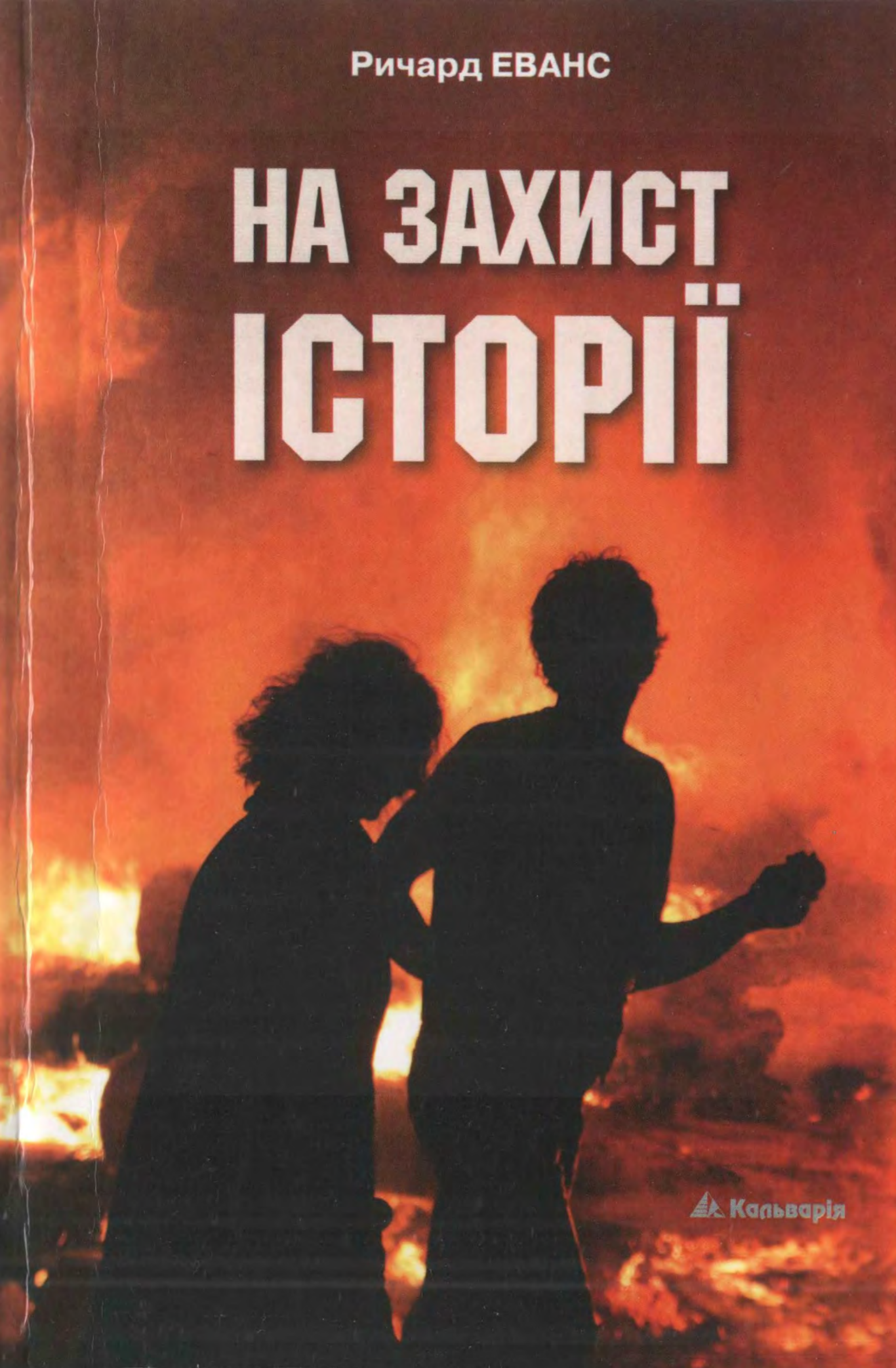
Ричард ЕВАНС

НА ЗАХИСТ ІСТОРІЇ

Кальварія

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ
IN THE FRAMES OF JOINT PROGRAM WITH THE CENTER FOR PUBLISHING
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ
DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE – BUDAPEST
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ

Ричард Дж. Еванс

На Захист Історії

З англійської переклав
Віктор Дмитрук

Кальварія · Львів

Richard J. Evans

In Defence of History

Granta Books
London

Зміст

Вступ 7

1. Історія історії 18

2. Історія, наука і мораль 41

3. Історики та їхні факти 64

4. Джерела і дискурси 85

5. Причинність в історії 105

6. Суспільство та індивід 129

7. Знання і влада 151

8. Об'єктивність та її межі 176

Післямова 199

Примітки 248

Що читати далі 274

Іменний покажчик 287

ББК 63.2
Е 13

Ричард Дж. ЕВАНС
НА ЗАХИСТ ІСТОРІЇ
З англійської переклав Віктор Дмитрук

Перекладено за виданням:
Richard J. Evans
In Defence of History
London: Granta Books
ISBN 1-86207-395-3

Copyright © 1997 by Richard J. Evans
Afterword © 2000 by Richard J. Evans

Ця книжка призначена, передовсім, для істориків-науковців. «На захист історії» зосереджується на питанні про те, як ми визначаємо такі речі, як істина й об'єктивність, і як досягаємо їх, яким би різновидом історії ми не займалися. Ці проблеми залишаються однаковими незалежно від того, чи йдеться про науково-популярні роботи для широкої публіки поза академічними колами, чи про академічні дослідження професійних істориків.

У художньому оформленні обкладинки використано фото «FIRE!»
© Photographer: Christian Bernfeld | Agency: Dreamstime.com

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не можна відтворювати, зберігати в пошукових системах або пересилати в будь-якій формі та будь-яким засобом (електронним, механічним, фотокопіюванням або іншим) без попередньої письмової згоди на це **ТОВ «Кальварія».**

ISBN 978-966-663-264-0

© Віктор Дмитрук, український переклад, 2008
© «Кальварія», 2008

Вступ

I

Ця книжка про те, як ми вивчаємо історію, як ми її досліджуємо й пишемо про неї і як ми її читаємо. У постмодерну епоху історики змушені знову звертатися до цих питань. Звичайно, їх багато разів пробували вирішити в минулому. Але яким би не був інтелектуальний клімат, кожне нове покоління істориків повинно ставити перед собою ці проблеми. Зараз у центрі уваги знаходяться дві книжки, написані тридцять чи й більше років тому британськими істориками Едвардом Геллетом Карром і Джефрі Елтоном. Книжку Е.Г.Карра *«Що таке історія?»* після її виходу в світ у 1961 році часто використовували вчителі й студенти як вступ до вивчення історії, і неважко зрозуміти, чому. Карр був істориком-практиком з величезним досвідом і вмів ясно думати про складні філософські проблеми й викладати свої думки у стислий, дотепний і надзвичайно легкий для сприйняття спосіб. *«Що таке історія?»* не звертається до студента зверхньо, як традиційні історичні букварі чи вступи до вивчення історії. Вона розмовляє з читачем, як з рівним. Карр дуже живо дискутує з багатьма іншими істориками стосовно природи історії. Він ставить під сумнів і спростовує переконання, з яким приходять в університет багато студентів після закінчення школи, що історія — це всього лиш констатація об'єктивних фактів. Він відстоює думку, що історичні книжки, як і люди, які їх пишуть, є витвором своєї епохи, і що їхні автори накладають на минуле певні ідеї та ідеології.

Вже звичним стало протиставляти релятивістському підходу Карра до вивчення історії «*Практику історії*» Дж.Р. Елтона, опубліковану в 1967 році. Книга Елтона різко виступає на захист того переконання, що історія є пошуком об'єктивної істини про минуле. Вона приводить до оптимістичного висновку, що зусилля істориків у цьому напрямку дуже часто завершуються успіхом. Елтон теж був надзвичайно ерудованим істориком, і, даючи чимало розумних порад щодо того, як слід вивчати історію, писати про неї і навчати її, ця книжка також говорить про конкретних істориків і про те, наскільки вони відповідають чи (значно частіше) не відповідають тим ідеалам, які він проголошував. Тоді як Карр відстоював соціологічний підхід до минулого, Елтон заявляв, що будь-яка серйозна історична праця повинна спиратися на виклад політичних подій. Праці, котрі не мали цієї опори, він відкидав як такі, що взагалі не є історією. І якщо Карр заохочував своїх читачів вивчити історика, перед тим як вивчати його «факти», Елтон вчив свою аудиторію зосереджуватися передовсім на документальних свідченнях — найголовнішому арбітрі історичної істини й точності, а істориків та їхні мотиви залишити в спокої.

Хоча і Елтон, і Карр, безперечно, заслуговують на те, щоб продовжувати їх читати, проте якось дивно, що дві книжки, написані більше тридцяти років тому, і досі служать головним вступом до академічної дисципліни[1]. А однак у багатьох університетах це, без сумніву, саме так[2]. І хоча деякі історики продовжують вважати, що Елтон і надалі репрезентує «традиційну мудрість в історичних колах»[3] або (більш претензійно) «*doxa** професійних академічних істориків»[4], на практиці це вже давно не так. Мало хто з істориків став би сьогодні захищати жорстку концепцію історичної об'єктивності, яку відстоював Елтон. Переважання історичної полеміки, властиве історикам вже протягом десятиріч, звільнило їх від думки, що істина схована в документах, і коли історик відкриває її, то вже не потрібно повторювати цю операцію знову.

Ніщо так явно не відкинуло назад поглядів не лише Елтона, але навіть і Карра, як поява у 1980-і роки теорії постмодернізму, яка поставила під сумнів більшість аргументів, що наводилися обома цими істориками[5]. Замість причин, які Карр вважав головними для історичної науки, «лінгвістичний підхід» дав нам дискурси.

* Думка, погляд (*гр.*)

І широко обстоюється думка, що історія є лиш одним з дискурсів серед багатьох інших. Поняття наукової історії, яке базувалося на скрупульозному дослідженні першоджерел, зазнало шалених нападок. Чимраз більше авторів у даній галузі заперечують, ніби існують такі речі, як історична істина чи об'єктивність — два поняття, які по-різному відстоювалися і Карром, і Елтоном. Сьогодні питання звучить не стільки «Що таке історія?», скільки «Чи взагалі можливо творити історію?» Замість оптимістичної віри в поступ даної дисципліни, властивої і Карру, який вбачав його в поширенні історичної освіченості, і Елтону, який вбачав його в накопиченні історичних знань, істориків кінця XX сторіччя охопило почуття зневіри. Історик думки Девід Гарлан в одній зі своїх праць 1989 року зазначив, що історична наука переживає «глибоку епістемологічну кризу»[6]. В середині 1990-х років американські історики Джойс Еплбі, Лінн Хант і Маргарет Джейкоб вторували йому: «Історія розхиталася до самих своїх наукових і культурних основ»[7]. Постмодерністський погляд, що мова не може стосуватися нічого іншого, окрім себе самої, як зауважив ще один стривожений історик, «тягне за собою знищення історії» і «неминуче ставить під загрозу вивчення історії в його нормальному розумінні»[8].Постмодерністський виклик, застерігає відомий принстонський історик Лоренс Стоун, ввергнув істориків «у кризу самовпевненості стосовно того, що вони роблять і як вони це роблять»[9]. «Історики, — заявляє з цього приводу інший автор, — пережили великий теоретичний сумнів щодо вартісності свого предмета»[10]. Деякі навіть вважали цю загрозу не тільки теоретичною: «постструктуралізм, — на думку одного історика, — навіть погрожує залишити істориків без роботи», позбавивши їхню дисципліну традиційної узаконеності й *raison d'être*** [11]. Сила і впливовість постмодерністської критики історії були такими великими, що дедалі більше істориків самі відмовлялися від пошуку істини, віри в об'єктивність і вимоги наукового підходу до минулого. Нічого дивного, що так багато істориків стурбовані майбутнім своєї дисципліни.

** Розумні підстави; смисл (*фр.*).

II

Але це відчуття кризи далеко не всеохопне. Багато хто з дослідників помітив, що серед практикуючих істориків у 1980-1990-і роки превалює почуття самовдоволеності. Тоді як американський історик думки Аллан Меджіл у 1989 році звинуватив істориків у тому, що він назвав «склеротичною самовдоволеністю»[12] перед лицем постмодерністської загрози, американська медієвістка Ненсі Ф.Партнер в одній із праць 1995 року зазначила, що така позиція «варта якнайбільшого схвалення», додаючи:

> Теоретична дестабілізація історії, зумовлена моделями критики на мовній основі, не мала практичного впливу на академічну практику, бо академічні кола нічого не вигравали, зате втрачали все, відмовляючись від свого особливого видимого коду міркувань, що ґрунтуються на доказах, і підставляючи себе під неминучі звинувачення в шахрайстві, нечесності й претензійності[13].

Британський історик Джеймс Вернон так само нарікав у 1994 році на «загальне відчуття самовдоволеності» своїх колег стосовно постмодернізму. «Тоді як повсюди, — зазначав він, — історики принаймні дискутують щодо проблем написання соціальної історії у 1990-і роки і навіть можливості написання «історії» взагалі у ці постмодерністські часи, редакційна стаття п'ятдесятого випуску часопису «*Social History*» відважно заявляє, що «соціальна історія ніяким чином не перебуває у кризі»[14]. «Далекі від відчуття, що історики перебувають в облозі з усіх боків, — заявляв інший британський історик, Патрик Джойс, у 1991 році, — командні висоти академічної історії виглядають захищеними від атакуючих ззовні банд, хоча деякі славні стіни впали, головно у Сполучених Штатах». У Британії, на думку Джойса, «головною реакцією» є «надмірна байдужість, а не відверта ворожість»[15]. Велика кількість «істориків у цілому», скаржився він, виявилися «нездатними зафіксувати інтелектуальну історію свого власного часу, передовсім існуючу вже кілька десятиліть загрозу загальноприйнятим способам історичного мислення з боку того, що можна розпливчасто назвати постмодернізмом»[16]. У 1995 році він повторив своє звинувачення у статті, опублікованій у «*Past and Present*» — провідному часописі з соціальної історії. «Журнал «*Past and Present*», — зазначав він,

дещо невдячно ображаючи видання, яке служило засобом поширення його аргументів, — є гарним прикладом... браконьєра, що перетворився на лісничого. Старійшини соціальної історії все ще залишаються на своїх місцях, підтримувані молодшим поколінням вчених, значною мірою несприйнятливих до інтелектуальної теорії наших власних часів»[17].

Звичайно, під «інтелектуальною історією наших власних часів» Джойс насправді розуміє свої власні ідеї. Вже сам той факт, що вони дебатувалися в журналі, служить безумовним спростуванням його скарг. Не в останню чергу завдячуючи посередництву Джойса, дискусії в Британії поступово ставали дедалі палкішими й набирали розмаху в чимраз більшому числі наукових часописів. Уже в 1993 році двоє американських спеціалістів з британської історії змогли визначити постмодернізм як «панівний сьогодні академічний дискурс»[18]. У 1995 році навіть часто звинувачуваний редактор часопису «*Social History*» вимушений був визнати, що внаслідок появи постмодернізму від оптимізму, з яким він засновував часопис у кінці 1970-х років, «не залишилося й сліду»[19]. Отже, на кінець 1990-х років не виникало сумніву, що дискусії стосовно історії, істини та об'єктивності, розпочаті постмодернізмом, стали надто поширеними, аби хтось окрім найбільших обскурантів міг їх ігнорувати. Скарги критиків на самовдоволеність і самозаспокоєність істориків стали сьогодні всього лиш риторичним засобом, аби спонукати до відповіді тих, кого вони критикують.

Навіть такий традиціоналіст, як сам Джефрі Елтон, включився в дискусії незадовго до смерті, аби підкреслити наростаюче серед істориків відчуття, що їхню науку жорстоко й безпрецедентно атакують. Елтон суворо засудив постмодерністський погляд на історію як «загрозливий», «деструктивний», «абсурдний» і «безглуздий». «Суцільний релятивізм», заявляв він, — це «повна єресь», «вірус фривольного нігілізму», який заразив бентежно велику кількість молодих істориків, передовсім у Сполучених Штатах. «Воюючи з людьми, які готові піддати історичні дослідження диктату літературної критики, — проголошував він, — ми, історики, боремося певним чином за своє життя. І безумовно, ми боремося за життя невинних молодих людей, оточених диявольськими спокусниками, які обіцяють дарувати вищі форми думки й глибші істини та прозріння — інтелектуальний еквівалент недоумства»[20]. Тривожний дзвінок продзвенів не тільки для консерваторів на кшталт Елтона. Ліволіберальний історик Лоренс Стоун закликав істориків озброї-

тися, щоб відігнати нових інтелектуальних варварів від брам своєї науки. Якщо постмодерністи наберуть більшого впливу, попереджав він, «то історія може почати перетворюватися у вимираючий вид»[21]. Лівий соціаліст, радикальний історик Рафаель Семюел, засновник часопису «*History Workshop*», застерігав у одній зі своїх останніх публікацій, що «деконструктивний поворот у сучасній думці» пропонує усім «розглядати історію не як опис минулого, більш чи менш вірний фактам», а «як вигадку чи фікцію самих істориків»[22].Він ясно дав зрозуміти, що вважає це повністю неприйнятним. Артур Марвік, професор історії та один із засновників Відкритого британського університету, висловив свої побоювання, що «безапеляційна й недостатньо обґрунтована через погану інформованість критика» історії постмодерністами виявиться «дезорієнтуючою» для студентів-істориків і може «навіть переконати їх, що історія істориків нічого не варта»[23]. Постмодерністські ідеї, заявляв він, є «загрозою серйозному вивченню історії»[24]. Теорії, які «твердять, що історики займаються не віднайденням та інтерпретацією, а творенням історичного смислу», додавали двоє істориків з Пенсильванського університету, «підривають наш авторитет, містичну привабливість нашої справи, саму мету нашої роботи»[25].

Там, де так багато істориків висловлюють такі зловісні побоювання та ще й такою барвистою й панічною мовою, справді діється щось важливе. Не може бути сумнівів, що постмодерністська загроза вивченню історії, як її усвідомлювали — хоч і по-різному — Карр і Елтон, є справді серйозною. Деякі інтелектуальні варвари тиняються під брамами дисципліни з явно ворожими намірами. Голландський постмодерніст Френк Анкерсміт тріумфально заявив у 1990 році, що «у західній історіографії настала осінь»[26]. Так само Кіт Дженкінс, автор двох недавніх постмодерністських критичних праць з історії, схвально проголосив, переглядаючи працю Карра, видану в 1995 році: «Ми вичерпали модерністські версії того, чим є історія»[27]. Патрик Джойс заявив, що «сучасна історія» (маючи на увазі історію, як нею займаються сьогодні) «сама є, фактично, плодом сучасності», а отже частиною інтелектуального світу, який усувається зараз постмодерністю[28]. Як зазначали щодо двох опозиційних сторін Джеф Елі та Кіт Нілд, два британських історики, які намагалися пом'якшити дискусію: «Теоретична *hauteur** віддає

* Зарозумілість (*фр.*).

накази твердині методологічного консерватизму, а останній голосно огризається у відповідь. Між ними залягла тиша — бар'єр, який неможливо подолати таким тоном»[29].

Але історики ніколи не вважали розведення міждисциплінарних мостів слушною думкою. Століттями вони мали величезну користь від вторгнень суміжних дисциплін, починаючи від філології — основи методів джерелознавства, пов'язаного з ім'ям великого німецького історика Леопольда фон Ранке у XIX сторіччі, а далі, з плином часу — від економіки, соціології, антропології, статистики, географії, психології та інших чужих сил. Лоренс Стоун і сам був у минулому одним з головних захисників — і практиків — відкривання історії для впливів інших суспільних наук. То чому ж відмовлятися від впливів з боку літературної критики та лінгвістичного аналізу? Історикам слід більш розбірливо ставитися до вторгнення орд семіотиків, постструктуралістів, «нових істориків», фуконіанців, лаканіанців та інших. Деякі з них можуть виявитися дружелюбнішими чи кориснішими, ніж видається на перший погляд.

Більш того, питання, які вони ставлять — щодо можливості чи неможливості здобуття об'єктивних знань, щодо невловимої та відносної природи істини, щодо труднощів у розрізненні правди й вигадки, — не просто підштовхують істориків до перегляду теорії й практики своєї дисципліни; вони мають ширший смисл, який виходить далеко за межі академічного та університетського життя. У цьому сенсі проблема того, як історики підходять до набуття знань про минуле і чи вони взагалі можуть коли-небудь домогтися в цьому повного успіху, символізує значно більшу проблему: якою мірою суспільство взагалі може домогтися свого роду об'єктивної певності щодо великих проблем нашого часу, котра може послужити надійною базою для прийняття життєво важливих рішень щодо нашого майбутнього у XXI сторіччі.

III

У багатьох відношеннях варто підходити до цих обширних питань, оцінюючи те, як ми здобуваємо знання про минуле. Багато проблем, пов'язаних з усвідомленням сучасного суспільства та сучасної політики, дуже схожі на ті, з якими мають справу історики. Проте минуле зумовлює більше труднощів, бо воно вже далеко від нас. Більш того, відтоді, коли творили Карр та Елтон, теорія та історія

історії стали цілком окремою галуззю науки. В ході свого розвитку ця дисципліна розробила власні поняття і власну мову, які часто роблять її недоступною для неспеціалістів. Дехто навіть твердив, що природа історичних пояснень — це тема, яку краще залишити філософам. Яким чином ми дізнаємося про минуле, що таке історична причинна обумовленість, як ми визначаємо історичний факт, чи існує така річ як історична істина чи об'єктивність — це питання, які більшість істориків радісно відклали набік як непотрібні завади, що лиш відволікають їх від серйозної роботи в архівах[30]. «Багато істориків, — як вірно зауважив один дослідник, -- схильні з інстинктивною ворожістю ставитися до філософської і методологічної критики їхніх праць, частіше воліючи покладатися замість цього на «здоровий глузд»[31]. А тих декількох істориків, які все ж відважилися писати про власну дисципліну, рідко коли вітали оплесками їхні колеги. «Історики, — зазначав оксфордський фахівець з французької історії Теодор Зельдін, — ...є, мабуть, такими ж ненадійними в тлумаченні власної роботи, як і політики в тлумаченні власної політики»[32]. Або, вдаючись до аналогії, якій віддає перевагу його колишній колега Норман Стоун: «Схоже, що запрошувати історика до обговорення даної теми — це така ж помилка, як і просити художника викласти свої погляди на естетику»[33].

Безперечно, дуже мало істориків-практиків достатньо підготовлені до обговорення теорії історії на такому рівні, який справжній філософ визнав би прийнятним. З іншого боку, рівень абстракції більшості праць з історичної епістемології настільки теоретичний, настільки далекий від актуальних проблем, з якими мають справу історики-практики, що сам предмет у цілому дуже мало пов'язаний з тим, чим насправді зайняті історики[34]. Один з небагатьох учених XX сторіччя, який однаково вільно почував себе і в галузі історії, і в галузі філософії, Р.Дж.Коллінгвуд, був автором і *«Оксфордської історії римської Британії»*, і відомого філософського трактату *«Вступ до історії»*. Немає, проте, ніяких ознак, що ці книжки якось співвідносяться одна з одною; з таким же успіхом вони могли бути написані двома різними людьми. Один філософ історії навіть достатньо зарозуміло заявив, що «філософи цікавляться історією, вирішуючи свої власні завдання; практична вартість — чи безвартісність — їхніх досліджень для історії є абсолютно випадковою»[35]. І маємо таким чином те, що часто скидається на діалог глухих.

Деякі історики навіть загалом ставили під сумнів право не-істориків писати про природу історичних знань і пояснень. І не слід дивуватися, що серед них був і Джефрі Елтон. Знову проводячи міждисциплінарні розмежування, він заявляв: «Немає причин, чому б не варто було досліджувати спосіб мислення і роботи великих істориків (чи навіть і менших), але такі праці будуть безглуздими, якщо дослідник не зможе продемонструвати, що він передовсім знає, що насправді означає робота з матеріалами, залишеними нам минулим»[36]. Інакше кажучи, тільки історики є достатньо компетентними, щоб говорити про історію; це точка зору, підтримувана й іншими, лиш дещо менш гучними голосами, наприклад, Артуром Марвіком. І навіть великий французький історик Фернан Бродель якось заявив, що історію як дисципліну «не можна зрозуміти, не займаючись нею»[37]. Хоча Гейден Вайт, впливовий американський вчений у галузі теорії історії, небезпідставно відповідав, що «наполягання, ніби тільки історики знають, чим історики займаються насправді, схожі на заперечення сучасних вчених-природознавців, аби їх вивчали соціологи, етнографи, філософи й *історики*»[38]. Таким чином, історики не визнають за іншими науками тих прав, які вони відстоюють для своєї власної.

Вайт, безумовно, має рацію, твердячи, що історики — і викладачі, і студенти — багато чого мають навчитися з того, що говорять їм представники інших наук. Більш того, як висловився Реймонд Мартін: «Коли йдеться про розуміння *минулого*, історики є визнаними експертами. Але коли йдеться про розуміння того, *як ми розуміємо минуле*, експертів немає взагалі»[39]. Американський апостол кванти-тативної історії Роберт Фоґель у світлі всього цього дещо похмуро проголошує, що історики мають вибір: «Або вони ігнорують філософів і продовжують робити те, що вони роблять; але це може означати, що вони працюватимуть, не розуміючи, як вони це роблять. Або вони відкладуть інструменти, щоб послухати філософів, але це, найвірогідніше, означатиме, що інструменти постійно залишатимуться без діла»[40]. Але цього адвоката відчаю спростовують численні приклади істориків-практиків, яким вдавалося робити і одне, й друге. Дедалі більше вчених, спровокованих, можливо, претензіями постмодернізму, вважають за необхідне розмірковувати щодо природи справи, якою вони зайняті. Чим частіше це відбувається, тим краще. Як проголосили три американських історики у нещодавній книжці: «Час уже нам, історикам, взяти на себе відповідальність

за пояснення того, що ми робимо, як ми це робимо і чому це варто робити»[41].

Безумовно, постмодерністські критики історії та істориків відкидали часом погляди істориків-практиків як такі, до яких не варто прислухатися (хіба що останні просто приймають без будь-якої критики ті ідеї, які пропонують самі постмодерністи). «Ті, котрі проголошують прихід постмодернізму», як зауважив Перес Загорін, видатний американський фахівець з історії Англії XVII сторіччя, часто твердять, що йому «неможливо протидіяти»[42]. Це правда. «Часи змінилися, — проголосив Патрик Джойс, — й історики просто повинні навчитися не відставати від них»[43]. Кіт Дженкінс відверто заявив, що «сьогодні ми живемо в умовах загального стану *постмодерності*. Ми тут нічого не можемо зробити, бо постмодернізм не є «ідеологією» чи позицією, з якою ми можемо погоджуватися чи не погоджуватися за власним вибором; постмодернізм є саме нашим станом: це наша доля»[44]. Тому дискусії про те, слід нам її приймати чи ні — це безнадійна справа. Але «постмодерність» — це лише слово, яке ми використовуємо для позначення чогось, наявність чого в людському житті одні вже констатували, але інші все ще ставлять під сумнів. Враховуючи наголос, який роблять постмодерністи на мінливій природі понять, і особливе значення, яке надається непрямій, випадковій чи навіть довільній або неіснуючій відповідності слів і реальності, догматичний і аподиктичний тон заяви Дженкінса про те, що постмодерність є незаперечним фактом життя, видається дивно недоречним, походячи, власне кажучи, від загальновизнаного захисника таких ідей.

Більш того, той факт, що якийсь інтелектуальний напрям здається неспростовним, зовсім не є причиною, аби не опиратися йому. Щоб це не виглядало наслідком мого власного навчання в Оксфорді, цій знаменитій садибі безнадійних справ, дозвольте звернутися до випадку інтелектуального напряму з дещо іншої сфери, який змів усе на своєму шляху. У 1920-1930-і роки переважна більшість німецьких істориків вірили в примат зовнішньої політики у формуванні національної історії і пов'язували це з політичною кампанією за здобуття історичних аргументів для перегляду Версальської угоди та повернення територій, втрачених їхньою країною внаслідок Першої світової війни. Німецькі історики чинили перешкоди кар'єрі тих, хто думав інакше, і, за винятком невеличкої жменьки своїх колег, охоче сприяли захопленню нацистами влади та паци-

фікації університетської освіти. Але хіба це було причиною, щоб не опиратися цьому? І хіба цей непоборний напрям не завдав шкоди якості й репутації німецької історичної науки на ціле наступне покоління? Було б, звичайно, перебільшенням проводити паралелі між постмодернізмом і фашистською ідеологією. Справжній висновок, який слід зробити з даного прикладу, безперечно, полягає в тому, що аргументи й теорії, як би вони не домінували в інтелектуальному житті свого часу, повинні оцінюватися згідно з власними заслугами, а не сприйматися некритично лише тому, що їх підтримує більшість. Подібним чином, деякі апологети постмодернізму схильні заявляти, що вони вже виграли суперечку і що історикам не варто намагатися спростувати їх[45]. Але річ у тім, що відповіді істориків на принаймні деякі постмодерністські критичні оцінки історії примусили деяких теоретиків-постмодерністів вирішальним чином поміняти свої позиції, так само, як і самі історики були вимушені переглянути власні позиції під впливом цих критичних оцінок. Іншими словами, те, що ми маємо — це вже не діалог глухих, а справжня дискусія. І самі історики повинні зробити важливий внесок у цю дискусію. Теорія історії — надто важлива справа, аби залишати її теоретикам. Історики-практики, може, й не мають дарованої Богом монополії на розумні судження стосовно цих справ, але мають, безумовно, такі ж права думати й писати про них, як і всі інші; а досвід реального ведення історичних досліджень повинен означати, що вони мають змогу запропонувати щось, чого не можуть запропонувати ті, котрі позбавлені цього досвіду.

Історія історії

I

Якими б одностайними не були історики стосовно необхідності бути точними й правдивими, але протягом століть вони мали дуже різні погляди стосовно цілей, яким дані якості повинні служити, і стосовно способу, яким представлені ними факти повинні пояснюватись. У середні віки й на початку нової доби багато істориків вбачали свою функцію в тому, щоби вести хроніку звершень Божих задумів у світі. В кінцевому підсумку, усе стається тому, що Бог хоче, аби воно сталося; людська історія була ареною змагань надприродних сил Добра і Зла. Раціоналістичні історики Просвітництва замінили це свого роду історичним поясненням, яке ґрунтувалося на людському факторі, але й вони вважали свою роботу різновидом моральної ілюстрації. У найвідоміших історичних працях Просвітництва, наприклад, у *«Історії занепаду й краху Римської імперії»* Едварда Ґіббона, дійовими особами є моральні якості, а не люди, і головним уроком є те, що забобони, фанатизм і релігійні вірування, які були, безперечно, прокляттям для раціоналістів Просвітництва, — це небезпечні сили, які вже зруйнували одну велику й милосердну імперію і можуть спричинити подальші спустошення в майбутньому, якщо їх не викорінити. Історія була «філософією, яка навчає на прикладах»; людська природа була універсальною, незмінною і неісторичною[1].

У добу романтизму історики відкинули подібний тип мислення. Під впливом таких письменників, як Вальтер Скотт, вони стали вважати минуле хвилюючим, бо воно було іншим. Під впливом

таких політичних теоретиків, як Едмунд Берк, вони почали твердити, що минуле становить єдину можливу основу для того виду політичної стабільності, який був так грубо порушений Французькою революцією 1789 року. Мету історії вбачали не в постачанні прикладів для якихось абстрактних філософських доктрин чи принципів, а просто у з'ясуванні минулого як чогось, що варто пам'ятати й зберігати, як єдиної вірної основи для правильного розуміння та оцінки сьогоднішніх інституцій держави й суспільства. Перед у цій зміні напрямку вів німецький історик Леопольд фон Ранке, вчений, якого довге життя і надзвичайна продуктивність перетворили у свого роду легенду. Автор більш ніж шістдесяти праць, включаючи багатотомні історії папства, Німеччини часів Реформації, романських і германських народів, він розпочав роботу над всесвітньою історією, коли йому було 83 роки, і на час своєї смерті у віці 91 року завершив сімнадцять томів. До історії він звернувся внаслідок шоку після відкриття, що роман Скотта *«Квентін Дорвард»* є історично неточним. Тому він вирішив, що застосує методи, яких він навчився як філолог, для вивчення історичних текстів, щоб унеможливити подібні неточності в майбутньому.

Внесок Ранке в історичну науку є трояким. По-перше, він допоміг утвердити історію як окрему дисципліну, незалежну від філософії чи літератури. «Історії, — писав він у передмові до однієї зі своїх праць, — було визначено завдання оцінювати минуле й навчати теперішнє заради майбутніх часів. На такі високі завдання ця праця не претендує: вона лише прагне показати, що відбувалося насправді»[2]. Ця остання фраза, мабуть, найвідоміша у Ранке, і її найчастіше розуміли неправильно. Німецький вираз, який вжив Ранке — *«Wie es eigentlich gewesen»*, — краще перекласти: «як це, по суті, було», бо Ранке мав на увазі не те, що він просто хоче зібрати факти, а що він прагне зрозуміти внутрішню сутність минулого[3].

Прагнучи цього, говорив Ранке, історик повинен визнати, що «кожна епоха найближча до Бога»[4]. Тобто, Бог у вічності Своїй не робить різниці між історичними періодами; усі в Його очах однакові. Іншими словами, минуле не можна оцінювати за стандартами теперішнього. Його треба розглядати з його власної точки зору. Це був другий головний внесок, який Ранке зробив в історичну науку: прагнення зірвати з минулого зовнішній лиск посмертної поблажливості, який накладали на нього філософуючі

історики, такі як Вольтер, і показати його справжні барви; спробувати зрозуміти минуле так, як розуміли його люди, які в ньому жили, навіть у процесі розкодовування ієрогліфів взаємозв'язків, яких вони в більшості не усвідомлювали. Єдиним висновком, який випливав з цієї доктрини, було те, що у будь-який конкретний момент, включаючи й сьогодення, усе, що існувало, слід сприймати як божественно зумовлене. Ранке був глибоко консервативною людиною, ставлячи знак рівності між дійсним та ідеальним і розглядаючи європейські держави свого часу як «духовні субстанції ... задуми Бога»[5]. Це відмежовувало його від прусської школи німецьких істориків, від таких націоналістів, як Трайчке, який засуджував його безсторонність і висловлював жаль з приводу його універсалізму. Той факт, що він вважав усі держави, а не тільки Пруссію, вищими прикладами Божих задумів, які реалізують себе на землі, забезпечував йому, з іншого боку, репутацію безсторонності, яка великою мірою сприяла поширенню його впливу за кордоном[6].

По-третє, і це, мабуть, найважливіше, Ранке впроваджував у вивчення нової історії методи, які незадовго до цього були розроблені філологами в процесі вивчення давньої та середньовічної літератури для визначення того, чи текст, скажімо, Шекспірової п'єси або середньовічної легенди, такої як *«Пісня про Нібелунгів»*, є істинним, чи спотвореним пізнішими інтерполяціями, чи був він справді написаний тим автором, якому його приписують, і яка з наявних версій є найбільш вірогідною. Історики, твердив Ранке, повинні відсіяти з джерела усі підробки й фальсифікації. Вони повинні перевіряти документи, виходячи з їхньої внутрішньої логіки та відповідності іншим документам, що походять з того самого періоду. Вони повинні притримуватися «первинних джерел», наочних свідчень і того, що Ранке називав «найчистішими, найбільш безпосередніми документами», коли можна підтвердити, що вони походять з досліджуваних часів, і уникати свідчень «вторинних джерел», таких як мемуари чи історичні праці, які з'явилися після події. Більш того, вони повинні досліджувати й критично перевіряти *всі* джерела, що стосуються подій, які їх цікавлять. Їх не повинні задовольняти свідчення друкованих документів і хронік, доступних для всіх у бібліотеках, які задовольняли, наприклад, Гіббона. Замість цього вони повинні вирушити в архіви, як це робив Ранке, прокладати собі шлях через величезні неопубліковані

нагромадження оригінальних рукописів, які зберігаються в державних канцеляріях Європи. Тільки тоді, збираючи, оцінюючи та перевіряючи усі наявні джерела, зможуть вони домогтися точного реконструювання минулого.

Застосування філологічних методів до історичних джерел було неабияким досягненням. Принципи Ранке все ще становлять основу багатьох історичних досліджень і сьогоднішнього навчання історії. Наприклад, спецкурси з історії в багатьох британських університетах дають базову підготовку з критичного розгляду джерел; студенти екзаменуються на уривках або «витягах» зі встановлених документів, і від них вимагають прокоментувати їх з точки зору їхньої внутрішньої логіки, їхнього зв'язку з іншими документами стосовно того самого предмета, їхньої вірогідності та їхньої корисності як джерела. Проблеми автентичності та атрибуції продовжують залишатися вкрай важливими в історичних дослідженнях. Підробки, такі як прикрий випадок зі *«Щоденниками Гітлера»*, який мав місце трохи більше десяти років тому, все ще поширені, на жаль; прямі фальсифікації та підтасовки свідчень буяють у друкованих збірниках документів та інших публікаціях, що стосуються таких проблем, як витоки Першої світової війни чи Третього Рейху. Вони навіть ще поширеніші у середньовічній історії. Технічний прогрес значною мірою збагатив арсенал Ранке; *«Щоденники Гітлера»* з легкістю були викриті як підробки простою перевіркою віку паперу, на якому вони написані і який датувався 1950-ми роками; можливо, Г'ю Тревору-Роуперу (лорду Дакру), який спершу «засвідчив їх автентичність» для лондонської газети *«Таймс»*, не слід було задовольнятися фактом, що кожна сторінка була підписана ім'ям «Адольф Гітлер»[7]. Які б засоби історики не використовували, їм усе ще доводиться займатися, як того вимагав Ранке, копіткою підготовчою роботою з вивчення походження документів, зі з'ясування мотивів тих, що їх написали, обставин, в яких вони були написані, і того, як вони співвідносяться з іншими документами стосовно цього ж предмета. Небезпеки, які підстерігають їх, якщо вони цього не роблять, є надто очевидними.

Усі ці речі належать до базової підготовки істориків від часів XIX сторіччя — і цілком виправдано. Скільки б не було підробок і фальсифікацій, вони рідко коли залишаються невикритими. Скептики, які вказують на той факт, що всі джерела грішать «упередженістю», і роблять із цього висновок, що історики неминуче

будуть введені ними в оману, є такими ж далекими від істини, як і політики, котрі вважають, що майбутні історики братимуть їхні мемуари на віру. І нічого немає дивного в тому, що сучасна наука так сильно покладається на принципи, розроблені більш як півтора сторіччя тому: хімія, наприклад, усе ще використовує періодичну таблицю елементів, а в медичних дослідженнях продовжують застосовувати механізм «постулатів Коха» середини XIX сторіччя для доказу того, що мікроорганізм є носієм конкретного захворювання. Ці аналогії з науковими методами вказують на те, що коли критичний розгляд джерел був впроваджений в історичну науку, він теж розглядався як «науковий» метод. Його використання узаконило історію як незалежну професію, і ті історики з інших країн, які хотіли професійно утвердитись, почали невдовзі з'їжджатися в Німеччину, щоби пройти підготовку під наглядом головних її представників у Ґеттінґені й Берліні.

У ході цієї ранкеанської революції, писав американський історик Герберт Бакстер Адамс, університетський історичний семінар, в якому навчалися представники даної професії, «перетворився з дитячого садочка догми в лабораторію наукової істини»[8]. Французький історик Фюстель де Куланж зі Страсбурзького університету проголосив у 1862 році: «Історія є — і повинна бути — наукою»[9]. Розуміння науки, яке передбачалося такими заявами, було надзвичайно привабливим. Десь там, у документах, лежать факти, чекаючи, щоб їх відкрили історики, так само як зорі сяють у небі, чекаючи, щоб їх відкрили астрономи; історику треба всього лиш застосувати відповідний науковий метод, усунути з дослідження власну особистість — і факти вийдуть на світло. Таким чином, метою дослідження було «заповнення прогалин» у знаннях — обґрунтування, котре все ще подається як основа переважної більшості сьогоднішніх дисертацій з історії. Як зазначалося у найбільш вживаному в ті часи підручнику з історичної методології для початківців, написаному французькими істориками Лянґлуа і Сеньобосом: «Коли всі документи будуть відомі і пройдуть всі операції, які підготують їх для використання, робота критичної школи буде завершена. Що стосується деяких античних періодів, документів про які є небагато, ми вже можемо бачити, що протягом одного-двох поколінь настане час зупинитися». Подібні переконання були особливо поширеними у природничих науках: наприклад, коли німецький фізик Макс Планк починав навчання у 1870-і роки, його

викладач попередив його, що це буде гайнуванням часу, бо в даній галузі вже нічого було відкривати[10].

Але подібні погляди ґрунтувалися на цілому ряді хибних уявлень. Віра в те, що всі свідчення, які залишило минуле наступним поколінням, справді *можуть* бути вивчені й оцінені, почала виглядати не такою очевидною вже незадовго до кінця XIX сторіччя, в міру того, як нові методи й відкриття в археології почали виявляти цілі нові галузі знань навіть про найвіддаленіші в часі періоди. А від самого початку XX сторіччя історики почали визирати за вузькі межі історії та минулого національних держав до економічної історії, соціальної історії, культурної історії, а згодом і до інших нових галузей історичних досліджень. Здавалося, що нові питання зможуть наповнити новим смислом нехтувані раніше сфери історичних свідчень. І в міру того, як хід часу продовжував ввіряти історії нові віки, історики почали також визнавати мало не показове зростання кількості доступних їм документальних матеріалів. Американське і європейське суспільство кінця XIX сторіччя було не тільки значно численнішим, ніж раніше, воно не тільки продукувало значно більше документів, які відображали як поширення письменності, так і швидке зростання функцій держави, воно витворювало також нові види джерел — від масових газет до фотографій і фільмів. «Історія вікторіанської доби ніколи не буде написана, — проголосив Літтон Стрейчі у нападі іронічного відчаю, — ми надто багато про неї знаємо»[11].

Не тільки ідея остаточного відкриття всіх фактів, які можна пізнати, але й поняття істинно наукової історії також почало здаватися більш ніж хитким на зламі сторіч. Багато захисників наукового підходу до історії не підтверджували на практиці того, що вони проповідували. А.Ф.Поллард, засновник Інституту історичних досліджень при Лондонському університеті, створеного для впровадження професійної наукової підготовки для аспірантів-істориків, мало використовував рукописні джерела у своїй власній роботі над історією Тюдорів, віддаючи натомість перевагу використанню копій і конспектів, поданих в *«Описах державних документів»*, які, звичайно, рясніли неминучими помилками й лакунами, серйозно применшуючи достовірність його праць[12]. Навіть великий Ранке міг бути критикований, виходячи з критеріїв, для утвердження яких він сам так багато зробив. Його стиль, далеко не такий «безбарвний», як дехто думав, був переповнений

метафорами[13]. Його віра, що він пише об'єктивну історію, великою мірою зумовлювалася тим, що він засновував значну частину своєї роботи на посланнях венеційських послів у різних європейських країнах, документах, які самі по собі створювали свідоме враження нейтральності й вільного від оцінок звіту. Як вказував британський історик Джон Пембл: «Для наступного покоління Ранке не був достатньо ранкеанським». Його венеційські джерела були упередженими, вибірковими й обмеженими, а він надто мало користувався іншими архівними матеріалами; тільки таким чином і зумів він написати так багато. «Флобер колись висловив думку, — зауважує Пембл, — що писати історію — це наче випити океан і випісяти маленьку чашечку. Ранке, схоже, робив навпаки»[14].

Усвідомлення того, що основоположники наукової історії надто часто не вміли слідувати своїм власним засадам, не перешкодило історикам перед Першою світовою війною відстоювати переваги наукового підходу: навпаки, воно лиш підштовхнуло їх до ще більших зусиль. У 1903 році у знаменитій інавгураційній лекції на звання професора королівської кафедри нової історії в Кембриджі Дж.Б.Бері проголосив: «Історія є наукою, не більше і не менше... Історія — це не галузь літератури. Історичні факти, як і факти геології чи астрономії, можуть слугувати матеріалом для літератури... але одягання історії людського суспільства в літературні шати такою ж мірою не входить в завдання історика як історика, як і в завдання астронома не входить представлення історії зірок у художній формі». Бері вказував на відмінність між історією як літературою та історією як наукою, звертаючись до прикладу людини, яку він називав «найбільшим з живих істориків» — німця Теодора Моммзена. Заслуги Моммзена як історика, заявляв Бері, ґрунтуються не на тому, що він є автором читаної всіма Римської історії, яка просто створила йому репутацію «літератора» (вона й справді принесла йому Нобелівську премію з літератури), а на його кропіткому критичному збиранні римських написів і на його спеціалізованих заняттях римським правом. Саме у цій сфері застосовував він науковий метод; тому саме це й дає йому право називатися великим істориком. І цей приклад, вважав Бері, повинні наслідувати інші[15].

II

Одним зі слухачів тієї лекції в Кембриджі у 1903 році був двадцятишестирічний Джордж Маколей Тревельян, якого призначать на королівську кафедру, коли Бері помре у 1927 році. Тревельян сприйняв лекцію як свідому особисту образу своєму двоюрідному дідові, історику-вігу лорду Маколею, чия *«Історія Англії»* була однією з найбільших літературних сенсацій початку вікторіанської доби. Він негайно опублікував надзвичайно розлючене звинувачення у своєму есе *«Кліо: Муза»* — звернувшись у цій назві до музи історії у давньогрецькій міфології[16]. «Хрестовий похід», який Бері та інші здійснюють проти «артистичного та емоційного трактування всього минулого людства», писав Тревельян, став настільки успішним, що почав загрожувати «повним знищенням тих небагатьох живих індивідів», які продовжували вважати історію мистецтвом. Якщо історія є тільки «хронікою голих фактів, розташованих згідно з науковими принципами», тоді «література, емоція та умоглядна думка» будуть «вигнані з роздумів людей над своїм власним минулим»[17]. Протягом своєї тривалої кар'єри Тревельян багато зробив, щоб ліквідувати розрив між істориком і загáлом, у таких своїх широко відомих працях, як *«Англійська соціальна історія»*. Всупереч тому, що голослівно твердили численні наклепники, він був висококваліфікованим фахівцем і в своїй університетській кар'єрі, і у своїх дослідженнях, які він основував — особливо у випадку свого *magnum opus**, чудової тритомної історичної праці *«Англія часів королеви Анни»* — на вченості, що була однаковою мірою скрупульозною й широкою[18]. Проте, хоча він і віддавав належне «науковим» аспектам свого предмета, але вважав, що «думка, ніби факти історії мають цінність як частини точної науки, цікавої тільки фахівцям, постала внаслідок хибної аналогії з фізикою». Природничі науки, вважав він, є цінними з точки зору практичної корисності і для виявлення причинно-наслідкових законів, незалежно від того, чи зрозумілі вони для загалу. Але історія не має практичної цінності, якщо не є широко знаною, і ніхто ще не домігся успіху, виводячи загальні закони причин і наслідків з історії таким чином, щоб вони відповідали головній вимозі до подібних законів у природничих науках, а саме давали людям можливість передбачати майбутнє. Тревельян пого-

* Великий твір (*лат.*).

джувався, що «збирання фактів, оцінка свідчень стосовно того, які події відбулися, є в певному сенсі науковими; але це не стосується виявлення причин і наслідків даних подій».

Роблячи такий висновок, він повторював вихідні принципи Ранке, який свого часу розрізняв суворі принципи критичної оцінки джерел, необхідні для точної репрезентації подій минулого, та інтуїтивний метод, необхідний для встановлення «взаємопов'язаності» цих подій та проникнення в «сутність» епохи. Саме ця остання операція, яку Ранке розглядав з романтичної та релігійної, а Тревельян — з літературної та естетичної точки зору, і становила, на думку одного й другого, відмінність між літописцем та істориком. Історія, казав Тревельян, є сумішшю наукового (дослідження), образного чи умоглядного (інтерпретація) та літературного (виклад). Історику потрібні не «більші знання фактів», які у будь-якому випадку завжди будуть неповними. Ніхто ніколи не збирався науково пояснити хід думок двадцяти мільйонів французів під час революції 1789 року. І не можна було підійти до інтерпретації цієї події внаслідок простого процесу індукції. Причини і наслідки революції неможливо було пізнати науковими методами, як причини і наслідки якої-небудь хімічної реакції, і вони не могли засновуватись на законах, які можна відкрити, як закон всесвітнього тяжіння чи другий закон термодинаміки. Істориком, який дасть найкращу інтерпретацію революції, буде той, хто, «виявивши та оцінивши усі важливі наявні свідчення, матиме найгостріший розум, найтеплішу людську доброзичливість, найбільшу силу уяви».

Тревельян був, по суті, істориком-націоналістом; головні його праці були історіями Англії, і його заперечення «наукової» концепції історії не в останню чергу ґрунтувалося на тому факті, що вона була німецькою. «Яка країна є батьківщиною англосаксонських істориків?», запитував він у своєму есе. «Дехто відповість «Німеччина», але багато з нас дадуть відповідь «Англія». Методи та обмеженості німецької доктрини, очевидно, задовольняють німців, але виявляються справжньою гамівною сорочкою для англійського тіла й духу. Ми повинні, — заявляв він, — звернутися до вільних, народних, літературних традицій історії нашого власного краю». І він висловлював жаль з приводу того, що «сьогоднішні історики були навчені пронімецькою ієрархією вважати історію не... «повістю», а «наукою». Пронімецькі тенденції тих часів, вважав він, були авторитарними й ієрархічними і не відповідали ліберальним інтелектуальним традиціям його власної країни[19].

Подібно до Тревельяна, який звертався до англійських традицій та обставин як до джерела історичного натхнення, історики в інших європейських країнах також відкидали універсалістські тенденції як авторів Просвітництва, таких як Вольтер і Гіббон, так і романтиків, таких як Ранке. Народна, націоналістична історія досягла свого апогею в діяльності Маколея в Британії, Мішле у Франції, Трайчке в Німеччині; її впливу зазнали навіть найбільш «наукові» вчені кінця XIX століття. Наприклад, майже всі історики вважали, що національна держава є головним об'єктом історичних досліджень. Серед нового покоління істориків домінував погляд, що завдання історика полягає головним чином у вивченні походження і розвитку держав та їх відносин між собою. Навіть найбільш спеціалізовані й скрупульозні наукові статті не виходили зазвичай за межі цього концепту; а величезні запаси наукового потенціалу витрачалися на публікацію об'ємних збірників документів, таких як *«Monumenta Germaniae Historica»* або *«Описи державних документів»*, призначених забезпечити базові матеріали для національних історій.

Прусська школа істориків, очолювана такими постатями, як Дройзен, радісно проголошувала, що «німецька нація випередила всі інші» у застосуванні критичного методу до історичних джерел; але вони так само критично, як і Тревельян, ставилися до думки, що цього достатньо, аби бути історією. «Історія, — стверджував Дройзен, — це єдина наука, обдарована сумнівною долею, коли від неї вимагають бути водночас і мистецтвом». Він нарікав, що оскільки німецькі середні класи так довго вважали «німецький історичний метод педантичним, недоступним, нецікавим», то вони натомість усі читали Маколея або зверталися до великого французького історика і державного діяча Тьєра, тому «німецька історична думка» і навіть «німецька політична думка... формувалася й скеровувалася... риторичною зверхністю інших націй». Німецькі середні класи дійсно зверталися до прикладів англійського лібералізму і принципів Французької революції протягом більшої частини XIX сторіччя. Прусська школа істориків поставила перед собою завдання продемонструвати — поєднавши науковий метод, історичну інтуїцію та літературну майстерність, — переваги прусських вартостей і їхню неминучу перемогу в об'єднанні Німеччини у 1871 році. Вони принаймні могли певною мірою поставити собі в заслугу, що думка середнього класу в Німеччині схилилася від ліберальної до більш авторитарної форми націоналізму, привівши через три десятиліття до Першої світової війни[20].

Отже, ще до 1914 року здатність наукового методу породити нейтральну і вільну від оцінок історію викликала певні сумніви. Його достовірність ще сильніше похитнулася внаслідок подій 1914-18 років та їх наслідків. Професійні історики в усіх країнах кинулися публікувати детально розроблені захисти воєнних цілей своїх урядів і звинувачувати інші великі держави у тому, що ті розпочали конфлікт. Солідні збірники документів стосовно витоків війни були створені із використанням усієї звичної наукової атрибутики і видані реномованими фахівцями, але згідно з принципами відбору, що демонстрували відверту упередженість до колег в інших країнах. Схоже, що ретельна наукова підготовка, яку вони пройшли, не виявила взагалі ніякого впливу на вироблення належного нейтрального і «об'єктивного» ставлення до недавнього минулого; цей погляд підкреслювався протягом 1920-х років постійними гострими суперечками між вченими-істориками різних країн щодо витоків війни[21]. Більш того, наступним ударом для британських, французьких та американських істориків була підтримка війни переважною більшістю «вчених» німецьких колег, чиїми працями вони так захоплювались[22]. «Епоха німецьких приміток, — як висловився один із них у 1915 році, — занепадає»[23]. А для Дж.М.Тревельяна поразка німців означала також поразку «німецької «наукової історії», міражу, який «завів націю, котра шукала в ньому політичних пророцтв і вказівок», так далеко на манівці, як це тільки можливо[24].

Війна також виявила, що попередні, нібито нейтральні наукові історії, наприклад, Німеччини чи Європи XIX сторіччя, були глибоко хибними у своїх інтерпретаціях. А такі події, як російська революція, Версальська угода, торжество модернізму в образотворчому мистецтві, музиці й літературі, поглибили серед істориків це відчуття дезорієнтованості. Мислячі історики старшого покоління зрозуміли, що їхня віра в об'єктивність супроводила їхнє відчуття життя в упорядкованому й передбачуваному світі. Американський історик старшого покоління Кларенс Елворд визнав після війни, що він завжди «пристосовувався до канонів своєї науки... ішов прямими й вузькими шляхами схвалених вчень... навчився бурмотіти слова фон Ранке... гордився тим, що розповідає, *wie es eigentlich gewesen*...» Усе це було дуже добре, казав він, поки світ був безпечним для життя місцем, а люди були здатні вірити у впорядкований, раціональний і неминучий прогрес. Але тепер,

говорив він, «усі породження пекла цілком вільно мандрують світом, перетворюючи його на бойню. ... Прекрасна будівля ... історії, яка була спроектована й зведена моїми сучасниками, уся розшматована. ... Смисл, якого ми, історики, надаємо подіям, виявився хибним, жорстоко хибним». Здавалося, що якщо непередбачувані й неконтрольовані сили формують сучасність, то попередня віра істориків, ніби вони, вдаючись до простого процесу індукції, можуть зрозуміти сили, які формували минуле, виглядала небезпечно наївною[25].

Деякі історики взагалі втратили надію віднайти в минулому будь-який смисл. Як зазначав англійський ліберальний історик Г.А.Л.Фішер у передмові до своєї широко відомої *«Історії Європи»*, виданої у 1934 році:

> Розумніші й освіченіші за мене люди розгледіли в історії сюжет, ритм, передбачений план. Ця узгодженість прихована від мене. Я бачу лише, як непередбачений випадок слідує за іншим, так, як хвиля слідує за хвилею; лише один великий факт, стосовно якого, оскільки він унікальний, неможливі ніякі узагальнення; лише одне безпечне правило для історика: що в поступі людських доль він повинен бачити гру випадкового і непередбачуваного. Позиції, відвойовані одним поколінням, можуть бути втрачені наступним[26].

Історія, згідно цього збентеженого погляду, була лиш «однією клятою подією за іншою», позбавленою смислу й непіддатною інтерпретації

Такі погляди були на більш теоретичному рівні посилені мінливою природою природничих наук у цей час. Загальна теорія відносності Ейнштейна (1913), широко популяризована після того, як вона була підтверджена астрономічними спостереженнями в 1919 році, допомогла витворити інтелектуальний клімат, у якому вважалося, що «вигляд речей» змінюється в залежності від позиції спостерігача. Думка про відносність спостерігача і факту була застосована також і до історії цілим рядом міжвоєнних філософів, зокрема ліберальним італійським вченим Бенедетто Кроче та його англійським колегою Р.Дж.Коллінгвудом. Чинячи так, вони повторювали таких довоєнних німецьких філософів, як Вільгельм Дільтей, який почав скептично дивитися на можливість об'єктивних знань про минуле. І

вони вторували значно далекосяжнішим сумнівам культурних песимістів у Німеччині часів Ваймарської республіки, для яких поразка Німеччини у Першій світовій війні зробила історію значною мірою безглуздою. Кроче твердив, що історики у своїх судженнях щодо того, які документи та події були в минулому важливими, а які неважливими, керуються своїми сьогоднішніми інтересами. Таким чином, уся історія, свідомо чи несвідомо, пишеться з перспективи теперішнього часу. «Уся історія, — говорячи відомими словами Кроче, — це сучасна історія»[27]. Коллінгвуд пішов навіть ще далі, твердячи, що «уся історія є історією думки», тому що документи, залишені історику минулим, є беззмістовними, якщо історик не відновить думку, котру вони виражають. «Історія, — робив висновок Коллінгвуд, — це нове відтворення в голові історика думки, історію якої він вивчає»[28].

Якщо поминути наразі заслуги й недоліки такої аргументації, то в цілому вона затушовувала відмінність між фактом та інтерпретацією, яку встановлювали довоєнні історики, навіть такі історики з літературним ухилом, як Дж.М.Тревельян. Річ, на їхній погляд, полягала не в тім, що історик спостерігає, збирає і перевіряє факти, а потім «інтерпретує» їх. Сам акт спостереження і збирання фактів обумовлений апріорними переконаннями історика стосовно минулого. Такі погляди поширювалися не в останню чергу тому, що, як писав Е.Г.Карр, «після Першої світової війни факти нібито усміхалися нам менш прихильно, ніж у часи до 1914 року, і тому ми більшою мірою схилялися до філософії, яка прагнула применшити їхній престиж»[29]. Кризові десятиріччя 1920-х, 1930-х і 1940-х років з їхніми економічними негараздами, міжнародними конфліктами, революційними переворотами і, можливо, передовсім з їхніми виявами — в Італії, Іспанії, Росії та Німеччині — насильства й жорстокості, масштаб і ступінь яких раніше здавалися навряд чи можливими, сильно підірвали віру в прогрес, яка підтримувала істориків довоєнної доби. Нові наукові відкриття та концепти зруйнували віру в те, що написання історії буде одного дня завершене, коли все вже буде відкрите. Якщо «відкриття» не в останню чергу залежить від намірів та припущень істориків, на яких впливає контекст їхнього власного часу, то стає ясно, що кожна нова доба повинна буде досліджувати й писати історію всіх минулих віків від самого початку, знову і знову.

III

Усі ці міркування свідчили про те, що хаотичний і неспокійний міжвоєнний період не був, беручи в цілому, визначним періодом історичної науки. Економічні негаразди в Європі й в Америці означали, що доходи істориків зменшилися, готувалося порівняно мало нових істориків, і в багатьох європейських країнах — фактично, в більшості, — які стали жертвами диктатур, незалежні історичні дослідження припинилися. Лише після Другої світової війни, коли почалася економічна відбудова і величезні армії 1930-1940-х років були нарешті демобілізовані, з'явилося нове покоління істориків. Перед ними негайно постало завдання перебороти скептицизм і дезорієнтованість їхніх попередників у міжвоєнні роки. Багато істориків намагалися відновити в правах те, що вони вважали традиційними вартостями історичної науки, які, на їхню думку, були спотворені політичними та інтелектуальними впливами й переворотами кількох попередніх десятиліть. Їхнім наставником і прикладом в Англії був історик польського походження Льюїс Неймір, ґрунтовна й точна освіченість якого була широко відомою. Як зазначав один з його учнів, він вважав, що «історія, якщо вона не хоче бути каталогом припущень... повинна міцно спиратися на дрібні факти». Неймір вважав, що не Ранке, а Фройд встановив наукові принципи, які є міцнішою від попередніх опорою для вивчення минулого, і був готовий у цьому відношенні модернізувати поняття «наукової» історії. Але висновки, які він робив із цього переконання, значно відрізнялися від висновків умоглядних американських психоісториків наступних десятиліть. Неймір завжди намагався уникати умоглядності, тому ніколи не вважав, що може настільки пізнати індивіда минулих часів, аби піддіти його характер психоаналізу. Він, однак, вважав — і це було наслідком його фройдистських поглядів, — що головним чином особисті мотиви й спонуки, а не ідеології чи вірування, примушують людей робити те, що вони роблять.

Неймір з убивчими наслідками використав цей підхід, поєднаний із надзвичайно солідними й вичерпними дослідженнями, у своїй найвідомішій книзі «*Структура політики за часів Ґеорґа III*». Книжка була задумана як фронтальний наступ на «вігську інтерпретацію» британської історії, яка розглядала політику XVIII сторіччя через боротьбу між силами свободи і конституціоналізму, очолюваними вігами, та абсолютизмом і королівською владою, представленими

неминуче відкриття, що Неймір у своєму прагненні реабілітувати короля був дуже вибірковим у використанні свідчень і не цурався «підрізати» цитати з джерел, аби вони служили його аргументації[32]. Віра в те, що Неймір знайшов новий метод написання історії, була недоречною. Вже в 1950-і роки знаходилися такі, які нарікали, що він «позбавив історію розуму», зводячи політичну діяльність до діяння індивідуального особистого інтересу[33]. В руках його учнів і послідовників, та й, зрештою, у його власних, його метод виродився в бездумну характерологію, перетворившись врешті-решт на низку вузьких і нудних досліджень комодів XVIII сторіччя і породивши отой великий непотріб британської історичної науки XX сторіччя — величезну (і непомірно коштовну) багатотомну «*Історію парламенту*», компіляцію, яка в кінцевому підсумку звелася до всього лиш скрупульозно укладеного біографічного словника членів парламенту протягом століть; він, безумовно, вельми втішний для членів парламенту, через що вони, ясна річ, і субсидували його, але мало помічний в плані історичного розуміння в широкому смислі[34].

Як і Г.А.Л.Фішер, Неймір не бачив в історії ніякої системи і не вірив ідеям та ідеологіям — підхід, дуже обнадійливий для прагматизму британських інтелектуалів. Він виявляв зневагу і недовіру до мас, поява яких на соціальній та політичній арені слідом за повоєнним лейбористським урядом здавалася такою загрозливою консервативним університетським викладачам. У тій мірі, в якій він покращив якість англійської історичної науки своїм педантичним, мало не маніакальним розшуком неопублікованих рукописних матеріалів, він, безумовно, зробив багато корисного. Але англійські історики були надмірно цим шантажовані і вважали, що Неймір замінив віґський міф справжньою об'єктивністю. Нічого подібного. Праця Неймірa не привернула великої уваги, коли вона вперше з'явилася у 1927 році. Його погляди були впливовими серед британських істориків у 1950-1960-і роки не в останню чергу тому, що вони добре узгоджувалися з атмосферою холодної війни, у якій захист комуністами інтересів широких мас, віра в закони історії та прогресу, поміщення ідеології і віри в центр історичного процесу та історичної інтерпретації вважалися лібералами і консерваторами тими принципами, з якими треба боротися в інтересах свободи індивіда[35]. Радянські історики, як вважалося, зрадили ідеали фактичної точності й неупередженості буквально так само,

як і нацистські історики. Історія стала засобом індоктринації, поставленим на службу державі, і засобом поширення комунізму. Натомість західну історію сприймали як таку, що має переваги точності, об'єктивності й правдивості.

Відновлення об'єктивності в період холодної війни, яке зумовило колосальний вплив Неймера в Британії в 1950-і й на початку 1960-х років, мало місце також у філософії науки, де Карл Поппер, філософ віденського походження, який присвятив значну частину свого життя спростуванню претензій марксизму на право називатися науковою доктриною, відновив об'єктивну природу наукових знань у двох надзвичайно важливих працях — *«Злиденність історизму»* й *«Відкрите суспільство та його вороги»*. Поппер обстоював думку, що до об'єктивного знання найкраще наближатися шляхом тверджень, для яких можна визначити умови, за яких вони можуть бути спростовані. Теорії, подібні марксизму, які пояснюють все на світі і які можуть бути пристосовані до будь-яких обставин, є просто метафізичними; лише ті теорії, які не претендують на пояснення всього, а однак протистоять спробам довести їхню хибність, є справді науковими. Поппер розгромив марксистські твердження, що історія має чіткий напрямок і підпорядкована певним законам; об'єктивні знання історії, казав він, можуть бути здобуті лише стосовно процесів короткої чи середньої тривалості, де ясно, що для спростування висунутих інтерпретацій потрібні докази. Ніякі історичні докази не можуть «спростувати» думку, що історія рухається поетапно до мети комуністичного суспільства, бо будь-які можливі докази можна було при бажанні підігнати під саму теорію. З іншого боку, думка, що (наприклад) Перша світова війна була зумовлена німецькою агресією, *може* бути спростована (принаймні в теорії), бо можна знайти докази, необхідні для її підтвердження чи спростування[36].

IV

Це відновлення історичної об'єктивності відбулося в 1950-1960-і роки, коли професія історика заново утверджувала себе, переживаючи повільне, але стійке зростання і відвойовуючи соціальні й фінансові позиції, які вона мала в кінці XIX століття. Не тільки Британія і США, але й інші країни пережили подібний процес. У Західній Німеччині зростаючий добробут, зумовлений повоєнним

«економічним чудом», дозволив історикам, як і іншим університетським викладачам, великою мірою відновити той авторитет і той статус, які вони мали до катаклізмів Ваймара й антиінтелектуальних нападів нацизму. Рішуче бажання дистанціюватися від жахливої брехні й перекручень нацистської історіографії вселило в них віру в цінність «об'єктивного» підходу до історії, яка відтоді ніколи їх до кінця не покидала. Німецькі історики, які належали до покоління, що прийшло після 1968 року, першого, яке досягло професійної зрілості у повоєнні часи, охоче впроваджували у свою роботу теорії та методи американської, а передовсім неовеберівської соціології, намагаючись уникнути небезпек суб'єктивності, яка засмоктала стару традицію ліберально-націоналістичної історіографії в їхній країні у 1930-1940-і роки. І таким всеохопним був вплив суспільних наук на німецьку історіографію, що лунали навіть пропозиції скасувати історію як окремий предмет у навчальних планах середніх шкіл і включити її в суспільні дисципліни, в громадянське виховання, в політологію тощо; університетських же випускників стали навчати та й досі ще навчають у Німеччині подавати роботи не в традиційній формі літературних есе, а у вигляді соціологічних дослідницьких звітів. Риторичний стиль суспільних наук і досі проникає також і в праці професійних істориків у Німеччині, причому домінує пасивний, анонімний стиль письма, усі посилання на автора як на індивіда усуваються, а слово «я» вигнане у типовій німецькій дослідницькій монографії або праці історико-синтезуючого характеру навіть з передмов і подяк. Культ індивіда часів нацизму спровокував у німецьких істориків таку ж негативну реакцію. Вони уникали біографій і сконцентрувалися на написанні історії народу в минулому головно як історії усереднень, груп і глобальних напрямів[37].

Те ж десятиліття стало свідком вторгнення суспільних наук в історію також і в Британії, розпочатого знаменитим випуском «*Times Literary Supplement*» у 1966 році, в якому низка молодих істориків проголосила трансформування своєї дисципліни теоріями і методиками, запозиченими з антропології, соціології та статистики. Починаючи від самого Е.Г.Карра, історики ставали в чергу, аби спонукати історію і суспільні науки зблизитися тісніше[38]. 1976 року Лоренс Стоун заявив, що вплив суспільних наук вдосконалює концептуальний апарат і дослідницькі стратегії історика, а неухильний кількісний підхід руйнує багато виплеканих історичних міфів. Суспільні науки ставлять перед істориком

нові питання, на які він мусить відповісти, нові гіпотези, які він мусить перевірити, і в результаті невпізнанно трансформують усю дисципліну[39]. У Франції «науковий» і «об'єктивний підхід до минулого також здобував визнання і вплив у повоєнні роки. Найпоказовішим прикладом тут була група істориків, пов'язаних із часописом «*Annales*», які розпочали свою роботу перед війною, але лише після неї здобули значний реальний вплив. Залучаючи у свій підхід до минулого методи економіки, соціології, а особливо географії та статистики, історики часопису «*Annales*» вважали, що історію можна буде зробити значно об'єктивнішою і науковішою, ніж будь-коли раніше. Традиційних методів і об'єктів досліджень вже було недостатньо. Історія повинна стати центральною, синтезуючою дисципліною серед суспільних наук. Вона повинна квантифікувати. «Історія, яка не визнає кількісних визначень, — зауважував у 1979 році Емманюель Леруа Лядюрі, один з чільних представників даної школи, — не може претендувати на науковість». «Завтрашній історик, — додавав він, — щоб вижити, повинен буде складати комп'ютерні програми»[40].

Ці погляди досягли чи не найекстремальніших форм у Сполучених Штатах наприкінці 1960-х і в 1970-і роки разом із становленням «історії соціології». Один з її головних представників, історик-економетрист Роберт Фоґель, встановлював різку відмінність між «науковою» і «традиційною» історією[41]. Наукова історія, уможливлена передовсім комп'ютером, ґрунтується не на туманних, неповних, нечітких і суперечливих низках припущень про людську поведінку, як це було в традиційній історії, а на чітко розроблених, часом математичних моделях, які можуть бути ретельно перевірені кількісними методами. Вона стосується не індивідів, а груп, і намагається розробити не конкретні пояснення, а загальні гіпотези, які можна перевірити за допомогою статистики. Вона припускає, що між подіями, структурами та процесами в історії існують системні зв'язки. Вона є нейтральною і не-ідеологічною. Вона твориться командами вчених, так, як експериментальні програми у природничих науках, а не окремими вченими, які були нормою для дослідника у традиційній історії. І вона адресована не широкому загалу, а читацькій аудиторії спеціалістів, колегам-ученим, так, як і природничі науки.

Наукові методи, використані таким чином, твердив Фоґель, у багатьох відношеннях спростовують засвоєну мудрість тради-

ційної історії, а отже підтверджують свою вищість. Пітер Ласлетт і кембриджська група істориків-демографів, наприклад, продемонструвала статистичне переважання нуклеарної сім'ї в доіндустріальних суспільствах і встановила відносно високий вік одруження, зруйнувавши віру традиційних істориків у домінування розширених форм сім'ї і нормальність одруження у дуже ранньому віці. Подібним чином, значні наукові здобутки мали місце в багатьох галузях економічної історії внаслідок застосування наукових, статистичних методів[42]. Переконані в тому, що не тільки демографічна та економічна історія, але й соціальна та політична історія, взагалі всі види історії повинні бути поставлені на цю наукову основу, «кліометристи» 1970-х років розгорнули надзвичайно широку програму трансформування дисципліни, яка повинна була проголосити кінець традиційної історії в цілому[43]. У 1970-і роки дуже поширеним було відчуття, що «традиційна» історія виявилася вразливою до критики таких релятивістів, як Карр, бо не була достатньо науковою. Під кінець десятиріччя ті, хто спостерігав за істориками, прийшли до загального консенсусу, що, як висловився Ґеорґ Г.Іґґерс, історична наука протягом кількох десятиріч стала «науково значно точнішою», а «історики стали відданішими, ніж будь-коли, науковому ідеалу історії»[44].

Але чи були відмінності між «науковою» та «традиційною» історією справді такими великими? Немає нічого дивного, що Джефрі Елтон так не думав. Він вказував, що те, що він називав «традиційною» історією, вважалося її захисниками «науковим» ще й у другій половині XX сторіччя. Групова праця була поширеною також і в деяких сферах «традиційної» історії, від видання документів до складання характерологій. Кліометрія висловилась тільки стосовно дуже обмеженої кількості досить вузьких в цілому питань. Коли йдеться про справді великі проблеми історії, вона повинна мовчати, бо їх не можна вирішити кількісними методами[45]. Один погляд на «*Social Science History*», флагманський часопис кліометристів, легко підтвердить слова Елтона. Більш того, досить швидко стало ясно, що спроможність наукових методів Фоґеля беззастережно вирішити навіть ті питання, до яких вони були застосовані, є дуже сумнівною. У 1974 році Фоґель і його співробітник Стенлі Л.Енґерман опублікували солідне двотомне дослідження про рабство на старому американському Півдні. Наповнене складними статистичними діаграмами, таблицями і рівняннями, воно претен-

дувало на те, щоб продемонструвати новий рівень наукової ретельності у перевірці вже заяложених гіпотез. Результатом став набір висновків, які перевернули існуючу, «традиційну» історичну ортодоксію. Рабство не було, як вважали раніше, неприбутковим, економічно неефективним і поганим для рабів. Фоґель і Енґерман твердили, що економічна ефективність рабства була такою високою, що раби мали життєвий рівень принаймні такий самий високий, як і вільні робітники тих часів. Захищаючи себе від звинувачень у політичній некоректності за відстоювання подібних поглядів, автори твердили, що це показує, як могли пишатися раби своїми досягненнями і якими підозрілими, навіть расистськими є заяви, що їхня праця була непродуктивною[46].

Фоґель та Енґерман негайно були атаковані колегами-істориками за недосконалі статистичні методики, за невідповідне використання і неналежну інтерпретацію джерел, туманні гіпотези й відверту неточність. Одна група критиків після тривалої перевірки даних прийшла до такого висновку:

> У «Часі на хресті» повно помилок. Книга містить математичні помилки, ігнорує усталені принципи статистичних умовиводів, неправильно цитує джерела, висмикує цитати з контексту, спотворює погляди і висновки інших істориків та економістів і ґрунтується на сумнівних і в більшості випадків не пояснених моделях ринкової поведінки, економічної динаміки, соціалізації, сексуальної поведінки, визначення народжуваності, генетики (якщо вказати лише деякі).

Що більше, усі помилки з очевидністю виявляли «стійку тенденцію» свідчити на користь загальної аргументації Фоґеля й Енґермана. Коли помилки були виправлені, а свідчення перевірені, то вся аргументація обох авторів просто розпалася. Кількісні методи і статистика зазнали таким чином повної невдачі у спробі забезпечити «наукову» достовірність, яку прокламували їхні поборники[47].

Більш того, претензії кліометристів на досягнення вищого, мало не неспростовного рівня об'єктивності й достовірності шляхом використання дійсно наукових методів були також підірвані новими здобутками в галузі філософії науки. Після того, як у 1950-і роки похитнулася відверто емпірична позиція Поппера, її місце домінуючої з'ясовуючої моделі зайняв постемпіричний погляд

на науку Томаса Куна, детально викладений у 1962 році у його надзвичайно впливовій праці *«Структура наукових революцій»*. Всупереч існуючому погляду на науку як на постійний прогрес, Кун твердив, що більшість учених працюють в межах «парадигми», або корпусу теорій, припущень, дослідницьких програм тощо, які скеровують їхні експерименти і гарантують, що їхні спостереження узгоджуються з теоріями, яких вони дотримуються. Таким чином, парадигми не можуть бути спростовані, а аномалії, коли дані не узгоджуються з парадигмою, звичайно ігнорують або обходять. І тільки тоді, коли аномалії акумулюються такою мірою, що починають викликати загальне почуття неспокою в науковому середовищі, відбувається пошук нової парадигми. Недоліком, однак, нової парадигми часто є те, що вона не може з'ясувати певні явища, які успішно пояснювала стара парадигма. А різні парадигми являють собою різні інтелектуальні світи, які не можуть порівнюватись між собою. Таким чином, наука не конче буває прогресивною, а наукові теорії, які можуть бути спростовані, утверджуються не експериментальним підтвердженням, а підтримуються інтелектуальним консенсусом. Цей погляд зазнав нападок з боку вчених як ірраціональний і релятивістський, як такий, що характеризує їхні дисципліни як керовані «законами натовпу». Але на 1970-і роки цей погляд став домінуючим серед філософів науки й був застосований також і до інших видів знань. Безумовно, Кун вірив, що природничі науки розвиваються цілком незалежно від зовнішніх впливів, і наполягав на тому, що його ідеї не слід застосовувати до інших сфер. І Кунове поняття парадигми справді не можна застосувати в історії; історики загалом не працюють в межах жорстких та обмежуючих парадигм[48]. Але замініть слова «історична інтерпретація» на «наукову парадигму», і побачимо, що ті історики, які взяли на озброєння ідеї Куна, виявили, що останні мають дуже релятивістський смисл і підточують думку, ніби «наукову» достовірність історії можна встановити методами, які гарантують вироблення «об'єктивних» знань про минуле.

Таким чином, на 1980-і роки тривалий пошук наукового історичного методу не спромігся дати якихось остаточних результатів. Період, коли суспільні науки, заохочувані такими істориками, як Е.Г. Карр, виявляли вплив на практику історичних досліджень, а в найбільш крайніх випадках, таких як випадок із Фогелем, загрожували повністю витіснити «традиційні» методи

історії, наближався, схоже, до кінця. Аргумент, що історія є — чи повинна бути — наукою, яка в принципі не відрізняється від квантової механіки чи кристалографії, почав зазнавати нових безперервних нападок, радикальніших, ніж будь-коли раніше. У наступному розділі ми побачимо, якою мірою віра в те, що історія є наукою, змогла витримати цей новий шторм.

2

Історія, наука і мораль

I

Спроби перетворити історію в науку тривали упродовж більшої частини двох сторіч, і немає ознак того, що вони наближаються до кінця. Але, як вірно зауважив Е.Г.Карр, питання про те, є чи не є історія наукою, обговорювалося в англо-американських колах значною мірою внаслідок «ексцентричності англійської мови»[1]. Проблема полягає в тому, що німецький термін *Wissenschaft* означає просто дисципліну чи корпус організованих знань. Німці ніколи не мали ніяких труднощів, застосовуючи його до найрізноманітніших предметів, включаючи не тільки *Naturwissenschaft*, але також і *Socialwissenschaft*, *Geschichtswissenschaft* і *Literaturwissenschaft*. Проста спроба перекласти ці терміни англійською мовою зумовлює проблему: *natural science* і навіть *social science* звучить добре[2]; але *historical science* і *literary science* — вже ні. Ми можемо використовувати термін «соціологія» чи «геологія», але «історіологія» якось не увійшла в загальний вжиток. У Німеччині дисципліна історії, *Geschichtswissenschaft*, від початку класифікувалася як *Geisteswissenschaft*, один з видів організованого вивчення людського духу, і тому ніколи не виникали дискусії стосовно наукової чи не наукової природи історії[3].

Сучасні філософії науки, говорить Карр, переконливо твердять, що вчений-природознавець аж ніяк не є нейтральним спостерігачем автономних процесів у лабораторії. Безумовно, що в історії і в суспільних науках люди вивчають інших людей або, говорячи іншими словами, людство вивчає само себе, тоді як у природничих науках

об'єктом вивчення в більшості випадків є не людина, а щось інше. Але навіть ця відмінність зникає у таких дисциплін, як медицина, біологія, біохімія, експериментальна психологія тощо[4]. Карр мав би більшу рацію, якби просто сказав, що в жодній дисципліні не може бути повної роз'єднаності між дослідником і об'єктом дослідження. Як зауважив Джефрі Елтон: «Пост-ньютонівський погляд на фізичний світ, який заперечує абсолют, допускає непередбачуване випадкове і приймає вплив спостерігача на спостережуваний об'єкт, міг би бути непоганою аналогією хорошої історії»[5]. У цьому смислі відмінність між поглядами Карра та Елтона на дану проблему не видається аж такою великою, хоча Елтон і вважав, що історія в кінцевому підсумку не є ані мистецтвом, ані наукою. «Історія, — гордо заявляв він, — це наука, яка відрізняється від усіх інших і керується правилами, властивими тільки їй»[6]. Воістину, зовсім не будучи недоречними чи неважливими і не випливаючи зі звичайних термінологічних непорозумінь, дискусії стосовно того, чи є історія мистецтвом, чи наукою, відігравали головну роль в самоусвідомленні істориків протягом більш ніж сторіччя. Навіть у Німеччині точилася напружена дискусія стосовно того, чи можуть методи й підходи природознавства бути застосовані до історії, що має вигляд «людинознавства», і чи можна або чи слід класифікувати її як «суспільну науку»; таким чином дебати в кінцевому підсумку вийшли врешті-решт за межі англосаксонської лінгвістики.

Багато авторів твердили, що історія не є наукою, бо наукові знання є кумулятивними, а історичні знання — ні. Безумовно, наші знання фізики чи хімії сьогодні основані на підвалинах, створених науковими відкриттями минулого, від Ньютона і Фарадея до Ейнштейна і Резерфорда, навіть якщо деякі теорії, пропоновані тими, хто закладав ці підвалини, сьогодні відкинуті. Але оскільки кожен історик, власне кажучи, пропонує інтерпретацію, відмінну від інтерпретацій попередніх істориків, які розглядали ту ж проблему, багато коментаторів дійшли висновку, що історичні знання не накопичуються так, як наукові знання; історики, як правило, більш схильні ставити під сумнів здобутки своїх попередників, ніж спиратися на них. З такими висновками рішуче не погоджувався Джефрі Елтон, який оптимістично заявляв, що завдяки постійному накопиченню емпіричних знань історики підходять «чимраз ближче до фортеці істини», навіть якщо вони ніколи не зможуть здобути її остаточно. Звичайно, погоджувався він, історичне дослідження може бути

реглянуте й поправлене, але якщо воно якісне, то запропонована ьому реконструкція минулого в більшості випадків витримає йбутні перевірки[7]. Написання остаточної історії чогось, настільки таточної, що її ніколи не треба буде переписувати — це прагнення тільки похвальне, на його погляд, але також і вищою мірою здійсиме. Як і можна було, мабуть, очікувати, такі погляди не могли, в ою чергу, не викликати заперечень. Так, згідно, наприклад, з Кітом енкінсом, твердження Елтона, що з плином часу історичні знання стають і що ми сьогодні знаємо значно більше про, наприклад, бу Тюдорів, аніж двадцять чи тридцять років тому, означає, що «бачить, як він стоїть у кінці процесу» накопичення історичних ань, в ході якого історики минулого оцінюються відповідно до ього внеску в цю Елтонову теологію. Це має присмак зарозумісті, якої історикові краще уникати[8].

Кожен, хто займався історичними дослідженнями, швидко усві- лював, що його знання є грунтовнішими, ніж знання інших: це чуття властиве навіть найскромнішим аспірантам вже через кіль- місяців після початку роботи над дисертацією. Причина полягає тому, що матеріали, залишені нам минулим, настільки обширні, всі історики, які будь-коли працювали, ледь-що торкнулися по- хні багатств, які накопичилися і продовжують накопичуватися асом. Звичайно, що до чим давніших часів ми звертаємося, тим ше знаходимо свідчень і тим дбайливіше усе, що збереглося, було рацьоване попередніми поколіннями істориків. Однак навіть у едньовічній чи античній історії ще багато чого можна відкрити, обов'язково це зводиться до переосмислення старого матеріа-. Справді, незважаючи на значення, якого надає університетська віта дискусіям, полемікам та інтерпретаціям, мабуть, більшість цюючих істориків вважають, що поповнення наших знань про инуле — «заповнення прогалин» — є таким же важливим (якщо не жливішим), як і трансформування нашого розуміння минулого. ередовсім у цьому смислі історичні знання є кумулятивними. ослідник виявляє прогалини в знаннях по відношенню до того, о вже відомо. Далекі від того, аби оцінювати попередніх істориків цповідно до їхнього внеску в нашу власну роботу, ми найчастіше йняті в першу чергу тим, щоби відійти від них, роблячи щось інше. ьш того, дистанція збагачує не тільки наші знання, вона збагачує кож і наше розуміння. Навіть Е.Г.Карр погоджувався, що чим лі в часі відходять історики від, скажімо, Бісмарка, тим більше

вони наближаються до об'єктивної оцінки того, що він зробив[9]. І той факт, що історичні знання постійно поповнюються, нерідко дає історикам можливість запропонувати нові тлумачення в тих галузях, які вони вивчають, які б теоретичні спонуки не стояли за цими тлумаченнями.

Ще однією причиною для встановлення відмінності між історією та наукою є твердження, що перша обов'язково повинна містити елемент моральної оцінки, а друга — ні. Е.Г.Карр рішуче заперечував це твердження. Історики, згідно з Карром, не повинні давати моральну оцінку минулому; їхнє завдання полягає радше в усвідомленні того, який внесок зробило минуле в людський прогрес. Безглуздо, наприклад, засуджувати рабство в античному світі як аморальне; завдання полягає в тому, щоб зрозуміти, як воно з'явилося, як функціонувало і чому воно занепало, відкриваючи шлях новій формі суспільної організації. Цей загальний погляд був особливо гостро висловлений професором Девідом Ноулзом, видатним британським медієвістом, який відкидав моральну оцінку як один з аспектів історії, зауважуючи: «Історик — це не суддя, тим більше не суддя, який виносить смертні вироки»[10]. Оскільки Ноулз був не тільки видатним істориком, але й бенедиктинським монахом з характером святого і зовнішністю аскета, то його думки з цього приводу, безумовно, заслуговують на повагу. Більш того, легко виявити моральні судження істориків, які з перспективи часу виявляються всього лиш озвученням упереджень свого часу. Вікторіанці були особливо схильні засуджувати людей минулого за сексуальну поведінку, яка сьогодні навряд чи викликала би здивування — тенденція, яку назавжди повинно було похоронити безжальне осміяння в отій класичній сатирі на історичні підручники — *«1066 рік і все, що з ним пов'язане»* Селлара і Ітмена[11]. Але хоча історики рідко коли оцінюватимуть середньовічного монарха як «погану людину, але хорошого короля» або «хорошу людину, але поганого короля», справа виглядає дещо інакше, коли йдеться про таких диктаторів XX сторіччя, як Гітлер і Сталін. Карр висловлював думку, що моральне звинувачення таких постатей часто служило для відволікання уваги від відповідальності ширшого суспільства, яке породило їх, і вважав, що моральна оцінка є цілком прийнятною, якщо стосується останнього[12]. Але це також було проблематичним, оскільки далі він говорив, що моральні стандарти є відносними і що історики повинні оцінювати суспільства минулого не за якимось

абсолютним стандартом, а за їх відносинами між собою[13]. Однак, оскільки Карр висміював застосування вікторіанських моральних стандартів до середніх віків, то вагомість цього принципу видається на практиці досить сумнівною.

Ноулз, без сумніву, мав рацію, коли твердив, що історики не повинні вдаватися до відвертих моральних оцінок минулого — твердження, яке й справді було зручним для нього як для католицького монаха, який займався англійським монастирським життям XV і початку XVI сторіччя, коли монахи й монахині однаково засуджувались протестантськими істориками за всі види буцімто аморальної поведінки. На практиці, однак, Ноулз, безумовно, вдавався до моральних оцінок, співвідносячи поведінку об'єктів своєї праці з вічним і божественно санкціонованим законом св. Бенедикта, засновника чернецтва. Не людині-історику, вважав він, а самому Богові належить завдання чинити тут суд. Уроком з історії, яку він розповів, писав Ноулз на останній сторінці своєї об'ємної праці, є те, що «коли монастир або чернецький орден не скеровує більше своїх синів до зречення всього, що не є Богом... він спускається до рівня суто людської інституції»[14]. Тому його зауваження стосовно Вільяма Мора, пріора Вустерського монастиря, чиє «життя було значною мірою життям сільського поміщика», що «він ішов... шляхами світу», повинно прочитуватися як моральна критика[15]. На думку Ноулза, занепад монастирів у часи пізнього середньовіччя був справжнім, і це, безумовно, так і було, якщо оцінювати за такими високими релігійними стандартами. Оцінці середньовічних монахів і монахинь за цими стандартами — завдання, яке він виконував з величезним вмінням і скрупульозністю — і була головним чином присвячена чотиритомна історія Ноулза; і цей досить спрощенський підхід, очевидно, перешкодив йому досягти такої широкої й диференційованої інтерпретаційної картини поведінки чорного духовенства, яка була б можливою, якби він, наприклад, підходив до їхніх систем вірувань і їхніх змінюваних соціальних ролей і звичаїв з мирськими мірками, використовуючи такі антропологічні теорії, які застосовувалися наступними істориками інших систем вірувань, таких як чорна магія.

Але незважаючи на неспроможність слідувати йому на практиці, принцип, який встановив Ноулз — уникати явних моральних оцінок минулого і людей, які тоді жили, — безумовно, вартий того, щоб історик його дотримувався. Історик, який вдається до таких термі-

ків, як «нечестивий» або «порочний», по відношенню до людини або людей минулих часів, доможеться лише того, що виглядатиме смішним. Однак цілком допустимо вказувати на факти, коли люди минулих часів, такі як монахи й монахині, поводилися в особистому житті зовсім інакше, ніж проповідували іншим і вихваляли себе за це на людях. Беручи ширше, можна твердити, як це робив Карр, що, наприклад, колективізація в Росії була необхідною для підтримання індустріалізації і що жорстокості й знущання, не кажучи вже про масові вбивства, яких зазнало російське селянство, були необхідною платою за прогрес; але якщо хтось хоче спростувати цю точку зору, то, незалежно від почуттів стосовно моральності сталінського режиму, щоб зробити це, як належить *історику*, не слід висувати моральні аргументи щодо несправедливостей «розкуркулювання» (експропріації, ув'язнення, побиття і вбивства найбільш заможної частини селянства), ані спиратися на моральну аргументацію, що жоден процес подібних економічних змін не може виправдати свідомої жорстокості й убивств у таких чи будь-яких інших масштабах. *Історик* повинен спростувати моральну обґрунтованість аргументації Карра шляхом безумовного спростування її *історичної* обґрунтованості і дозволити читачу самому робити моральні висновки; показати, наприклад, що темпи зростання, яких досягла російська промисловість у 1930-і роки, були не вищими, ніж досягнуті напівкапіталістичною «новою економічною політикою» у 1920-і роки, або продемонструвати, що «ліквідація» куркулів відбувалася відповідно до свавільних квот, встановлених Москвою, які не мали взагалі ніякого відношення до природи чи масштабів завдань колективізації, що проводилася на місцях[16]. Перевантаженість історичного тексту виразами морального обурення мало чим збагатить аргументацію.

Даючи моральну оцінку минулому, історики мають у своєму розпорядженні значно могутнішу риторичну і стилістичну зброю, ніж звичайне засудження: сарказм, іронію, співставлення риторики і реальності, фактичне викриття лицемірства, своєкорисливості й жадібності, не коментований перелік мужніх актів бунту й непокори. Усього цього можна досягти, не вдаючись до прямого використання скоромінущого морального словника того суспільства, в якому живе історик[17]. Особливо в періоди масового знищення, такі як 1914-1945 роки, історику важко не обрати певну моральну позицію; але моральна позиція усе ж найкраще формулюється історично.

Подібним же чином, усі види досліджень у природничих науках, від ембріології до ядерної фізики, безумовно, містять моральний елемент. Моральна занепокоєність може скеровувати наукове дослідження або може з нього випливати; ключовим же положенням, безперечно, є те, що, як і в історії, елемент моральної оцінки, якщо він взагалі виявляє себе, знаходиться, в кінцевому підсумку, поза дослідженням, а не вкорінений в його теорію чи методологію.

Якщо дехто наводить моральний вимір як аргумент проти наукової природи історії, то ще однією причиною, яка часто подається на користь того, що історія не є наукою, є те, що висновки істориків не можна повторити експериментально. Але ж не можна заперечити, що важливі аспекти цілого ряду наук — таких, наприклад, як астрономія — базуються, як і історія, на спостереженні, а не на експериментуванні. Таке спостереження може бути не безпосередньо візуальним; воно може бути непрямим, як, наприклад, у випадку, коли існування планети Плутон було постульоване внаслідок спостереження відхилень в орбітальному русі наступної найбільш віддаленої планети сонячної системи, Нептуна, які могли бути зумовлені тільки гравітаційними силами з боку великого, але ще не баченого об'єкта, розташованого далі. Ми вільні звертатися до цього доказу або до інших видів слідів, таких як радіохвилі, за допомогою яких можна встановити існування певних об'єктів у космосі, так само, як ми можемо звертатися до історичних документів, але не можемо створити їх якимось чином за допомогою експериментів, як це можна зробити з хімічною реакцією. Але ніхто не насмілювався заявити, що астрономія — це не наука. Тому немає потреби громадити дбайливо продумані аргументи на захист наукової природи історії, до яких вдавався Джефрі Елтон, коли заявляв, що історичний факт, оскільки він не може бути витворений істориками, практично є більш незалежним від спостерігача, ніж науковий факт[18]. У неекспериментальних науках ця відмінність просто зникає.

II

Чи не найсерйозніший виклик претензіям історії на науковість ґрунтується на переконанні, що справжня наука може існувати тільки в тому випадку, якщо вона здатна встановлювати загальні закони. Цей аргумент має давнє походження, ідучи в минуле принаймні до пресловутого зауваження, зробленого англійським ранкеанцем

Джеймсом Ентоні Фрудом у 1864 році: «Мені часто здається, що історія схожа на дитячу коробочку з буквами, з яких ми можемо скласти будь-яке слово, яке нам заманеться. Нам треба лише вибрати такі букви, які ми хочемо, розташувати їх, як нам подобається, і не зважати на ті, які не підходять для нашого завдання»[19]. Супротивники Фруда схопилися за це твердження як за визнання того, що методики, до яких він сам вдавався, були випадковими і ненауковими. Але насправді він використав його як критику філософій історії, таких як філософія історії його сучасника Генрі Томаса Бокля, який вважав, що рух історії може бути науково зведений до низки математичних формул. На думку Фруда, історія повинна обмежитися поданням фактів, а не використовуватись для «складання» теорій, які мають «наукову» природу. Бо й справді, в усіх випадках, коли історики намагалися підтвердити загальновживані закони історії, їх з легкістю спростовували критики, які демонстрували випадки, коли ці закони не спрацьовують, — найвідомішим серед них був, мабуть, випадок із популярною свого часу працею Арнолда Тойнбі *«Дослідження історії»*. Опублікована в 13 томах протягом 1934-1947 років, ця об'ємна праця охоплювала двадцять одну людську «цивілізацію» і шість тисяч років людської історії, виводячи з них низку загальних законів, згідно з якими цивілізації з'являються, розвиваються і занепадають.

Закони Тойнбі були детальними і точними. Він встановлював, наприклад, чотири методи, згідно з якими великі постаті з'являються в історії, щоб врятувати цивілізації, яким загрожує неминуча загибель, і подавав етапи, в ході яких нові інституції виникають із залишків занепадаючих цивілізацій, у вигляді таблиці. Преса захоплено сприйняла цю працю як «безсмертний шедевр» і «найвидатнішу працю нашого часу». Але професійні історики, а серед них передовсім Пітер Ґейл, вдумливий автор сучасної історіографії і провідний фахівець з історії Нідерландів, були налаштовані дуже скептично. Ґейл звинуватив Тойнбі, що той просто вибирає ті свідчення, які йому подобаються, і використовує лише декілька випадкових ниточок із заплутаного клубка історичних фактів. Твердячи, що «легкість» несприятлива для цивілізації, Тойнбі вказував, наприклад, на перемогу загартованих жителів Нової Англії у Північній Америці XVII-XVIII сторіч над розніженими французами в Луїзіані або ледачими іспанцями у Флориді. «Чим більше труднощів, тим більший стимул»; таким чином американська цивілізація народи-

лася (і перемогла) з труднощів і злигоднів у боротьбі з небезпеками ворожого середовища. Але Тойнбі проігнорував те, що завоювання Нью-Амстердама, яке перетворило його на Нову Англію, було здійснене у 1664 році розкішним двором Карла II, а також замовчував інші пояснення остаточної гегемонії новоанглійців — від занепаду Іспанії як імперської держави до переваги Британії на морі в часи, коли французи були втягнені у війни на європейському континенті. Іншими словами, пояснень треба було шукати у відносних позиціях колоніальних держав, а не у стосунках поселенців Нової Англії із середовищем. «Виклик і відповідь» не мали тут жодного значення.

Звинувачення Ґейла полягало в тому, що це був типовий приклад «незчисленних хибних доказів і помилкових тверджень, з яких складається уся книга». Тойнбі був пророком, а не істориком:

> Ображає не тільки — і навіть не передовсім — пошук законів, узагальнення, навіть хибні твердження; ображає сам підхід, коли кожна епоха і кожна цивілізація оцінюються за чужими їй стандартами, а їхнє значення обмежується їхнім внеском у розвиток свавільно вибраного принципу. Історик вірить, що історія може збагатити цивілізацію його власної епохи в першу чергу намаганням увійти в спосіб мислення і у взаємозв'язки минулих поколінь, і що тільки так їх можна буде зрозуміти. ... Бачити, як самозваний історик зводить весь чудесний і загадковий рух історії до одного-єдиного лейтмотиву, відкидає цілі епохи як нецікаві, втискає усе в схему безапеляційної конструкції — це усвідомлювати, що він іде проти всього, що являє собою історія.

Ґейл таврував також «потік моральних оцінок», які щедро лилися з пера Тойнбі, особливо в останньому томі *«Дослідження історії»*, де автор повів шалений наступ на «неоязичництво» і боронив християнство як єдиний захист цивілізації від варварства того виду, що охопило Німеччину і Європу під час Другої світової війни. Усе це було глибоко антиісторичним, вкрай ворожим духові завдань історика[20].

Велика і претензійна праця Тойнбі дуже недовго була популярною, перед тим як зникнути в безвісті, де вона й хиріє з тих пір разом із подібними трактатами, такими як *«Історія цивілізацій»* Бокля[21]. Більшість істориків завжди відчували, що встановлення загальних законів є чужим для тієї справи, якою вони займаються.

Це й справді різко відрізняє їх від учених-природознавців. Але були й деякі винятки, і найбільш примітний в недавні часи — Е.Г.Карр. Намагаючись спростувати аргумент, що історія не є наукою, бо не встановлює загальних законів, Карр вказував, що хоча й немає двох ідентичних історичних подій, але немає й двох ідентичних атомів, двох ідентичних зірок, двох живих організмів, двох будь-яких речей, які досліджує вчений. Але це не перешкоджає вченим формулювати їхні закони. Подібним чином, «саме вже використання мови, — казав він, — схиляє істориків, як і вчених, до узагальнень»[22]. Він вказував, що історія так само зайнята узагальненнями, як і будь-яка наука; вона не зводиться лише до встановлення конкретних, ізольованих фактів. Вона дає уроки, як, наприклад, постійні посилання делегатів Версальської конференції у 1919 році на Віденський конгрес 1815 року і безліч інших прикладів; у цьому сенсі вона може бути використана для прогнозування майбутнього, основаного на знанні певних умов, а отже для формування його. Карр зневажливо висміював аргумент, що історія не є наукою, бо вона не може прогнозувати майбутнє. Закон всесвітнього тяжіння, зауважував він, не може спрогнозувати, що конкретне яблуко впаде в якийсь конкретний час у якомусь конкретному місці. Наукові закони спрацьовують лише за певних специфічних умов; і Карр прагнув відстояти здатність історії прогнозувати, твердячи, що історики можуть, наприклад, сказати, що революція може відбутися в тій чи іншій країні, якщо умови там будуть такими ж, як у подібних країнах, де революції вже відбулися[23]. Отже, робив він висновок, історія є такою ж, як інші науки, у генеруванні законів і у своїй здатності прогнозувати.

Ті, які пробували залучити історію до суспільних наук, часто намагалися враховувати цей аргумент. Історія як суспільна наука має справу переважно з усередненнями й засобами, а не з конкретними індивідами. Школа часопису «*Annales*» цікавилася колективною поведінкою і ментальністю, а не індивідами, а кліометристи працювали тільки зі статистично показовими кількостями людей, якщо взагалі цікавилися людьми. Але історія, безумовно, передбачає дослідження окремих людей, подій і структур, так само як і дослідження груп і колективів. Відмінності, які існують між двома людьми, навіть якщо вони живуть одночасно і в одному місці, є значно складнішими, ніж відмінності між двома атомами чи двома молекулами. Людська індивідуальність є значно більшою, ніж індивідуальність мікроба. Це дуже ускладнює витворення загальних законів, які мали б охопити все відповідним чином.

Що більше, Карр згладжував важливі відмінності, розглядаючи дану проблему. Бо закони — це не те саме, що узагальнення. Як пише англійський історик Джон Вінсент: «Коли наука стверджує, скажімо, другий закон термодинаміки, вона стверджує щось більше, ніж модель з неминучими винятками»[24]. А однак, останнє — це все, чого історія, навіть марксистська історія, може сподіватися досягти. Крім того, навіть найнедосвідченіший студент-історик може оспорювати інтерпретації, висунуті найсолідніпшим навіть професором, тоді як жоден студент-хімік чи біолог не стане оспорювати наукові закони, яких навчає в аудиторії зовсім молодий асистент. Американський історик думки Аллан Меджіл особливо чітко визначив відмінність між законами й узагальненнями:

> Мовою істориків, наступне умовне твердження вважається узагальненням: «Внаслідок зростання міст і торгівлі феодалізм поступався місцем первинному капіталізму в Європі в часи пізнього середньовіччя і на початку нової доби». «Проблема узагальнення», як її бачать історики, полягає звичайно в тому, як перейти від фрагментарних і плутаних даних до таких ширших тверджень. Але такі твердження не є тим, що мали на думці логічні позитивісти або Віндельбанд перед ними, коли вони говорили про загальні закони. У «законодавчій» науці бажане узагальнення виходить за межі конкретних часів і місцевостей, як, наприклад, у такому умовному твердженні: «*Усюди, де* в межах феодальної системи починали зростати міста і торгівля.., *там* феодалізм поступався капіталізму[25].

У цьому останньому випадку єдиного винятку буде достатньо, щоб анулювати закон. У першому ж випадку він не спростує узагальнення, а навпаки, виявиться цікавим винятком з нього, який сам по собі потребує пояснення.

Хоча багато людей, особливо політиків, намагаються вчитися на уроках історії, сама історія показує, що з перспективи часу дуже мало цих уроків виявлялися правильними. Знову й знову історія виявлялася дуже поганим провісником майбутніх подій. Це тому, що історія ніколи не повторює себе; ніщо в людському суспільстві, яке є головним об'єктом істориків, ніколи не відбувається двічі за точно таких самих умов або таким же самим чином. А коли люди намагаються використати історію, вони часто роблять це не для того,

щоб пристосуватися до неминучого, а для того, щоб уникнути його. Наприклад, британські політики повоєнної доби часто основували своє ведення зовнішньої політики на переконанні, що «умиротворення» диктаторів, як таке, до якого вдався прем'єр-міністр Невіл Чемберлен у своїх відносинах з Гітлером у 1938-39 роках, може привести лише до катастрофи. На практиці, однак, саме це переконання і приводило до катастрофи — найбільш сумнозвісний випадок мав місце у 1956 році, коли британський прем'єр-міністр Ентоні Іден, охоплений бажанням не допустити «умиротворення» диктаторів, яке він сам критикував у кінці 1930-х років, розв'язав нерозважливу і невдалу воєнну операцію проти єгипетського уряду, очолюваного полковником Насером, коли той націоналізував Суецький канал, яким володіли Англія і Франція.

Знов-таки, багато російських більшовиків вважали, що оскільки події 1917 року являли собою російську буржуазну революцію, то їм доведеться довго чекати, поки настане час пролетарської революції, яка була їхньою кінцевою метою. Лише Ленін і Троцький твердили, що на відміну від попередніх буржуазних революцій, наприклад, в Англії у 1640 або у Франції в 1789 році, російська революція може стати перманентною, що дасть їй змогу негайно привести до диктатури пролетаріату. Впоравшись, однак, із цією проблемою, вони опинилися перед фактом, що обидві історичні революції, на які вони озиралися, в Англії у XVII сторіччі і у Франції в XVIII сторіччі, закінчилися військовими диктатурами, очоленими відповідно Олівером Кромвелем і Наполеоном Бонапартом. Після смерті Леніна у 1924 році страх, що це станеться знову, відчутно вплинув на те, аби спонукати лідерів більшовиків об'єднатися проти Троцького, який очолював Червону Армію і був за загальним визнанням найвірогіднішою кандидатурою, аби стати російським Бонапартом. Таким чином, на практиці історичний закон революцій не справдився, оскільки люди в одній з революцій використали пам'ять про попередні революції, аби змінити спосіб, яким вони відбуваються.

Історія не дає змоги також передбачити революції, як би вони не називалися. Усі знають, що історики не змогли спрогнозувати, наприклад, падіння Берлінської стіни і краху Радянського Союзу в 1989-91 роках[26]. І в кожному разі, хоча Карр неодноразово твердив, що роль історика полягає у тому, аби використати розуміння минулого для контролювання майбутнього, дуже мало істориків дійсно погоджувалися з таким усвідомленням своєї функції в сенсі

використання минулого як основи для конкретних передбачень. Фактом є те, що тоді як хімік, наприклад, наперед знає результат змішування двох елементів у тиглі, історик не має таких попередніх знань про будь-що і не намагається зробити такі знання основою того, чим займаються історики.

Історія, таким чином, може робити узагальнення, хоча що ширшими вони є, то більше буде винятків і то віддаленішими вони стануть від переконливих доказів, які можуть бути наведені на їхню підтримку. Предмет досліджень в історії ніяким чином не зводиться до конкретних людей чи подій. Вона може з великим ступенем імовірності виявляти або встановлювати моделі, напрями та структури в минулому людства. У цьому відношенні вона має всі підстави вважатися науковою. Але історія не може витворювати законів, які мають здатність прогнозувати. Розуміння минулого може допомогти сьогодні у тій мірі, в якій воно розширює наші знання людської природи, дає нам натхнення — чи застереження — або підказує вірогідні, хоча завжди ненадійні аргументи щодо можливої ймовірності, що певні речі стануться за певних умов. Усе це, однак, ніяк не наближається до непохитної певності передбачень наукового закону. Всі ті, хто вважав чи заявляв, що вони відкрили історичні закони — від Маркса і Енґельса до Тойнбі і Бокля, — помилялися; справді-бо, як ми бачили, як тільки марксисти в Росії вирішили, що вони пізнали історичний закон, вони почали робити все, що можливо, аби його порушити.

Повчальним недавнім прикладом був приклад з британським істориком Полом Кеннеді. У його глибоко опрацьованому і дбайливо аргументованому дослідженні *«Виникнення і занепад великих держав»* твердилося, що в новій історії існує модель, згідно з якою багаті держави створюють імперії, але в кінцевому підсумку надто розпорошують свої ресурси і занепадають. Ілюстрована величезною кількістю історичних деталей, книжка привернула увагу не своїм науковим показом причин невдачі Габсбурзької імперії в боротьбі за домінування в Європі у XVI-XVII сторіччях, а висновком, що Сполучені Штати не зможуть довго підтримувати свою глобальну гегемонію у XXI сторіччі. В час, коли президент США Рональд Рейґан збирався піти на спочинок, це похмуре пророцтво викликало глибоке занепокоєння американців. Книжка одразу ж стала бестселером. Написана у 1987 році, книжка також прагнула ствердити, що Радянський Союз зовсім не наближається до свого

краху, отож ситуація видавалася багатьом американським читачам справді зловісною[27]. Через декілька років ці пророцтва були розбиті. Радянський Союз справді розвалився, і не в міжнародній війні, яка, як твердив Кеннеді, є незмінним і неминучим початком таких процесів, а внаслідок внутрішніх трансформацій і розпаду. Всесвітня гегемонія Сполучених Штатів виглядала певнішою, ніж будь-коли, а в економічному бумі 1990-х років мало було ознак потерпання від «імперського розпорошення», яке пророкував Кеннеді. Іншими словами, у перших семи розділах своєї книжки Кеннеді, пишучи як історик, зробив деякі повчальні й корисні узагальнення щодо появи й занепаду інтернаціональних супердержав і взаємозв'язку між економічною та військовою могутністю. Крім того, ці розділи продемонстрували також тривку життєздатність і значимість «високої прози» в історії. Якби Кеннеді тут зупинився, його книжка не привернула б такої великої уваги і не була б продана в таких кількостях. Але разом з тим, це була б краща історія. Як тільки він перетворив свої узагальнення на закони і використав їх в останньому розділі для пророкування майбутнього, він потрапив у біду. Історик завжди робить помилку, коли намагається прогнозувати майбутнє. Життябо, на відміну від науки, завжди щедре на несподіванки.

III

Якщо історія не є наукою, то чи існує суттєва різниця між історіками і романістами або поетами? Історики часто намагаються встановити відмінність між тим, що роблять вони, і тим, що роблять митці, твердячи, що їхня дисципліна, безумовно, вимагає ретельної професійної чи наукової підготовки, тоді як — хоча для живопису й музики теж потрібна технічна майстерність, яка може бути здобута тільки в процесі навчання — написання роману чи віршів явно цього не вимагає, незважаючи на появу останнім часом численних курсів письменницької майстерності. Особливо відстоював цю думку Джефрі Елтон. Ті приклади прочитання джерел, якими Елтон ілюстрував своє твердження, вказують, що під підготовкою він розумів те, що історики повинні вивчити технічні подробиці документів, які вони використовують, або, іншими словами, значення слів, якими користувалися люди тих часів, а також природу й звичаї інституцій, в яких створювалися ці документи. Так, необхідно було знати, наприклад, що коли середньовічний король робив у своїй

кореспонденції різницю між адресатами, звертаючись до них «вірний і улюблений» та «найвірніший і улюблений», то це не означало різниці між дальшим і ближчим політичним союзником, а радше відображало соціальний статус адресата. Або коли аристократичні родини ранньої нової Європи замовляли картини, де їхні діти були одягнені у вбрання дорослих, то це не означало, як припускав історик-аматор Філіпп Аріє, що вони не усвідомлювали дитинство як окремий етап людського життя. Інші джерела показують, що в повсякденному житті дітей насправді одягали не так, як дорослих; в дорослі одежі їх наряджали, коли писали з них портрети[28].

Усе це може бути і цікавим, і правильним, але як це стосується наукової підготовки? Головна думка, яку, схоже, хотів висловити Елтон, полягала в тому, що історики, аби зрозуміти джерело, повинні з'ясувати, як воно з'явилося, навіщо воно було потрібне тим, хто створив його, і як саме вони його створювали. Але яка їм для цього потрібна підготовка, і в чому вона полягає? Традиційно історики готувалися, здобуваючи спершу ступінь бакалавра, що завершувалося розробкою основаної на документах фахової проблеми, а потім пишучи дисертацію. Це передбачало свого роду методику проб і помилок, коли студент вручав тьютору чи керівникові пробні варіанти, начерки чи розділи роботи, а потім отримував їх разом із критичними зауваженнями. До цього долучався науковий семінар, коли професор та інші проводили критичне обговорення студентських робіт; але й тут застосовується, по суті, той же принцип. Навіть такий суворий історик, як англійський медієвіст Т.Ф.Таут, поборник впровадження німецьких методів дослідження в британські університети на початку XX століття, зазначав, що студентів навчають бути професійними істориками «за допомогою спостереження, осмосу і нерегулярних порад»[29]. Говорячи це, він вторував видатному німецькому історикові Стародавнього Риму Теодорові Моммзену, який заявляв у 1874 році, що «це небезпечна і шкідлива ілюзія, коли професор історії вірить, ніби істориків можна готувати в університетах так само, як можна, без сумніву, готувати філологів чи математиків». Справжнім істориком, казав він, «не навчаються бути, ним народжуються»[30]. Сучасні історики часто погоджуються з цією думкою. Як зазначали два американських історики, хоча й існує найрізноманітніша підготовка, і є багато правил для оцінки фактичної достовірності слідів, залишених минулим, але «не існує такої підготовки і таких правил, які б допомогли сконструювати

сну теорію з диспаратних фрагментарних свідчень. ... Коли ава доходить до витворення з цих очевидних фрагментів послі- но логічної оповіді, історичний метод полягає лише у зверненні узи»[31].

Скептицизм Моммзена щодо необхідності навіть найскромні- підготовки, аби стати хорошим істориком, був повторений сто- ям пізніше оксфордським спеціалістом з нової історії Франції дором Зельдіним, який твердив у 1976 році, що «ідеали чи елі, які історики пропонували своїм учням, завжди швидко увалися». «Особисто я, — продовжував він, –

е маю бажання спонукати будь-кого писати історію якимось евним чином. Я переконаний, що історія, яку ви пишете, є ви- раженням вашої індивідуальності; я погоджуюся з Моммзеном, що не можна навчити людей писати історію; я переконаний, що можна домогтися значно більшого, заохочуючи молодих істори- ків розвивати власну особистість, власне бачення, власну екс- центричність, аніж пропонувати їм приклади, яким вони мають слідувати. Самобутня історія є відображенням самобутнього розуму, і немає таких рецептів, які б це гарантували[32].

Було, мабуть, щось дуже англійське в думці саме цього оксфорд- ого викладача, що найкращий спосіб стати хорошим істориком — стати справді ексцентричною людиною. Можна стверджувати, ксцентричні люди створюють ексцентричну історію. Безумов- — припускаючи, що він дотримувався власної максими, — це сувалося самого Зельдіна, чиї останні книжки, *«Щастя»* і над- айно популярна *«Інтимна історія людства»*, зосереджувалися, ловідно, на уявних пригодах дівчинки на ім'я Самді і на реальних истих історіях життя жменьки людей, головно французів, сьо- і, як на відправній точці для низки роздумів щодо можливих яхів, якими індивіди на Заході могли б сформувати своє особисте тя в наступному сторіччі.

На практиці більшість істориків погодяться, що потрібен при- мні якийсь рівень підготовки і керівництва, щоб озброїти лодих учених для фахової кар'єри, і що написання дисертації жливо, найкращим для цього способом. Підготовка історика ез написання дисертації — це в більшості випадків підготовка роцесі роботи, навчання через практику. Але історики повинні

також вивчити теорії і методики, перш ніж самостійно братися до роботи з матеріалом; вони повинні засвоїти не лише ранкеанські принципи критичного розгляду джерел, але й здобути необхідні вміння, що стосуються мов, палеографії, статистики тощо. Що більше, вони повинні також прочитати й засвоїти величезну кількість контекстуального матеріалу й опрацювати вторинну літературу, яка стосується їхнього предмета. Цей вид підготовки, як твердили, більш характерний для ремесла, а не для науки. Історія, як зауважив американський теоретик історії Гейден Вайт, не є «наукою, яка використовує технічні мови, гіпотетично дедуктивні аргументи, контрольовані експериментальними методами, і лабораторні методики, відносно добре канонізовані й узгоджені тими, хто практично працює в даній дисципліні», а «радше ремісничою дисципліною, а це означає, що вона схильна керуватися звичаєм і традицією, а не методологією і теорією, і використовує звичайну чи природну мову»[33]. Але хіба наука і справді визначається якимись із цих речей, котрі, за словами Вайта, не притаманні історії? Ми вже бачили, що експериментальні методи й лабораторні методики не обов'язково визначають науку, що основується переважно на спостереженні — таку як астрономія. Значна, якщо не більше, частина підготовки в багатьох науках полягає у вивченні матеріалу (властивості елементів тощо) і в оволодінні допоміжними методиками, такими як математика, спектроскопія, комп'ютерне моделювання і так далі. Майже те саме можна сказати про історію. Більш того, історичне дослідження також має власні усталені методики. Відмінності, в кінцевому підсумку, не є аж такими великими, як спершу можна було припустити.

IV

Як каже Вайт, історія як така не має власної спеціалізованої технічної мови, так, як, скажімо, мікробіологія чи кліматологія. Як і багато істориків, Джефрі Елтон, наприклад, твердив, що всі історики повинні намагатися писати ясно і зрозуміло, і в цьому немає нічого поганого; але він також заявляв, що немає такої історичної проблеми, яку б «не можна було абсолютно зрозуміло пояснити будь-якій достатньо розумній людині», а це на практиці виявляється дуже сумнівним твердженням[34]. Існує багато історичних праць, наприклад, з економетричної чи демографічної історії, які явно вимагають

достатніх технічних знань, аби їх зрозуміти. Технічна мова також використовується багатьма істориками у спеціалізованих сферах досліджень. Розгляд таких питань, як середньовічна манориальна економіка, структура землеволодіння і кріпосне право у Центральній Європі XVIII сторіччя, правові основи рабовласницької системи на старому американському Півдні або дебати щодо гербового мита та інших аспектів податкової політики у дореволюційній Америці, може бути найвищою мірою технічним і зрозумілим тільки для втаємничених. Але хіба це робить його науковим, а історичні праці, написані не-технічною мовою — ненауковими? Така різниця виглядає дуже штучною. Звичайно, на практиці, маючи справу з певною цариною минулого, де використовувалися застарілі технічні терміни, часто неможливо уникнути використання спеціальної термінології. Але це, безумовно, не скасовує загального обов'язку історика писати настільки ясно і непретензійно, наскільки це можливо за даних обставин. Нарікаючи, що в останні роки з'явилася тенденція відходити від цієї засади, Лоренс Стоун говорить, що його вчили, «що завжди слід намагатися писати простою англійською мовою, уникаючи жаргону і туманних виразів, і викладати думку якомога зрозуміліше для читача»[35]. З ним важко не погодитись. Ясність викладу, врешті-решт, це необхідна складова частина інтелектуальної чіткості: в ній немає нічого «ненаукового» чи недбалого, якраз навпаки.

Але історики, як вказує Вайт, традиційно використовують засоби художньої прози, включаючи найрізноманітніші художні образи та мовні звороти, яких немає в опрацьованих ними джерелах. Це означає, що вони роблять значно більше, аніж просто описують чи переказують джерела. І зовсім не прагнучи спонукати істориків викинути усі літературні засоби з їхніх праць, Вайт явно заохочує їх писати барвисто, оскільки розказування історії просто і не прикрашено, на його думку, не робить її більш «науковою», а лиш збідненим і позбавленим уяви історичним текстом[36]. Подібним же чином, інший американський історик думки, Домінік Лякапра, також вказує на те, як «голос» історика... самокритично ставиться до власних протоколів досліджень і використовує такі засоби, як іронія, пародія, самопародія та гумор, тобто діалогічні й поліфонічні властивості мови»[37]. І далі він закликає істориків ставитися ще свідоміше до того, як вони використовують мову. «Антириторика простого стилю, або, красивіше кажучи, «науковості», зауважує він, передбачає вимогу математично точної мови, яка є ілюзорною[38]. Не буде перебільшенням сказати, що це теж форма риторики.

Частанова Вайта, так само як і Лякапра, заслуговує на те, аби мендувати її. Метафори й фігури мови можуть із таким же успіз'ясовувати минуле, як статистика і соціологія. Але це повинно ачувати ясність і точність історичної прози, а не відволікати від У невправних руках перетворення історії на літературну опоможе мати погані наслідки. Американський історик Марджорі кер, авторка монографії про мексиканську революцію 1910 року, яє, наприклад, що «дуже щедро» використовує метафори у сво-ижці, бо «роз'єднувати історію та поезію є хибним і небезпеч-». У видавничому рекламному проспекті на її книжку сказано, езультатом стала «прекрасно написана праця». Але рецензент ти «*Times Literary Supplement*», один із провідних фахівців у цій зі, оцінив стиль книжки як «безладний, незрозумілий і пишно-ний»[39]. Можливо, в кінцевому підсумку, історикам усе ж краще имуватися простого стилю, хіба що вони дуже добре знають, роблять, і домагатися того, щоб художні засоби, якщо вони їх совують, використовувалися свідомо і сприяли прояснению, заплутуванню.

Тоді як більшість істориків цілком задовольняються стилем, й є або простим, або літературним, за винятком жменьки кван-каторів, котрі прагнуть висловлюватися математичними фор-ами, теоретики літератури, які пишуть про історію, вдаються до ім іншої тактики. Гейден Вайт, як зазначав Рассел Джейкобі, з його найбільш гострих критиків, «вдається до мови холодного го, який висміює емоційність художника». Вивчення власної орики Вайта, зауважує Джейкобі, виявляє «мову — і каденцію — сивної науки». Так само й Домінік Лякапра, на його погляд, детрує «відчутну зневагу» до «далеко не технічної прози». *Ne plus* * або, можливо, *reductio ad absurdum*** цієї тенденції знаходимо ижці Сенді Коена «*Історична культура*», яка написана настільтехнічною мовою, що до неї додано словничок, аби звичайний ач зміг зрозуміти слова, які там постійно вживаються, такі як тантний», «психологема» чи «дистранзитивність»[40]. Звичайно, є нічого поганого у винайденні нових термінів для позначення овідкритих або нововстановлених явищ. Але це вже виходить за і необхідної в таких випадках спеціальної термінології. Більш , як зазначає Джейкобі: «Зосередженість істориків думки на

* айший ступінь (*лат.*).
** ведення до абсурду (*лат.*).

мові й текстах ігнорує мову і тексти — їх власні»[41]. Він здивований тим, що вчені, які захищають прилученість історії до літератури, самі пишуть так погано; але він не враховує тут дуже важливої речі: вони вже вважають себе не істориками, особливо в тому плані, який вони захищають, а літературознавцями.

Як зазначили нещодавно три американських історики, коментуючи сучасний стан цієї дискусії: «Історія — це щось більше, аніж галузь літератури, яку слід оцінювати лише з точки зору літературних достоїнств»[42]. Звичайно, якщо її оцінювати саме так, то в ній завжди можна буде виявити недоліки. Небагато істориків пишуть належним чином; ще менше по-справжньому володіють мовою, якою публікують свої праці. Більшість історичних книжок безнадійно не надаються до читання. Відповідальність за таку ситуацію значною мірою лягає на домінування соціологічних моделей протягом останніх тридцяти років. Професійні історики публікують праці, яких жодна нормальна людина навіть не спробує прочитати від початку до кінця; праці, які явно призначені для посилань, а не для читання. Історикам найчастіше не вистачає таких літературних здібностей, які б поставили їхні праці врівень із творами другорядних поетів чи романістів. Якби вони мали їх, то більшість із них, безсумнівно, писали б вірші чи художню прозу.

Немає підстав, щоб не піддавати праці істориків літературному чи лінгвістичному аналізу. Він міг би покращити сприйняття нами їхніх думок. Історичні праці настільки різноманітні, що стиль, яким вони написані, сягає від непривабливо технічних і переповнених формулами праць істориків з економетрії чи демографії, з одного боку, до справжніх літературних перлин майстерних оповідачів, з іншого боку. В кінцевому ж підсумку, яким би корисним не було саме по собі вивчення праць істориків як лінгвістичних текстів, воно майже завжди матиме другорядне значення по відношенню до критичного розгляду їх як зразків історичної науки. Істориків, яких можна читати заради літературного задоволення, дуже мало, і більшість з них, такі як Гіббон, Мішле, Токвіль чи Карлайл, писали у XVIII чи XIX сторіччі, чим і пояснюється, чому літературні аналітики зосередили свою увагу саме на цьому періоді, а не застосували своїх методів до істориків XX сторіччя, коли прагнення бути науковими чимраз більше витісняло літературні достоїнства з їхніх творів. Таким чином, ми маємо парадоксальну ситуацію, коли переважна більшість аргументів щодо природи завдань історика в цілому

писуваються — Гейденом Вайтом, Стівеном Банном, Ліндою Орр та багатьма іншими — на основі читання праць тих представників даної галузі, які писали сто або й більше років тому[43]. Враховуючи ступінь, якого досягли від того часу історичні дослідження з точки зору чистої емпірики, — ми сьогодні знаємо про Французьку революцію значно більше, ніж будь-який з тих авторів XIX сторіччя, — не дивно, що такий підхід значною мірою виправдовує нехтування емпіричного змісту того, що писали Мішле, Токвіль та їхні сучасники. Для нових, однак, і новітніх істориків аналіз їхніх творів з точки зору історичної науки найчастіше є значно важливішим, ніж критика їх як літературних творів.

V

Враховуючи велику різноманітність стилів і способів, які використовуються сьогодні при написанні та дослідженні історії, захист її як обов'язково чи навіть переважно наукової може бути небезпечною справою. Проте багато істориків продовжують твердити, що їхня дисципліна в цілому, де б і як би нею не займалися академічні фахівці, характеризується саме своїм зверхнім ставленням до лінгвістичних і літературних видів аналізу. «Методи деконструкції та дискурсного аналізу, — твердить, наприклад, професор Британського відкритого університету Артур Марвік, — мають невелике значення порівняно зі складними методами, які розробляються істориками протягом років»[44]. З огляду на рішучий захист ним порівняно вищої мудрості історика, правомірно запитати, як Марвік застосовував ці складні методи у своїй власній роботі. Ось один приклад, узятий з розгляду Марвіком популярних романів Джефрі Арчера у книжці *«Культура Британії після 1945 року»*:

> Я прочитав лише один з цих романів, і, поки читав, моя увага була прикута до нього, але коли книжка підійшла до кінця, у мене було лише відчуття повної її нікчемності: ні збагачених уявлень, ні чогось, над чим варто поміркувати, нічого — класичний зразок пустої розважальності, повна протилежність серйозному мистецтву[45].

Чи такі судження справді відтворюють «складні методи, які розробляються істориками впродовж років»? В іншій книжці, *«Краса*

в історії», Марвік стає ліричним, пишучи про «найпрекраснішу чорну жінку, яку я особисто будь-коли бачив, — прекрасна фігура і надзвичайно привабливе обличчя, увінчане коротко підстриженим кучерявим волоссям». Інші приклади його складних методів знаходимо у цій же праці, коли він стверджує, що «більшість людей краще виглядають в анфас, ніж у профіль», і що: «Те, що ми вважаємо найбільш бажаним, є найпрекраснішим, а тим, що прекрасне, ми прагнемо володіти»[46]. Такими особистими поглядами й перлинами невибагливої мудрості заповнена уся книжка, де на основі маси історичних свідчень твердиться, що людська краса ніколи не змінювалася в залежності від уявлень часу або суспільства, в якому вона оцінювалась. За Марвіком, вона завжди оцінювалася, протягом усієї історії, згідно з абсолютними й незмінними стандартами. Ці стандарти, ясна річ, виявляються стандартами самого Марвіка — білого чоловіка з середнього класу, який живе у Британії кінця XX сторіччя. Окрім прикладів такої самовпевненої й бездумної суб'єктивності, «складні методи» Марвіка містять також незчисленні туманні й напівпродумані метафори, як: «Політики любили говорити про «мозаїку» держави загального добробуту; насправді вона більше була схожа на розтріскану бруківку». Або: «Ці роки крайньої економії були початком усієї першої повоєнної ери: тверді, як камінь, і сірі, побілені, можливо, відданістю і працею, але з перспективою тепліших часів усередині»[47]. Головною характеристикою метафор Марвіка є, схоже, повна відсутність в них розпізнаваного смислу. Такі речі навряд чи були б охоче сприйняті суворішими представниками наукового погляду на історію, такими як Дж.Б.Бері чи Фюстель де Куланж.

Як зазначав багато років тому Ісайя Берлін, в історії, «безумовно, існує значно більше методів і методик, аніж звичайно подається в підручниках з логіки чи наукової методології»[48]. Історія, врешті-решт, може в більшості випадків розглядатися як наука в неповному смислі німецького слова *Wissenschaft* — організований корпус знань, що здобуті шляхом досліджень, проведених згідно з усталеними методами, представлених у публікаціях і відкритих для фахового розгляду. І вона не є наукою в тому повному смислі, що може формулювати загальні закони чи прогнозувати майбутнє. Але ж є науки, такі як геологія, які теж не можуть прогнозувати майбутнє. Схоже, що відмінності між окремими — як їх називають англійською мовою — «науками» (*sciences*) є принаймні такими ж

никими, як відмінності між цими дисциплінами, узятими разом,
якою гуманітарною дисципліною, як історія. «Наука» тут є лише
учною назвою, тому немає нічого дивного, що її використання є
ним у різних мовах. Пошук дійсно «наукової» історії — це гонитва
іражем. У тій мірі, в якій цей пошук сприяв виробленню нових
тодів і методик, він, безперечно, був надзвичайно корисним. Але
разу, коли з'являється нова хвиля істориків і проголошує свій
год — чи то була філософія, як у XIX сторіччі, чи економіка, со-
логія, антропологія, психологія, статистика, лінгвістика чи теорія
ератури, як у XX сторіччі, — єдиним справді науковим способом
вчення минулого, одним махом роблячи всі попередні методи
тарілими і переводячи всю попередню історичну літературу в
еру міфу, всі, хто слухає подібну риторику, мають право на здо-
вий скептицизм. Тому що такі претензії ніколи не могли довго
отриматися. Історія — це не тільки наука у неповному смислі
ова, вона є — або може бути — мистецтвом у тому смислі, що в
лих руках вона може бути представлена у такій літературній
мі і такою мовою, які ставлять її врівень з іншими літературними
орами, і це широко всіма визнається. Одночасно вона є ремеслом,
ому настоював великий французький історик Марк Блок, тому
її представники в процесі роботи навчаються, як поводитися з
еріалами і як тримати в руках інструменти своєї професії[49]. Усім
вона є, не в останню чергу, тому, що це дуже мінлива й різно-
ітна дисципліна, й історики підходять до того, що вони роблять,
атьма різними шляхами. Твердження, що історія в цілому є більш
рофесійною» чи «науковою», ніж літературний чи лінгвістичний
аліз, є такими ж недоречними, як і протилежні твердження щодо
щості останніх. У цій, та й в інших сферах дискусії, безумовно,
став час виявити трошки взаємної толерантності.

3

Історики та їхні факти

I

Що таке історичний факт? Що стосується Джефрі Елтона, то він щодо цього не мав сумнівів (і взагалі було мало речей, щодо яких він мав сумніви). Історичним фактом є щось, що сталося в минулому і залишило сліди в документах, які можуть бути використані істориком для реконструкції цього сьогодні. Для того, щоб успішно здійснити цю операцію, історик повинен передовсім відмовитися від усіх упереджень та забобонів і підходити до документів з нічим не обтяженим розумом. «Ідеологічна теорія, — заявляв Елтон, — загрожує роботі історика, віддаючи його у владу обумовлених з'ясовуючих схем і примушуючи його так підганяти свої докази, щоб вони узгоджувалися з так званою парадигмою, накладеною ззовні». Натомість він твердив, що матеріал, залишений нам минулим, повинен читатися «в контексті того часу, який його витворив. ...Теперішнє не слід допускати в минуле, щоб пошук істини про минуле міг бути настільки успішним, наскільки це можливо за даних обставин»[1]. Таким чином, питання історика повинні формулюватися не згідно з якоюсь сучасною теорією, а випливати з самих історичних джерел[2].

Висуваючи такі погляди, Елтон значною мірою не погоджувався з тим визначенням історичного факту, яке давав Е.Г.Карр. Карр твердив, що минула подія не стає історичним фактом, аж поки не буде визнана таким істориками. Як приклад він наводив те, що продавець медяників був побитий натовпом до смерті під час храмового свята у Стелібриджі в 1850 році; Карр твердить, що це не

ло історичним фактом до згадки про нього Джорджем Кітсоном
арком у книзі про вікторіанську Англію. Тому історичні факти
значаються теорією та інтерпретацією. Вони не існують самі по
бі[3]. Тут є семантичне непорозуміння, яке зумовлювало постійні
приємності від часу, коли в них потрапив Карр, і яке необхідно
ояснити, перш ніж продовжувати наш розгляд. Історичний факт —
щось, що мало місце в історії і, як таке, може бути підтверджене
опомогою слідів, які залишила історія. Для його реальності не
є значення, здійснив чи не здійснив історик його верифікацію:
і там є, абсолютно незалежний від історика. Ось чому історики
сто говорять про «відкриття» фактів про минуле, наприклад, на-
апляючи на джерело, яке сповіщає їм про той невідомий раніше
ідент під час храмового свята у Стейлібриджі. Історія та інтер-
етація з'являються тоді, коли факти перетворюються у свідчення
обто у факти, використані на підтримку певного аргументу); ось
г теорія та інтерпретація дійсно відіграють визначальну роль. Бо
орики рідко цікавляться конкретними фактами заради них са-
х, якщо взагалі ними цікавляться; вони майже завжди перейняті
, що Ранке називав «взаємопов'язаністю» цих фактів. Так факт
рті продавця медяників може бути використаний як свідчення
-різному, в залежності від завдань історика: як приклад поведінки
овпу в даний період; як частина дослідження про забезпечення
одуктами харчування; як приклад свят і пошуків дозвілля; як
емент історії Манчестерського регіону тощо. Проте, хоча вона
багатоаспектна як свідчення, смерть продавця медяників є оди-
чною як факт. Факти, таким чином, концептуально передують
ерпретації, тоді як інтерпретація передує свідченню.

Ймовірність того, що нещаслива смерть продавця медяників є
торичним фактом у цьому смислі, є досить, але не дуже високою,
ільки Кітсон Кларк використав не тогочасне джерело, а комплект
муарів, написаних «лордом» Джорджем Сенджером, а мемуари ці
домі своєю недостовірністю навіть коли подають розповіді свідків
о події минулого. Якби я був Кітсоном Кларком, я пошукав би
очасний документ, щоб перевірити своє твердження. Саме з цієї
ичини, як я гадаю, а не тому, що він більше широко не цитувався
ба що в обговореннях книжки Карра *«Що таке історія?»*)[4], ста-
убивства продавця медяників у 1850 році як історичного факту
ще має вважатися досить умовним, щоб не сказати більше. По-
чителями й спонсорами його членства у (не дуже вишуканому)

клубі історичних фактів, яких очікував Карр, повинні бути не інші історики, а інші, бажано тогочасні, документи, а таких поки що не знайшли. Тогочасні газети дуже широко коментували ярмарок, а не там, де Кітсон Кларк підкреслював роль алкогольних напоїв, що вели до актів насильства, газети зазначали, що «дуже мало п'яних людей було помічено на вулицях протягом усіх свят». Були описи танцюристів у костюмах часів Робін Ґуда і змагань у стрільбі з лука та репортажі про політ на повітряній кулі, але жодної навіть згадки про якісь випадки насильства, хоча одна з газет і сповістила про арешт кількох дрібних злодіїв, що приїхали з Манчестера. Кітсон Кларк цитує спогади Сенджера про храмове свято як приклад того, що груба, брутальна і п'яна поведінка перейшла з XVIII сторіччя у початок вікторіанської епохи. Тогочасні ж джерела, які докладали всіх зусиль, аби наголосити на «великих масах людей», які «терпляче слухали «промови» групи абстинентів», що приїхали на свята в неділю, засвідчують цілком протилежне[5].

Але навіть якби ми знайшли тогочасні документи, котрі встановлюють факт смерті продавця медяників, то чи відтворила би розповідь історика реальність так, як тогочасні джерела? Відповідь має бути: так і ні. Коли Кітсон Кларк згадує цей інцидент, його текст, принаймні теоретично, може сприйматися як пряме відображення реальної події. Але коли він використовує цей факт як свідчення на користь аргументації про насильство у вікторіанській Англії, тоді справа виглядає дещо інакше. Щоби прийняти його аргументацію, ми повинні мати значно більше свідчень. Крім того, цілком ймовірно, що Кітсон Кларк хотів висунути аргументи про вікторіанське насильство і почав шукати свідчення цього, а не вчинив навпаки; і, як ми бачили, шукав він не дуже далеко, інакше визнав би, що свідчення, яке він обрав, не надто переконливе. У цьому, принаймні, випадку робота історика починається не біля дверей архіву, вона починається значно раніше. Історик формулює певне положення, починає шукати свідчення й відкриває факти[6].

Тому факт і свідчення концептуально відрізняються, і їх не слід плутати, як сплутав Карр. Але термінологічна плутанина, яка перекривила всю дискусію стосовно історичних фактів, на цьому не закінчується. Непорозуміння, схоже на те, яке започаткував Карр, можна виявити в різниці, яку вбачає Вайт між фактами і подіями. Подія, говорить він, це щось, що сталося, а факт — це щось, що було сконструйоване істориком або що існує в залишках минулого, в

документах[7]. Справедливо буде сказати, що, з точки зору історії, факт не мусить бути подією: він, наприклад, може бути будівлею в якомусь місці, яка давно вже не існує; або кордоном між двома державами; або акціями та цінними паперами, які є власністю міністра уряду; або легальною забороною тієї чи іншої діяльності; або любовним зв'язком політика і куртизанки; або товщиною броні військового корабля чи танка; або будь-якою з тих багатьох речей, жодна з яких не може бути названа «подією», навіть якщо вони пов'язані з подією. Подія є фактом, але факт не обов'язково є подією. Історія стосується не тільки подій, вона стосується також багатьох інших аспектів минулого, і це можна сказати не тільки про економічну, соціальну, культурну чи інтелектуальну історію, але й про значно більш «подієміcткі» види історії, такі як політична чи військова історія.

Тому Вайт помиляється, припускаючи, що історіографічного консенсусу щодо будь-якої події минулого досягти важко і що останній завжди може бути ревізований з якоїсь іншої точки зору, якщо він має на увазі, що майбутні історики почнуть твердити, ніби храмове свято у Стейлібриджі не відбулося у 1850 році або там не було продавців медяників (вони дійсно згадувалися у вже цитованих газетах), або робитимуть якісь інші фактичні заяви такого роду. Лише коли будуть знайдені нові свідчення, які виправлять або поставлять під сумнів розповідь історика про даний факт як у випадку (поки що досить сумнівної) історії смерті продавця медяників під час храмового свята у Стейлібриджі, — тоді на цьому рівні матиме місце ревізія. Але навряд чи Вайт має на увазі саме це. Якщо ж він має на увазі, як я і припускаю, що завжди існуватимуть суперечки щодо того, яким чином припустима смерть продавця медяників засвідчує стан громадського порядку у вікторіанській Англії і як її треба інтерпретувати як свідчення на користь масштабніших тверджень про цей період, тоді він, безумовно, має рацію[8].

II

Проблема, отже, полягає в тому, яким чином історики використовують документи не для встановлення конкретних фактів, а як свідчення для витворення більш загальних моделей, котрі їх поєднують. Чи ці моделі, ці зв'язки вже там наявні, чекаючи, поки їх відкриють у ході нейтрального процесу пізнання, чи історики самі їх

туди привносять? Деякі автори твердили, що історики обманюють себе, уявляючи, ніби їхні документи — це свого роду прозорі вікна, через які видно велику правду про минуле. Настільки складними, вважають вони, є проблеми, пов'язані з документами, що «традиційна впевненість» істориків, ніби вони можуть усвідомити факти «правильно» або дістатися за допомогою джерел до «головної правди», яка лежить поза ними, є абсолютно недоречною[9]. Згідно з цим поглядом, як зазначала американська медієвістка Ненсі Ф.Партнер, історичні «факти» стають «сконструйованими артефактами, які з пізнавальної точки зору нічим не відрізняються від будь-якого штучного витвору або «вигадки»[10]. «Головне твердження істориків, ніби їхні оповіді ґрунтуються на фактах, — самовпевнено стверджували двоє її колег, — може бути — і вже було — розвінчане»[11]. Не в останню чергу так діється тому, що документи, як зазначав Домінік Лякапра, «є текстами, які доповнюють або переробляють «реальність», а не просто джерелами, які повідомляють факти про «реальність»[12]. Документи завжди пишуться з певної точки зору, передбачаючи цілком певну мету та аудиторію, і якщо ми не зуміємо все це виявити, то можемо бути введені в оману. Надто часто, заявляє Лякапра, історики неумисно переносять упередженості з таких документів у свою власну працю (або, як він сам про це пише: «Що більше, вся історія має більш чи менш сліпо давати собі раду з проблемою трансферентного ставлення до минулого, внаслідок чого процеси, що діють в об'єкті дослідження, отримують свої перенесені аналоги в описі історика»)[13]. «Історики — на рівні аналізу змісту — часто читають тексти, як звичайні джерела інформації»[14]. Це, на його думку, приводить до «звуженого використання текстів і документів»[15].

Подібним чином інший американський історик, Катріона Келлі, проголосила досягненням постмодерністської теорії те, що «антагоністичні, войовничі й анти-інтуїтивні стратегії читання тексту» усі були «вироблені слідом за деконструктивізмом». Вона спонукає істориків виявити «агресивне ставлення» до джерел, «зосереджуючись не на найбільш очевидних інтерпретаціях, а на вторинних шарах смислу». Але ця настанова мала дуже незначний ефект. «Вплив теорії нереферентної мови, деконструктивізму й виставлення напоказ керівних інтересів, вкорінених у тому, що звичайно сприймалося, як нейтральний опис», — як зазначала Ненсі Ф.Партнер, — не «спромоглося зруйнувати стародавню дисципліну до неможливості

відновлення»[16]. Це сталося, можливо, тому, що «читання всупереч природній схильності», як Келлі навчає істориків відтепер робити, вже віддавна було головним капіталом у даній професії[17]. Істориків, протестував Лоренс Стоун, навіть у його юності («сорок чи п'ятдесят років тому») вже вчили, «що документи — ми не називали їх текстами у ті часи — писалися ненадійними людьми, які помилялися, робили хибні заяви і мали власні ідеологічні програми, що впливали на підбір ними фактів; тому їх слід вивчати обережно, враховуючи авторські наміри, природу документа і контекст, в якому він писався». Оскільки він у цій же статті, написаній у 1992 році, говорить, що «ми повинні слухати поради Е.Г.Карра і перед тим, як читати історію, ознайомитися з обставинами життя історика», і оскільки Карр не давав такої поради до публікації книги *«Що таке історія?»* у 1961 році або, іншими словами, лише тридцятьма роками раніше, то ми, очевидно, можемо мати сумніви, чи Стоуна дійсно вчили усім цим речам у його юності. Але він явно вірить в них зараз і має цілковиту рацію, говорячи, що все це — припущення, згідно з якими традиційно працювали історики. Він також твердить, ніби його вчили, що «сприйняття й відображення реальності часто дуже відрізняється від самої реальності і часом є таким же історично важливим, як і реальність» — і це теж факт, який кожен історик, що має справу з первинними джерелами, часто дуже болісно усвідомлює, бо він робить завдання написання історії значно складнішим, ніж воно могло би бути, якби джерела справді були абсолютно адекватним відбиттям реального світу — як, на думку постмодерністів, і вважають історики[18].

«В багатьох випадках усе мистецтво історичного дослідження, — як вказував Рафаель Семюел в одній зі своїх останніх праць, — полягає в тому, щоб *від'єднати* документи від «дискурсу», частиною якого вони є, й зіставити їх з якісно іншими». Це передбачає не ігнорування мови, якою вони написані, чи нехтування нею, а порівняння її з мовою інших досліджуваних документів. Ще від часів давньогрецького історика Фукідіда історики вирішували проблему, як «виміряти слова ділами, — як говорить Семюел, — і спробувати оцінити їх репрезентативність». У деяких випадках може бути корисно зіставити непов'язані нібито події або вільно блукати історією, як робить французький історик і філософ Мішель Фуко, ігноруючи проблеми історичної специфічності, якщо їх не можна пристосувати до вільноплинних дискурсів. Але загальна вартість таких вправ дуже

обмежена. «Замість того, щоб ритися в архівах, — нарікає Семюел, — вони [тобто постмодерністи] можуть піднятися на більші висоти, де зіштовхуються універсуми смислу, а скелясті вершини розганяють хмари пізнання. Замість того, щоб старанно документувати минуле, вони можуть винайти його заново за допомогою уяви»[19]. Відчуття Семюела, що подібна свобода може бути досягнута лише ціною безвідповідальності, цілком очевидна.

Справжнім предметом дискусії тут є те, *що дає нам можливість* читати джерело «всупереч природній схильності», і ось тут справді на сцену виходить теорія. Теорія будь-якого роду, чи то загальний набір тез про те, яким чином структуровані людські суспільства і як поводять себе люди, чи вузьке твердження про, скажімо, карнавальність в історії, чи природа людських зв'язків у доіндустріальному селі, походить із сучасних історичних часів, а не з історичних джерел. Використання її є вкрай необхідним для історика. Наприклад, без антропологічної теорії, розробленої в процесі дослідження африканського сільського суспільства у XX столітті, історія європейської чорної магії у XVII столітті не зробила б таких величезних стрибків у її розумінні, досягнутому протягом останніх двадцяти п'яти років — здобутки, які з'явилися лише тому, що теорія дала змогу Кіту Томасу (наприклад) прочитати джерела цілком новим і оригінальним способом[20]. Без марксистської теорії історія міст і праці була б надзвичайно збідненою, а така важлива і впливова класична праця, як *«Становлення англійського робітничого класу»* Е.П.Томпсона, ніколи не була б написана[21]. Без сучасної економічної теорії історики не зрозуміли б індустріалізації і не знали б, як прочитати витворені нею кількісні та інші свідчення.

Якщо ідеї і теорії часу, коли живе історик, дозволяють прочитати документальний матеріал таким чином, який іде врозріз або суперечить намірам людей, котрі його писали, то з цього випливає, що один і той самий документ може бути на законних підставах використаний як свідчення різними істориками у різних цілях. Це явно не той випадок, коли існує завжди тільки однозначна відповідність між *свідченням*, що подається у джерелі або документі, і *фактом*, до якого вони звертаються. Так, наприклад, у своїй відомій книзі *«Монтайю»* французький історик Емманюель Леруа Лядюрі вичитав з судових рішень інквізиції цілком інші свідчення і в багатьох випадках інші факти, аніж ті, які добувалися з них попередніми авторами. Тоді як їх цікавила сама інквізиція і єресь катарів, яку остання намагалася

викорінити, Леруа Лядюрі цікавило використання *випадкових* деталей, згаданих єретиками у зв'язку з їхнім щоденним життям, для створення глибокої картини людських відносин і людського життя в середньовічному селі[22]. Характерно, що Джефрі Елтон критикував його за це, вважаючи, що він повинен був триматися інквізиції, як робили його попередники[23]. Але таке твердження важко якимось чином виправдати. Елтон аж ніяк не має рації, вважаючи, що існує лише один узаконений спосіб прочитання того чи іншого документа. Документи можуть читатися різними способами, і всі вони, принаймні теоретично, однаково правомірні. Більш того, цілком очевидно, що наш спосіб прочитання джерела випливає головним чином з наших сьогоднішніх завдань і з тих питань, ставити які нас спонукають сьогоднішні ідеї та теорії. І нічого поганого в цьому немає.

Критики «документального фетишизму» виступили проти цього положення і трактували Елтонову пропозицію, неначе це — усталена ортодоксія. Історик думки Г.Стюарт Г'юз висунув звинувачення, що історики в США «забули, схоже — якщо взагалі коли-небудь належним чином вчилися, — просту істину, що те, що може бути назване прогресом у їхніх зусиллях, залежить не тільки від відкриття нових матеріалів, але такою ж принаймні мірою від *нового прочитання* вже відомих матеріалів[24]. Г'юз, безперечно, був дуже зацікавлений в утвердженні цієї «простої істини», бо сам він ніколи не відкрив ніяких нових матеріалів у жодній зі своїх публікацій, а усю свою кар'єру присвятив ходінню второваними стежками. Його точку зору поділяє Вільям Г.МакНіл з Чикаґського університету, який скористався своїм президентським зверненням до Американської асоціації істориків у 1986 році, аби розкритикувати своїх колег за те, що ті практикують «історіографію, яка прагне максимально наблизитися до документів — усіх документів і нічого крім документів», бо це означає «всього лиш максимальне наближення до непослідовності, хаосу й безглуздості»[25]. Висловлений істориком, який протягом усього життя спеціалізувався в історії всього світу, від появи людського роду до наших днів, і чиє знайомство з оригінальними документами було внаслідок цього обмеженим, цей погляд не став, мабуть, несподіванкою, хоча й був висловлений дещо нетактовно.

У дещо ширшому смислі, Елтон, можливо, мав рацію, зазначаючи, що критика «документального фетишизму» і захист реінтерпретації як головного завдання історика походять переважно від істориків думки. Врешті-решт, вони використовують джерела

не так, як більшість істориків: як інтерпретаційні засоби для ідей, а не як ключ до розгадки навколишньої дійсності. Що більше, вони працювали з дуже обмеженою кількістю класичних текстів, написаних небагатьма авторами, або, говорячи іншими словами, у сфері, де нові документальні відкриття трапляються надзвичайно рідко. Тому реінтерпретація стає чи не єдиним доступним їм вибором[26]. Коли історик думки читає *«Левіафана»* Гоббса або *«Капітал»* Маркса, то не для того, аби використати їхні твори для реконструювання чогось зовнішнього по відношенню до них, а щоб витворити інтерпретацію того, що вони мають або мали на увазі. Існує справді багато інтерпретацій думок цих мислителів, і не в останню чергу тому, що філософські системи, утверджені Гоббсом і Марксом, настільки широкі, що ніколи не були повністю закриті. Але можливість реінтерпретування їх за допомогою нових документальних відкриттів дуже незначна. (Хоча не можна бути абсолютно впевненим, що не будуть виявлені нові документи про Гоббса і Маркса або написані ними, але вчені в пошуках таких документів десятиріччями просіювали всі можливі архіви, тому це виглядає досить невірогідним).

Роздратованість істориків думки прагненням своїх колег відкрити первинну документацію цілком можна зрозуміти, але тут варто також закликати до певної академічної толерантності: історичні знання та історичне розуміння, безумовно, можуть породжуватись як відкриттям нових документів, так і творчою реінтерпретацією старих. Відкриття рукописів Мертвого моря у 1947 році, наприклад, започаткувало нову програму інтерпретацій безвідносно до сучасних політичних міркувань. Разом з тим, реінтерпретація американської конституції Чарлзом Бірдом мало чим завдячувала нововідкритим документам, але змінила наші уявлення і породила численні дискусії, які привели до справжнього поступу в історичному розумінні[27]. Історики завжди керуються завданнями свого часу; істина не з'являється просто з неупередженого чи нейтрального читання джерел, навіть якби таке існувало; рукописи Мертвого моря самі по собі були предметом численних суперечок майже від часів їхнього відкриття. Не всі джерела однаково надаються для різноманітних інтерпретацій чи використань, а деякі й справді можуть бути розумно інтерпретовані одним-єдиним способом. Інші, такі як філософські тексти, можуть зазнавати — і зазнавали — майже постійних реінтерпретацій упродовж років. Деякі джерела використовують, аби збагнути історичну реальність поза ними, інші досліджують

заради них самих. Історики працюють по-різному, і спеціалісти в одній галузі не повинні докоряти своїм колегам в іншій галузі, що ті не погоджуються з улюбленими методами, які перші застосовують у своїй галузі.

III

Сліди, залишені минулим, як зазначав Домінік Лякапра, не висвітлюють його з однаковою повнотою. Архіви є підсумком випадкового збереження одних документів і відповідної випадкової втрати чи свідомого знищення інших. Вони є також наслідком професійної діяльності архіваріусів, які таким чином формують пам'ять про минуле, а разом з нею — тлумачення істориків. Архіваріуси часто викидали документи, які вважали неважливими, і зберігали ті, які, на їхню думку, мали тривку вартість. Це могло означати, наприклад, знищення об'ємних і тому товстих персональних досьє на державних службовців нижчого рівня, таких як рядові солдати й матроси, робітники тощо, зберігаючи місце на переповнених полицях для персональних досьє державних службовців високого рангу. Але така політика відображала б ту точку зору, яку багато істориків вважали б застарілою — точку зору, яка «історією» вважає тільки історію еліти. Документи, які вважаються нічого не вартими в одні часи, а отже придатними для знищення, можуть виявитися надзвичайно цінними в інші часи.

Дозвольте навести приклад з мого особистого досвіду. Проводячи дослідження у Гамбурзькому державному архіві в 1980-і роки, я виявив, що поліція протягом двох чи й більше десятиліть перед Першою світовою війною засилала цивільних агентів у міські шинки й бари для збору інформації й складання письмових секретних донесень про те, що там говорили робітники-соціалісти. Донесення, які я бачив, були частиною більших досьє на різноманітні організації, до яких ці робітники належали. Гадаючи, що цікаво було б переглянути більше зразків, я разом з архіваріусом проглянув друкований список поліцейських досьє, і серед заголовків ми наштовхнулися на такий: «Безвартісні донесення». Зійшовши до сховища, ми виявили під відповідним реєстраційним номером стіс із більш як 20.000 донесень, які поліцейські органи тих днів вважали недостатньо цікавими, аби занести їх у тематичні досьє, де я перед тим знайшов цей матеріал. Лише завдяки щасливому

випадку їх ще й досі не знищили. Виявилося, що вони містять промовисті й повчальні описи того, що думали рядові соціалісти щодо усіх мислимих проблем часу, від справи Дрейфуса у Франції до стану дорожнього руху на залюднених вулицях Гамбурга. Ніхто їх раніше не бачив. Істориків робітничого руху цікавили тільки організації та ідеології. Але на час, коли я почав їх вивчати, інтерес перемістився до історії буденного життя, і погляди робітників на сім'ю, злочинність і закон, їжу, питво й дозвілля стали важливим об'єктом історичного дослідження. Тому варто було переписати й опублікувати якусь вибірку, що я й зробив після декількох років роботи над ними[28]. Вибірка, яка з'явилася, показувала, що рядові соціал-демократи й профспілкові активісти часто мали погляди, які напряму суперечили марксистській ідеології, і попередні історики вважали, що їх до цього зобов'язувала партія, бо попередні історики не мали джерел, які б дозволили їм вийти за рамки офіційних заяв, як це дали змогу зробити гамбурзькі поліцейські донесення. Таким чином з «безвартісних донесень» з'явився корисний коректив попередніх історичних інтерпретацій. Цей чудовий матеріал, який випадково зберігся, мусив чекати свого відкриття і використання, поки не змінився історіографічний клімат.

Збереження (чи навпаки) історичних джерел — це, безперечно, справа самої історії. Пам'ятки, залишені нам минулим, є фрагментарними, і процес селекції не завжди був випадковим. Але історики завжди знали про це і завжди вважали, що важливим є поміщати збережені фрагменти у ширший контекст, створюваний іншими збереженими фрагментами, отримуючи таким чином певне уявлення про цілість, навіть коли якихось важливих її частин не вистачає. Проведення історичного дослідження нагадує складання малюнків-загадок з окремих кусочків, коли ці кусочки розкидані по всьому дому в різних коробках, деякі вже були знищені, і коли їх вдається скласти докупи, багатьох кусочків все одно не вистачає. Характер отриманого малюнка залежатиме частково від того, скільки коробок усе ж збереглося і було знайдено, а це частково залежить від наявності певних здогадок, де треба шукати; але контури малюнка все одно можуть бути заповнені, навіть якщо не вдалося знайти всіх кусочків. У цій ситуації ми *уявляємо собі* контури і повинні робити припущення стосовно багатьох деталей; разом з тим, однак, відкриття існуючих кусочків достатньо рішуче обмежує роботу нашої уяви. Якщо вони складаються лише в малюнок парової ма-

шини, наприклад, то безглуздо намагатися скласти їх так, аби вони утворили приміський садочок: це просто не вийде. Таким чином, фрагментарна природа слідів, залишених нам минулим, — це ще не причина для пришущень, що уява істориків є абсолютно необмеженою, коли йдеться про реконструювання цього минулого.

Але це ставить наступне питання: як ми перекладаємо ці сліди мовою, яку самі можемо зрозуміти. Часто вони написані іншою мовою не тільки буквально (латинською, грецькою, англосаксонською чи якою б там не було), але й метафорично, так що те саме слово, вжите в XVII чи в XX або в XXI сторіччі, має дещо інший смисл. Прикладом може бути «сім'я»: у XVII сторіччі до неї мали належати й слуги, які жили в домі, чого сьогодні немає навіть у тих небагатьох домашніх господарствах, де такі слуги все ще існують. Ця проблема інтерпретації джерел є настільки серйозною, що група німецьких істориків створила багатотомну енциклопедію, яка простежує зміну значень таких слів і понять (на жаль, лише в німецькій мові) упродовж століть[29]. Але такі прочитання теж залежать від інтерпретації. Якщо різні історики перекладають історичні джерела з історичної мови, якою вони написані, двома різними способами, то звідки ми знаємо, який переклад є «правильним»? Як ми доносимо до сьогоднішніх читачів смисл, який мали такі слова для історичних сучасників? І чи це взагалі суттєві питання? Дехто твердив, що ні; що в кінцевому підсумку немає засобів, котрі дозволили б вирішити, який з перекладів правильний, отже, немає засобів для точного реконструювання колишніх мовних значень, а отже й минулого, якого вони стосуються[30]. Але ж *можна* реконструювати значення, які колишня мова мала для тих, хто нею користувався, бо окремі слова й поняття, які ми в ній знаходимо, були частиною системи значень, тому їхні значення можуть бути визначені через інші слова й поняття, використані в системі. Ми читаємо не просто окремий документ часів, скажімо, тюдорівської Англії, а сотні, навіть тисячі документів у ході одного дослідницького проекту, і бачачи одні й ті ж слова й поняття, використані в поєднанні з багатьма іншими, ми можемо врешті-решт виокремити їхні значення з точки зору застосованої загальної лінгвістичної і понятійної системи.

Як історик, який не тільки досліджує дуже відмінне від нашого суспільство, але й використовує цілком іншу мову — німецьку, — я, звичайно, мав у цьому плані справу з подвійною небезпекою. Але я не вважаю, що проблема була нездоланною, і не в останню чергу

тому, що більшість джерел, які я використовував, — службові протоколи Міністерства юстиції в Берліні, наприклад, чи донесення агентів з поліцейських досьє в Гамбурзі, — були написані стереотипною, повторюваною мовою, де постійно з'являлися ті самі слова й поняття. У багатьох випадках ці джерела є лінгвістично вбогими порівняно з творами поетів і філософів, які були сучасниками моїх поліцейських і бюрократів. Перекладацька робота, якою займається історик, суттєво відрізняється від роботи перекладачів Генріха Гайне та Іммануїла Канта. Історик переважно має справу з мовою і думкою достатньо низького рівня, якщо, звичайно, предметом історії не є поезія чи філософія. Відносно мало історичних суперечок зумовлені значенням окремих слів, чи понять, чи навіть документів. У тій мірі, в якій вони взагалі стосуються розбіжностей у поглядах щодо інтерпретації джерел, вони зосереджені радше на полеміці щодо того, які джерела мають більше значення, а не що джерела насправді означають. Більш того, часом буває, що джерело має тільки одну допустиму інтерпретацію, а отже, можна зробити висновок, що в суперечці, ним зумовленій, прочитання одного історика є вірним, а другого — хибним. Той факт, що так буває не завжди, не означає, що можливості «перекладу» обов'язково й неминуче широкі й безмежні.

Ці міркування кидають дещо негативне світло на твердження, висунуте спершу Р.Г.Коллінґвудом, а потім розроблене Е.Г.Карром, що вся історія є історією думки, оскільки в кінцевому випадку, як пише Карр, «жоден документ не може нам сказати більше, аніж думав автор документа». Читаючи документ, ми відтворюємо в своїй голові думки людини, яка його писала[31]. Але це не завжди вірно. Історики звикли видобувати з документів смисл, порівнюючи їх з іншими документами, а в такий спосіб документ справді може виявити значно більше, ніж думав його автор. Прогалини в документах, те, що там не згадується, часто є таким же цікавим, як і те, що там міститься. Статистичні дані в документі можуть бути цілком відмінними від того, що думав його автор, якщо ми зіставимо їх з іншими статистичними даними, про які автор не знав. Ми пов'язуємо з документами наші власні думки, і вони можуть відчутно впливати на те, як прочитується документ. Багато джерел взагалі не є писаними. Далеко не просто проникнути в думки людини, яка заховала скарб у могилі в IV сторіччі або підготувала кінохроніку в XX сторіччі. Точка зору Коллінґвуда на історичне пояснення надто тісно пов'язана з пояс-

ненням політичних подій. Якщо ми розглядаємо причини зростання цін в Іспанії у XVI сторіччі, наприклад, то доволі безглуздо твердити, що ми відтворюємо думки сучасників, які склали ті документи, з котрих ми беремо статистичні дані[32]. Більш того, як зазначали два американських історики:

> Документи не можна розглядати як простий вияв намірів їхнього творця; соціальні інституції і певні суттєві звичаї, які мали відношення до їх створення, відігравали велику роль у визначенні того, що говорилося і як це говорилося. Тому допитливе прочитання свідчення істориком може мати мало спільного з тим, що хотів сказати автор або що розумів під сказаним тогочасний читач[33].

Історики, звичайно, повинні знати про ці інституції та звичаї і повинні пам'ятати про цей контекст, навіть коли вони вилучають з нього документ. Інакше вони ризикують вийти за межі його можливих значень на догоду власній конкретній інтерпретації. І усе ж, в кінцевому підсумку, як допускав Карр, свідомий намір чи думка автора документа може не мати ніякого значення для тих цілей, заради яких ми хочемо використати даний документ, хоча ми завжди повинні їх враховувати[34]. Те, що пишуть історики, і те, що говорять документи, — це дві різні речі, або так, принаймні, вважали досі більшість істориків. Але і ця відмінність, як ми зараз побачимо, потрапила під вогонь критиків історичного методу.

IV

Як ми видобуваємо історичні факти з історичних джерел? Великий італійський історик античного світу Арнальдо Момільяно свого часу таким чином окреслив основи сучасної історичної науки:

> Весь сучасний метод історичного дослідження оснований на відмінності між оригінальними й похідними джерелами. Під оригінальними джерелами ми розуміємо твердження безпосередніх свідків або документи чи інші матеріальні залишки, сучасні тій події, котру вони засвідчують. Під похідними джерелами ми розуміємо істориків і літописців, які описують і висвітлюють події, котрих вони не бачили, але чули про них або безпосередньо чи опосередковано встановлюють їх з оригінальних джерел[35].

Ця відмінність, для визначення якої частіше використовуються терміни «первинні» і «вторинні» джерела, була введена передовсім німецькими вченими у XIX сторіччі. Контраст між їхньою практикою завжди доходити до первинних чи оригінальних джерел і практикою, скажімо, істориків Просвітництва, які великою мірою, якщо не виключно, спиралися на хроніки та інші вторинні чи похідні джерела, спонукав багатьох, якщо не більшість істориків датувати становлення дисципліни на професійній чи науковій основі дев'ятнадцятим сторіччям і не раніше. І саме цю відмінність сьогодні радикальним чином ставлять під сумнів постмодерністські критики даної історичної традиції.

Чи не найбільш далекосяжні, всеохопні й недвозначні претензії історії як дисципліни у цьому сенсі були висунуті французьким лінгвістом-теоретиком Роланом Бартом і філософом Жаком Дерідою. Ще у 1968 році Барт звинуватив істориків, що їхні претензії на реконструювання минулої реальності ґрунтуються на обмані. Та історія, яка пишеться фахівцями (та й, власне кажучи, будь-ким іншим), казав він, є «надписом на минулому, який прикидається його подобою, парадом означників, які видають себе за зібрання фактів». Об'єктивність є «витвором того, що може бути назване референтною ілюзією». Ілюзія полягає в тому, що ми лише *уявляємо* собі наявність минулого, яке чекає, щоб його відкрили: фактично, це пусте місце, яке чекає, аби бути заповненим істориком. Дослівні цитати, посилання у виносках тощо — це просто засоби для витворення того, що Барт називає «ефектом реальності», які хитро змушують читача повірити, ніби недоказові описи істориком минулого — це не що інше як прямі свідчення. Розуміння самими істориками того, що вони роблять, як зазначав Дерида, залишається настирливо «логоцентричним», тобто вони уявляють себе раціональними людьми, зайнятими процесом відкриття. Але це теж ілюзія, як і всі форми «логоцентризму».

Подібні ідеї походили — ясна річ, певною мірою — з теорій, висунутих швейцарським мовознавцем Фердинаном де Сосюром, який на початку століття вказував, що відношення слів до своїх значень є найчастіше абсолютно випадковим: слово «собака», наприклад, не більшою мірою передбачає саме в собі м'ясоїдне, гавкаюче чотириноге, ніж «*chien*» у французькій чи «*Hund*» у німецькій мові. Тому Сосюр твердив, що слова або, як він їх називав, «означники» визначаються не їхнім відношенням до речей, які вони нази-

вають («означуване»), а їхнім відношенням між собою (наприклад, «собака» як протиставлення до «кіт»). Але тоді як Сосюр розглядав мову як систему диференціації, складену зі знаків, у якій означники послідовно співвідносяться між собою логічним чином, то наступні теоретики, такі як Жак Дерида, пішли значно далі й твердили, що відношення змінюється кожного разу, коли слово вимовляється. Таким чином, мова є «нескінченною грою сигніфікацій». Не існує «трансцендентального означуваного», яке визначає значення саме собою. Усе є звичайним розташуванням слів, усе є «дискурсом» або «текстом». Ніщо не існує поза мовою. Оскільки ми усвідомлюємо світ виключно через мову, усе є «текстом»[36].

І захисники, і критики мають рацію, вважаючи, що такі погляди мали радикальні наслідки як для літератури, так і для історії. Вони мають на увазі те, що авторів не можна більше вважати за таких, які контролюють смисл того, що вони пишуть. У нескінченній грі сигніфікацій, якою є мова, смисл тексту змінюється з кожним його прочитанням. Смисл привноситься в нього читачем, і усі смисли з засади однаково правомочні. В історії смисл не може бути віднайдений у минулому; він туди просто привноситься, щоразу по-іншому і з однаковою правомірністю різними істориками. Не існує обов'язкового чи послідовного зв'язку між текстом історії та текстами істориків. Тексти, які збереглися від минулих часів, є такими ж випадковими у своєму значенні, як і будь-які інші тексти, а також ті тексти, які їх використовують. «Якщо поза текстом нічого немає, — як говорив британський історик Лоренс Стоун, який працює в Принстоні, — тоді та історія, яку ми знали, зазнає повного краху, а факт і вигадка нічим не різняться між собою»[37]. Медієвістка Ґабріела Шпіґель зазначала, що «якщо тексти — документи, літературні твори, що завгодно — не відображають ясно реальності, тоді історичне дослідження навряд чи можна відрізнити від літературного дослідження, а «минуле» робиться літературою»[38]. Це не просто панічний діагноз з боку консерваторів у даній дисципліні. Самі постмодерністи дотримуються подібних поглядів. Наприклад, Патрик Джойс твердив, що оскільки «події, структури та процеси минулого неможливо відрізнити від форм документальної репрезентації, концептуальних і політичних здогадів та історичних дискурсів, які їх конструюють», то ідея соціального як чогось відмінного від дискурсивності зникає, а з нею зникає й соціальна історія»[39]. На практиці його твердження означало б підрив завдань історії, як їх усе ще назагал розуміють.

Сьогоденна реальність може відчуватися й сприйматися нашими органами чуттів; але минуле вже не існує, воно не є «реальним» у такому ж смислі, як реальним є світ, що нас сьогодні оточує. Воно теж стало текстом. Документи — це тексти, через які ми усвідомлюємо минуле, і поза ними немає реальності, окрім інших текстів. «Історики, — нарікає Ганс Кельнер, — ...традиційно поводять себе так, ніби їхні дослідження сягають у минуле, ніби їхні праці написані «про» нього, і ніби «воно» є таким же реальним, як і текст, який є їхнім об'єктом». Він заявляє, що це — «наївний реалізм»[40]. Більш того, історичні документи у принципі не відрізняються від праць самих істориків. Читач — історик — однаково наділяє документи та історичні книжки смислом; в іншому випадку там взагалі немає смислу. Таким чином скасовується відмінність між первинними та вторинними джерелами, а разом з нею викидається за вікно і принцип, проголошений Момільяно, на який з успіхом спирається більша частина сучасної історичної науки. Відмінність «первинне-вторинне», звинувачує Кіт Дженкінс, «віддає перевагу оригінальним джерелам, фетишизує документи і спотворює весь робочий процес творення історії»[41]. Тому настав час відмовитися від неї.

З цього випливає, твердить Дженкінс, що «коли ми вивчаємо історію, ми вивчаємо не минуле, а те, що історики понаписували про минуле. У цьому сенсі, — продовжує він, — те, чи мали люди в минулому однакову з нашою, чи відмінну від нашої природу, є не тільки невирішальним, але також і не проблемою. У цьому сенсі минуле не має до цього жодного стосунку. Нашим справжнім завданням є встановлення вихідних посилань істориків щодо минулого». Тому, на його погляд, «більш конструктивним є увійти в свідомість істориків, аніж у свідомість людей, які жили в минулому і з'являються, власне кажучи, тільки через свідомість істориків»[42]. Така точка зору збігається з точкою зору голландського філософа Френка Анкерсміта, який твердив, що відмінності в поглядах на історію не можуть бути вирішені задовільним чином за допомогою досліджень; це радше справа стилю. Відмінності в поглядах істориків, на його думку, коріняться в естетиці. «Зміст, — говорить він, — є похідним від стилю». Тому історику слід припинити досліджувати минуле і почати натомість думати про те, яку роль відіграє воно сьогодні. «Історія...», говорить він, не повинна «більше [бути] реконструкцією того, що сталося... а постійною грою з пам'яттю про це»[43]. Подібним чином, Дженкінс твердить, що неправильно наполягати, аби студенти пра-

вильно розглядали історію, а не те, що написали про неї історики. «Якщо історія є інтерпретацією, якщо історія — це праці істориків, то історіографія — це те, чого насправді стосується «правильне» вивчення історії», тому що історія сама по собі є просто дискурсом, «застиглою інтерпретацією»[44]. Історія й історіографія — це одне й те саме. Завданням історії є вивчення істориків, а не минулого.

Таким чином, як не забарилися зауважити коментатори, традиційний інтерес історика до минулого буде заміненим у постмодерністській історії зосередженістю на саморефлексії і на проблемах літературного конструювання: яким чином історик як автор конструює свій текст, як витворюється ілюзія автентичності, чим створюється відчуття правдивості фактів і наближеності до минулої реальності (або «ефект істини»). Прихований смисл полягає в тому, що історик, фактично, не відтворює минулого достовірним чином, а радше, як романіст, лише витворює враження, що робить це. У літературознавстві ми ж не вивчаємо характери та події, які описувала в своїх романах Джейн Остін, так, ніби вони були чимось, що існувало поза її свідомістю; чому ж ми повинні чинити інакше з істориками і характерами та діями, про які вони пишуть?

Такий підхід відповідає показовій особливості постмодерністського способу мислення, коли вторинне, а не первинне набуває першорядної ваги: замість того, щоби вивчати Шекспіра, як часто твердять, нам слід вивчати те, що про нього написали критики, тому що одне прочитання Шекспіра є нічим не гіршим від іншого, а сам текст не має якоїсь особливої переваги над його інтерпретаціями, оскільки всі вони є формами дискурсу, а неправильно було б «вивищувати» один дискурс над іншим. Прикладом того, чим це може обернутися на практиці, є недавня книжка історика-феміністки Дайани Перкіс *«Відьма в історії»*. Перкіс відверто відкидає думку навіть спробувати відповісти «на емпіричні питання, які хвилюють багатьох моїх сучасників», через «неможливість дати визначення відьмі». Мета її — це радше «розповісти чи переповісти величезну кількість історій, які розповідалися про відьом». Джерела є надто фрагментарними, аби пояснити з якимось ступенем певності, чому люди вірили у відьом. Тому її інтерес до трактування відьом академічними істориками, які вивчали джерела, підпавши під ілюзію, що вони можуть сказати щось важливе чи певне про відьом, полягає в окресленні ролі, яку відігравала відьма у їхньому «академічному

самоутвердженні». Вона не намагається оцінити відносні заслуги цих істориків у зв'язку з їхніми емпіричними дослідженнями та поясненнями історичного явища відьомства.

Звичайно ж, на практиці Перкіс, як вона сама визнає, фактично «зібрала свідчення» про всі ці речі, і роблячи це, вона не тільки вдається до тих же методик, які вона так висміює у інших, але ще й вдається до них заради «загальної емпіричної мети», яку вона в інших місцях засуджує як поняття. Хоча вона й відкидає історичний скептицизм щодо історичних аргументів як «маскулінний», а саме поняття «істини» в «емпіричній історії» як «чоловіче», це не заважає їй критикувати твердження деяких істориків-феміністок стосовно відьомства як «неправдоподібні», привласнюючи собі таким чином право на скептицизм, якого вона не визнає за чоловіками — сексистський подвійний стандарт, якщо там взагалі якийсь коли-небудь був, а до того ще й неможливий, бо якби істина справді була чоловічим поняттям, то Перкіс ніколи б навіть не намагалася твердити, що будь-що, сказане нею самою, є істинним. Але навіть якщо не враховувати цих суперечностей, важливою особливістю її опису відьомства є відмова встановлювати в ньому будь-які відмінності між історичними, художньо-літературними та поетичними описами відьомства і його зосередженість на зображенні відьом у віршах, драмі, історичних текстах та інших видах вторинної літератури, а не на самих відьмах. У книжці Перкіс усі ці тексти, від Шекспіра до Кіта Томаса, розглядаються як рівноцінні[45].

Таким чином, у цьому підході немає справжньої різниці між історією та вигадкою. Для Гейдена Вайта дослідження і написання книжки з історії — це майже те саме, що дослідження і написання роману. Обидва складаються з елементів реального людського досвіду. Обидва повинні задовольняти вимоги відповідності цьому досвіду і послідовності у способі його презентації. Обидва використовують мову як засіб репрезентації реальності. Подібно до романістів, історики, говорить Вайт, наперед визначають для себе сферу досліджень шляхом вибору й оцінки свідчень тими самими лінгвістичними та образними засобами, які будуть використані в оповіді, що з'явиться в результаті[46]. І можна погодитись із зауважою Вайта, що великі історики XIX сторіччя, творчість яких він аналізує у своїй першій серйозній праці *«Метаісторія»* — Мішле, Ранке, Токвіль, Буркгардт, — мали багато спільного із сучасними їм романістами, такими як Бальзак, хоча це не так вже й дивно, враховуючи домінування

реалізму в романі першої половини XIX сторіччя. Але Вайт іде далі, твердячи, що літературні й лінгвістичні форми, за допомогою яких різні історики й романісти конструюють свої твори, усі є однаково правомірними способами репрезентації минулого.

Внаслідок цього, твердить він, існує не одна-єдина правильна точка зору на будь-яку подію чи процес, а багато правильних точок зору,

> кожна з яких вимагає свого власного стилю репрезентації. ... Коли йдеться про вибір серед... альтернативних бачень історії, то єдиними підставами, аби віддати перевагу тому, а не іншому, є моральні або естетичні підстави. ... Слід рахуватися з фактом, що коли йдеться про історичну пам'ятку, то в самій пам'ятці немає підстав для надання переваги тому чи іншому способу витлумачення її смислу. ... Ми можемо розповісти однаково правдоподібні альтернативні або навіть взаємовиключні історії... не порушуючи правил свідчення або критичних критеріїв. ... Можна уявити не тільки одну чи дві, але скільки завгодно альтернативних історій... будь-якої... культурно важливої події, і усі будуть однаково правдоподібними й однаково вагомими внаслідок своєї узгодженості із загальноприйнятими правилами історичного витлумачення.

Таким чином, Вайт не тільки заперечує можливість об'єктивних знань про минуле, він також твердить, що безглуздо дискутувати щодо цього, оскільки кожна версія утворює замкнену систему думки, яка є однаково правомірною з усіма іншими як форма історичної репрезентації (як би вона не оцінювалася за іншими критеріями). Художні оповіді не витісняють одна одну, якщо вони написані на одну тему. Ми не говоримо, що одна з них вірна, а друга — хибна. Вайт і ті, хто за ним слідує, твердять, що те саме стосується також історичних оповідей[47]. «Жоден набір чи послідовність реальних подій, — заявляє Вайт, — не є по природі своїй трагічними, комічними, фарсовими тощо». Події можуть бути «зроблені такими» лише істориком[48], якого обмежені можливості літературного викладу примушують слідувати тій чи іншій з цих моделей під час витлумачення подій і вдаватися до дуже обмеженої кількості метафор та форм сюжетотворення. Іншими словами, це літературні моделі витворюють інтерпретацію, а не інтерпретація сама з'являється з джерел і

віднайдення форми літературного вираження, яка відповідає правді аргументації та матеріалу.

В усьому цьому теоретизуванні історичний факт більшою чи меншою мірою зникає з поля зору. Відмінності між первинними та вторинними джерелами, на яких ґрунтується історичне дослідження, усуваються. Історик стає таким же автором, як і будь-який інший оповідач, об'єктом літературної критики та аналізу. Межі між історією та художньою літературою розмиваються. Демаркаційна лінія між історією та історіографією, між історичними працями та історичною теорією скасовується. Які б корисні можливості не пропонував такий хід думки історії як дисципліні, але з боку багатьох з тих, хто його розробляв, відчуваються ворожі наміри стосовно традиційних норм історичного мислення. Тепер слід звернутися до питання, наскільки їхні ідеї можуть витримати уважний критичний розгляд.

4

Джерела і дискурси

I

Віра в майже необмежені можливості історика витворювати інтерпретації походить з уявлення в постмодерністській теорії, що історичний текст, як твердить історик думки Девід Гарлан, не може більше розглядатися як такий, що має усталений і незмінний смисл, наданий йому його автором. Але сумнівно, чи хтось, по суті, вірив *хоч коли-небудь*, що смисл може бути усталений таким чином. Кожен, хто опублікував книжку і читав рецензії на неї, прекрасно усвідомлює, що можливі найрізноманітніші інтерпретації тексту. Деякі з них — чи мотивовані вони недобрими намірами, неуважністю, чи просто глупотою рецензента — лише дуже віддалено пов'язані з інтерпретацією, задуманою самим автором. Усвідомлення множинних значень тексту та їхньої відносної автономності по відношенню до намірів автора віддавна було частиною професійних ресурсів історика. Найтрадиційніша галузь історичної науки, дипломатична історія, великою мірою будувалася на аналізі двозначностей у дипломатичних документах — не всі з яких були умисними — і черпала свою здатність аналізу значною мірою з усвідомлення можливості, навіть вірогідності того, що угода чи протокол можуть — і часто будуть — по-різному інтерпретуватися різними державами. Історики політичної сфери завжди знали, що промова окремо взятого державного діяча часто може мати цілком протилежні, порівняно з намірами, наслідки; вони завжди усвідомлювали, що політик часто може зазнати невдачі в донесенні смислу своїх висловлювань до аудиторії і в результаті створити те, що Гарлан

називає постструктуралістською парадигмою «непокірного тексту, який вивергає численні прямі, супутні та приховані значення»[1].

Мова історичних документів ніколи не є прозорою, й історики давно усвідомлювали, що не можуть просто дивитися крізь неї на історичну реальність, яка за нею криється. Історики знають, історики завжди знали, що минуле ми можемо бачити тільки «через скло, затемнено». І не конче потрібен був прихід постмодернізму, щоби вказати на це. Постмодернізм усього лиш перетворив такі знайомі вже аргументи про прозорість чи затуманеність історичних текстів і джерел у набір бінарних опозицій та поляризованих крайнощів. Уявній вірі історика в те, що мова текстів — це прозоре вікно у свідомість їхніх авторів, вони протиставляють таку ж нереальну картину ситуації, коли автор взагалі не має ніякої причетності до змісту тексту. Французький теоретик Поль Рікер твердить, наприклад, що оскільки «читач відсутній при акті написання, а письменник відсутній при акті читання... то текст витворює таким чином подвійну втрату читача і письменника»[2]. Але ж це не так. Текст завжди пишеться для певного кола читачів і оформлюється відповідно до сподівань автора, як його сприймуть передбачувані читачі. Подібним чином, читач під час читання завжди свідомий цілей і намірів письменника. Це залишається справедливим навіть тоді, коли люди читають документ, адресований не їм, — такі, наприклад, люди, як історики.

Коли ми читаємо, наприклад, дипломатичне послання, скажімо, лорда Пальмерстона прусському міністру закордонних справ на початку 1860-х років, ми пам'ятаємо і про автора, і про читача, і дурницею було б не робити цього. Ми свідомі того факту, що прусський міністр закордонних справ міг сприйняти послання дещо не так, як задумував лорд Пальмерстон, тому щоб зрозуміти текст, ми повинні знати не тільки інші тексти як автора, так і читача, але й знати політичний та дипломатичний контекст, у якому вони існували, тобто мати знання, які вимагають читання ще й інших текстів. Більш того, ми знаємо, що сталося з англо-прусськими відносинами в ході німецького об'єднання в 1860-1870-і роки (вони погіршилися), а в ширшому смислі знаємо, що відбувалося з англо-німецькими відносинами від періоду об'єднання до середини XX сторіччя (вони завершилися двома світовими війнами). Ми не можемо не читати послання у світлі цих знань, тоді як саме воно було написане не тільки за відсутності знань про ці подальші події, але й без особливого

уявлення того, що станеться через кілька тижнів і місяців після його написання, хоча, безумовно, Пальмерстон мав певне уявлення про те, що — як він *сподівався* — станеться в результаті написання послання. У цьому сенсі, мало що змінилося б, якби ми могли за допомогою якихось чарів викликати до себе обох достойників і допитати їх особисто, що насправді означало послання: нам би все одно довелося, аби зрозуміти його, прочитати усі інші документи й здобути достатню інформацію, щоб ставити розумні запитання. І навіть якби їх теж ознайомити з подальшими подіями, ми все одно не могли б повністю покладатися на їхні відповіді, бо хто ж може у будь-якому випадку повністю покладатися на те, що говорять дипломати й політики?

Як історики, ми, ясна річ, не можемо відтворити єдиний, незмінно «вірний» смисл послання, просто прочитавши його; з іншого боку, ми також не можемо нав'язувати такому тексту будь-який смисл, який нам хочеться. Ми обмежені словами, які в ньому містяться, словами, яким не може бути надана, на противагу тому, що твердять модерністи, нескінченна кількість смислів. І межі, які мова текстів накладає на можливості інтерпретації, великою мірою встановлюються першим автором. Постмодерністські теорії є тут просто нереалістичними. Фактом є те, як слушно зазначає Домінік Лякапра, що історичне дослідження — це діалог між двома видами смислів: смислом історика і смислом документа. «Історик вступає в «розмову» з минулим та з іншими дослідниками, які прагнуть зрозуміти його». Історики повинні «уважно прислухатися до дисгармонійних, можливо, «голосів» минулого, а не просто проектувати на них нарцисистичні чи корисливі вимоги». Таким чином, у кожній книжці з історії існує, фактично, безліч голосів, і сам історик також може користуватися декількома[3]. Щось подібне можна бачити в описі Роєм Портером *«Занепаду і краху Римської імперії»* Ґіббона:

> Ґіббон, виявляючи упередженість, долав її шляхом виставлення напоказ тенденційності своїх джерел і демонстрацією, а не придушенням особистості «історика Римської імперії». Безсторонність виростала не з фетишизації фактів, а з роботи розуму, з аналізу, уяви, розуміння і здатності зберігати невизначеність оцінок. «Велика праця» Ґіббона читається, як хор голосів. Говорять сучасники; джерела Ґіббона коментують їх; Ґіббон додає свої тлумачення і часто бурчить у примітках; а читача запрошують слухати і брати участь в інтелектуальному симпозіумі[4].

Читання будь-якої книжки з історії передбачає, що слід прислухатися до цього хору різних голосів, які звучать протягом усього тексту.

На противагу цьому, постмодерністські критики твердять, що історики займають позицію всевідання, використовуючи наукову мову, аби переконати читачів, що знання, які вони передають, є нейтральними, об'єктивними і виводяться з трансцендентного джерела, а не поєднані з власними завданнями історика. Таким чином, вони заявляють, що домоглися успіху, застерігаючи «необачних читачів, а також своїх колег щодо того, як різні точки зору істориків входять у їхні книжки»[5]. Але хіба читачі книжок з історії — чи то фахівці, чи ні — завжди були аж такими «необачними»? Просто не буває так, що читачі довірливо ковтають усе, що пише історик, наче це — абсолютна істина. Надто багато коментаторів — постмодерністів та й інших — схильні, схоже, погордливо недооцінювати мудрість і критичну проникливість тих, хто читає історичні книжки. Як зазначав Рой Портер: «Читач сьогодні начебто відсутній у дуже багатьох історичних працях, очевидно, тому, що академічні історики великою мірою втратили відчуття, що вони пишуть для публіки»[6]. Це стосується *a fortiori** авторів-історіографів, котрі рідко замислюються, як насправді читається їхня праця або — ще більшою мірою — праці істориків, про яких вони пишуть.

На практиці, безумовно, жоден читач не береться за книжку з історії, наївно прагнучи вірити всьому, що там сказано. Постмодерністи мають рацію, говорячи, що читачі привносять в історію свої власні припущення, свої власні переконання і цілі. Річ, однак, у тому, що вони не більшою мірою формують прочитання ними книжки, аніж наміри автора. Читання — це взаємодія між читачем і письменником, у якій жоден не має неодмінної чи обов'язкової переваги. Більш того, історики в цілому не пишуть так, ніби *все*, що вони говорять, є *абсолютно* істинним. Навпаки, традиційна мова істориків *завжди* прагнула деталізувати різні рівні певності чи ймовірності стосовно того, що вони говорять. І справа не тільки в тому, що слова «вірогідно» і «можливо» достатньо часто зустрічаються в історичних працях; ретельний історик насправді вдається до різних стилістичних засобів, аби вказати на відносну силу чи слабкість запропонованої аргументації і показати, наскільки гіпотетичними —

* Особливо; тим більше (*лат.*).

чи навпаки — є отримані висновки. Коли ж у виняткових випадках історик, як, наприклад, А.Дж.П.Тейлор, робить те, що він любив називати «поспішливими судженнями» і робив нібито догматичні остаточні твердження щодо складних історичних проблем, то цілком ясно, що їхнім призначенням було схилити читачів до роздумів стосовно даного предмета, а не примусити їх повірити, що він висловлює про нього абсолютну істину.

З'ясовуючи свої власні первинні посилання і цілі, історик традиційно намагався озброїти читачів знаннями, які б дозволили читати їхні книжки всупереч їхнім же намірам, якщо це було бажано. Що більше, у навчанні як студентів, так і аспірантів головна мета університетських істориків — це навчити їх критичному й недовірливому ставленню до книжок і статей, які ті читають — зокрема й до своїх власних (інакше яку вартість мало б для історика навчання; і чому ж так багато істориків визнають у передмовах до своїх книжок вирішальний внесок студентів, які примусили їх переосмислити чи переформулювати цілий ряд аргументів?). Один з постмодерністських авторів, Беверлі Саутгейт, твердив, що «традиційна» модель історії як пошуку істини про минуле означає, «що студентів-істориків навчатимуть не стільки ставити під сумнів існуючу догму, скільки пристосовуватися до неї». Ніщо не може бути віддаленішим від реальної ситуації; цікаво, чи колеги Саутгейта по історичному факультету Гарфордширського університету, де він викладає, впізнали б свої власні навчальні методики в цьому описі. Будемо сподіватися, що ні[7].

Історичні праці, так само як і навчання, роблять наголос на тому, аби донести попередню й непевну природу інтерпретації та необхідність постійно перевіряти її матеріалом джерел, використаних як свідчення на її користь. Саме тому важливо не плутати те, що сталося, із тим, як ми про це дізнаємося. Патрик Джойс може твердити, що «події, структури й процеси минулого неможливо відрізнити від форм документальної репрезентації, концептуальних і політичних тлумачень та історичних дискурсів, які їх витворюють»[8]. Але ж цілком очевидно, що це не так. Дискурс сам по собі не витворює минулого; максимум, про що можна говорити, це що він організовує наші спроби представити його. Джойс сам підважив свої теоретичні заяви у книжці, опублікованій одночасно з його полемікою з Лоренсом Стоуном у часописі «*Past and Present*». Відстоюючи у своїй праці «семіологію соціального устрою», Джойс також зауважує, що

«концепції соціального устрою були пов'язані з намаганнями внести порядок і пристойність у досвід бідності, незахищеності та праці»[9]. Як би не тлумачив тут Джойс поняття «досвід», але натяк, що бідність — це цілком реальна річ, є достатньо виразним. Він навіть акцентовано підкреслює своє переконання, яке виражене в книжці, що дискурси в минулому структурували уявлення «тільки тому, що артикулювали потреби і прагнення своїх аудиторій»[10].

Як засвідчує історична праця самого Джойса, голос історика є важливим, але важливі також і голоси минулого, що їх історик намагається передати. Справедливо буде сказати, як це робить Кіт Дженкінс, що більшість школярів і студентів вивчають історію, майже виключно читаючи вторинні праці[11]. Але це, по суті, немає відношення до тверджень про природу історичних знань, що стосуються передовсім ступеня, до якого можливо реконструювати минуле із залишків, які збереглися після нього, — або, говорячи іншими словами, історичних досліджень, основаних на первинних джерелах. І не підлягає сумніву, що при читанні вторинних джерел ми великою мірою користуємося тими ж методиками, що й при читанні первинних матеріалів: ми запитуємо, хто написав документ і чому, кому цей документ адресований і чому, ми перевіряємо його на внутрішню логіку і на відповідність іншим документам, що стосуються того ж предмета, і чи містить він інформацію, виведену з інших джерел, ми запитуємо, звідки ця інформація походить, і робимо все можливе, аби її також перевірити. Але це не означає, що *об'єкти* цих ідентичних методик (первинні і вторинні джерела) також мають бути ідентичними.

Безперечно, назвати минуле «текстом» — це вдатися до метафори, а не спробувати дати визначення[12]. Минуле — це значно більше, ніж звичайний текст, і намагатися прочитати його як текст — це збагнути лише невеличку частину його реальності. Соціальні й політичні події — це не те саме, що літературні тексти. Ґабріела Шпіґель стверджувала: «Жоден історик, навіть позитивістського напряму, не стане заперечувати, що історія існує для нас всього лиш у текстовій формі»[13], а в іншому місці вона говорила про «літературну природу всіх історичних документів»[14]. Але історичне джерело — це не те саме, що й літературний текст. Це не обов'язково — і навіть не найчастіше — опис події, чи умонастрою, чи якоїсь історії. Від використання Моммзеном римських написів до проведеного Ранке аналізу дипломатичних документів, від пережовування кліометристами цифрових

даних із церковних документів щодо народжень, шлюбів і смертей до огляду медієвістами систем землевпорядкування, будівель та археологічних пам'яток, історики віддавна вміли оперувати джерелами, які самі безпосередньо не розповідають історій і не сповіщають про події навіть найбільш недавнього минулого. Більш того, радіо й кіно, відеоплівки, комп'ютерні видруки, фотокопіювання, мікрофільми, факси, електронні бази даних, Інтернет і всесвітня мережа (*www*) — усе це витворює нові види джерел для майбутніх істориків, навіть якщо велика частка всього цього загубиться. Нерозумно вважати, як робить це Джон Вінсент, що оскільки друковане слово як форма комунікації занепадає, то історія вмирає також[15].

Текстуальна метафора легко може виявитися безвартісною для розмов про історію, твердячи, що історія такою ж мірою залежить від аналізу й побудови літературних текстів, як і літературна критика чи літературознавство. Навіть коли історичні джерела мають писемну форму, вони дуже часто мало нагадують якісь види літератури. Це можуть бути статистичні дані про ціни на зерно чи про кримінальні злочини, це можуть бути довгі списки людей, приналежних до тієї чи іншої організації, це можуть бути короткі написи чи графіті, вирізьблені на римській стіні. Традиційні методи літературного аналізу мало чим допоможуть у роботі з такими матеріалами. З іншого боку, історики не сприймають такі матеріали безпосередньо як прямі відображення колишньої реальності. Карти можуть обманювати, як показав Марк Монмоньє у своєму цікавому посібнику *«Як обманювати за допомогою карт»*[16]. Те саме стосується рисунків і графіків. Усі статистичні дані та списки, як і візуальні матеріали, складалися людьми, які мали на думці певні цілі, а методи, використовувані для збору впорядкованих даних, часто були дещо випадковими й непевними. Але це означає всього лиш, що до них треба ставитись із традиційним скептицизмом, з яким історик ставиться до більш традиційних писемних джерел, і їх слід сприймати так само критично, як і всі інші джерела.

II

Деякі автори твердили, що історики не можуть примусити минуле «говорити саме за себе», бо якби минуле мало виразити себе, воно повинно було б відтворити себе[17]. Це твердження залежить, схоже, від віри, що коли ми з вами думаємо, ніби виражаємо себе в мові чи

на письмі, то насправді ми робимо зовсім не це, а лиш витворюємо випадковий набір слів, який взагалі не має до нас якогось чіткого відношення. Однак, навіть якщо ми протягом життя розвиваємо, а можливо, навіть «вигадуємо наново» свою ідентичність, все одно можна, як правило, виявити певну послідовність у наших висловлюваннях, і переважна більшість людей, якщо вони не політики, завдають собі труду, намагаючись виразити себе достатньо послідовним і несуперечливим чином. Фактично, ми наповнюємо свої слова смислом, який має реальне відношення до нашого життя і нашої екзистенції; життя було б дуже складним для нас, якби ми цього не робили.

Мова і граматика не є, по суті, абсолютно випадковими означниками, а розвинулися внаслідок контакту з реальним світом у намаганні назвати реальні речі. Подібним чином, історичний дискурс чи інтерпретація також розвинулися внаслідок контакту з реальним історичним світом у спробі реконструювати його. Різниця полягає в тому, що цей контакт не є прямим, бо реальний історичний світ безповоротно зник у минулому. Його треба встановлювати шляхом читання документальних та інших фрагментів, які залишив після себе реальний світ минулого. Але ці фрагменти також не є довільно структурованими дискурсами, вони самі були створені у значно безпосереднішій взаємодії з реальністю. Мова в кінцевому випадку не є виключно саморефлективною. Досвід підказує нам, що вона займає проміжне становище між людською свідомістю і світом, в якому вона існує, як зазначав і сам Гейден Вайт у 1975 році[18]. Якби вона не описувала минуле й не інформувала нас про нього, ми б не могли знати, що минуле взагалі реально існувало. А отже, визнання існування минулого як екстратекстуальної реальності передбачає визнання того, що мова може описувати зовнішні по відношенню до себе самої речі. Зміст не є похідним від стилю: одну й ту саму річ можна точно описати за допомогою декількох різних стилів, так само як можна дати повний і неупереджений опис, скажімо, аргументів Ґіббона стосовно причин виникнення християнства, не вдаючись до оманних спроб наслідувати літературний стиль, яким він це висловив[19].

Більш того, такий постмодерніст, як Дженкінс чи Анкерсміт, також, ймовірно, схильний буде твердити, що виражає власні вірування у тому, що пише, послідовним і раціональним чином, навіть якщо насправді це не завжди так. І не існує, по суті, ніякої

реальної різниці між Дженкінсом, який писав щось у 1995 році у книжці, котру я читаю у 1997, і, скажімо, королем Англії Генріхом VIII, який писав щось у 1532 році в листі, котрий я читаю в 1997 році. Обидва написали ці тексти в минулому, навіть якщо минуле Генріха VIII більш віддалене, ніж минуле Дженкінса. Обидва хотіли виразити якийсь смисл чи смисли, що певним чином стосувалися їхнього життя. Коли король Генріх пише Анні Болейн про «велику любов, яку я відчуваю до вас»[20], він не мусить розігрувати цю любов особисто, щоби виразити свої почуття, як би сильно йому цього не хотілося, точно так, як Дженкінс, коли він говорить, що його «нова праця адресована передовсім (хоча, ясна річ, не тільки) старшокурсникам і їхнім викладачам», не повинен збирати докупи групу таких людей і звертатися до них із промовою, аби уможливити їм доступ до реальності того, про що він говорить. Іншими словами, беручи книгу Дженкінса *«Про те, «Що таке історія?»* як історичний текст, було б неправдою сказати, як це робить він сам, що ми не можемо збагнути її смислу, тому що минуле, відроджене в книзі Дженкінса 1995 року, не може виразити себе.

Постмодерністи тут заплутуються в парадоксі, витвореному ними самими. Вони прагнуть стверджувати, що всі тексти є, по суті, однаковими, що немає різниці між, наприклад, первинним джерелом і вторинним джерелом, між листом Генріха VIII або книжкою Дженкінса і тим, що хтось інший написав про кожен із цих документів пізніше (наприклад, класичною біографією короля Генріха VIII, написаною Дж.Дж.Скерісбріком, чи моїм описом книги Дженкінса на сторінках, які ви зараз читаєте). Проте існує дуже суттєва різниця між тим, що хтось пише, і описом цього кимсь іншим. Мені б хотілося думати, що я на цих сторінках цитував Дженкінса повно й неупереджено і подав точний виклад його поглядів. Але якщо він захоче перевірити, чи це справді так, він, безумовно, звернеться до самої книжки, а не до опису її ще кимсь іншим. Робочий принцип тут нічим не відрізняється від того, який застосовується у випадку з листом Генріха VIII і розповіддю про нього, поданою у пізнішій біографії.

Такого ж роду суперечність підстерігає спробу Дженкінса розібратися з твердженням Ґабріели Шпігель, що «зникнення матеріальності вербального знаку означає зникнення історії»[21]. Згідно з Дженкінсом, історія як дисципліна ніколи не спиралася на вербальний знак, матеріальність якого була б наявною, оскільки всі

вербальні знаки є, як би там не було, нематеріальними. Але з боку Дженкінса нечесно атакувати позицію Шпігель, називаючи її продуктом «ідеології і містифікації», тому що він сам відверто заявив, що *усе* є ідеологією, а це означає, що його власна позиція теж має бути ідеологічною[22]. Чому ж ми тоді повинні погоджуватися з його заохоченням ставитися «з підозрою до мотивів» тих, з ким він не погоджується, і не ставитися з підозрою до його власних мотивів? Справа тут полягає не тільки в невмінні таких постмодерністських авторів, як Дженкінс, займатися саморефлективністю, яку вони так палко відстоюють для інших; справа також у тому, як вони беруть недоведене припущення з власного арсеналу переконань (у цьому випадку, нематеріальність знака) і картають своїх опонентів за аргументи, що не основуються на ньому. Якщо ж ми віримо, що знаки — слова, мова, поняття, аргументи, книжки — мають якесь відношення до матеріальної реальності, тоді побоювання Шпігель починають виглядати значно більш слушними.

Оскільки минуле постійно генерує свої матеріальні залишки, то дехто твердив, що «воно може певним чином стримувати — і стримує — тих, хто прагне з'ясувати, що колись сталося», навіть якщо ці залишки ніколи не зможуть насправді говорити самі за себе. У своєму компетентному захисті віри історика в минулу реальність і можливість реконструювати її професори Еплбі, Гант і Джейкоб відкидають думку, що минуле може нав'язувати історику свою реальність за допомогою цих залишків, і натомість воліють твердити, що обмеження, які вони накладають на можливе розмаїття інтерпретацій, залежать від існування «вченої спільноти, головним завданням якої є реконструювання, тлумачення і зберігання артефактів минулого» і яка послуговується для цього «складним набором правил». Але ж, безумовно, минуле нав'язує за допомогою джерел свою реальність найсуттєвішим чином. На найбільш елементарному рівні, просто не можна вносити в документи слів, яких там немає. Більш того, дуже небезпечно узалежнювати об'єктивність у цьому смислі від існування вченої спільноти. Врешті-решт, у 1920-і роки в Німеччині була вчена спільнота, яка продовжувала існувати, в цілому не змінивши ні особового складу, ні ідеології, і за часів гітлерівського Третього рейху; вчені сьогодні, в цілому, погодилися, що набір правил, якими вона послуговувалась у підході до оцінки німецького минулого, мав серйозні недоліки і пропонував надто спотворену інтерпретацію історії. Якщо ми погодимося, що так сталося,

бо самі ці правила були хибними, то повинні погодитися також і з тим, що хороші правила виходять за межі вчених спільнот, а отже не залежать від того, чи ці спільноти їх приймають[23]. Такі правила могли б містити дуже прості положення, як от: не змінювати документів чи не викидати або не замовчувати умисно матеріалів, які йдуть на шкоду чиїйсь аргументації. У цьому сенсі документи справді мають свою власну цілісність, вони дійсно «говорять самі за себе». Обмеження, які минуле за їх допомогою накладає на істориків, мають більш ніж просто негативний смисл. Ось чому, як висловився колись Е.П.Томпсон, «історик повинен постійно слухати. ... Якщо він слухає, тоді сам матеріал почне промовляти через нього»[24].

III

Ці та й інші проблеми постали болісно конкретним чином перед американськими істориками в 1980-і роки у так званій справі Абрагама. Коли видавництво Принстонського університету опублікувало в 1981 році книжку молодого американського політолога Девіда Абрагама *«Крах Ваймарської республіки»*, багато рецензентів (і я в тому числі) хвалили її за оригінальність, хоча разом з тим визнавали її структуральний марксизм надто схематичним. Я й справді думав, що головні її аргументи перебувають на такому високому рівні абстракції, що їх взагалі не можна підтвердити емпірично і що книжку краще розглядати як працю з політології, а не з історії, зважаючи таким чином на набір правил і умовностей, які не є суто історичними[25]. Інші, більш вузькопрофесійні рецензенти критикували її цілком іншим чином. Зокрема консервативний і відверто антимарксистський американський історик Генрі Ешбі Тернер, який сам працював з тими ж документами, публічно звинуватив Абрагама в умисному вигадуванні й фальсифікації архівних матеріалів з метою дискредитації німецького капіталізму та звинувачення його у падінні Ваймарської республіки. Вражений цими заявами, Абрагам повернувся в архіви, щоб перевірити свої джерела, і відповів Тернеру, що він погоджується з деякими незначними помилками, але відкидає головні висунуті проти нього звинувачення[26].

У цей час інший американський фахівець з історії великого бізнесу у Ваймарській республіці, Джеральд Фелдман, приєднався до суперечки з новою низкою звинувачень. Фелдман був тим, хто рекомендував книгу до публікації у видавництві Принстонського

університету, незважаючи на численні помилки, які, як він казав, слід виправити. Але після ознайомлення зі звинуваченнями Тернера він посадив свого випускника, Ульріха Ноккена, за роботу по перевірці усіх посилань і цитувань у книжці Абрагама. Ноккен доповів, що там були сотні кричущих помилок, зокрема публікація неточних парафраз так, наче це прямі цитати з документів; листи й документи, приписані не тим людям; невірні переклади; невірні тлумачення; вигадки й фальсифікація джерел. Це переконало Фелдмана, що він помилився, припускаючи, що оскільки Абрагам мав ступінь доктора філософії, то його науковій чесності можна вірити. Немовби компенсуючи свою попередню довірливість при проштовхуванні рукопису в друк, Фелдман розпочав люту викривальну кампанію, в ході якої багатьом спеціалістам з нової німецької історії, мені зокрема, були розіслані циркуляри, де перелічувалися помилки в книжці Абрагама і заявлялося, що він негідний бути членом наукової спільноти. Абрагам відповів палким самозахистом, в свою чергу обробляючи фахівців з історії Німеччини по обидва боки Атлантики. Але супроти кампанії Фелдмана з її звинувачувальними листами й телефонними дзвінками в університети, які розглядали кандидатуру Абрагама на посаду доцента, все це нічого не дало. Внаслідок невтомної ворожості Фелдмана Абрагам був вигнаний з середовища істориків, вступив до юридичної школи, яку закінчив з відзнакою і заслужено став знову працювати в університеті, цього разу як юрист, а не як історик, а отже в галузі, яка терпиміше ставиться до маніпуляцій зі свідченнями і тенденційної їх інтерпретації, ніж історія[27].

Окрім питання професійної етики учасників скандалу, ця справа висунула три важливі проблеми. По-перше, стосунок між марксистським і немарксистським поглядом на історію. Чи мав рацію Гейден Вайт, твердячи, що «марксистський погляд на історію не можна ні підтвердити, ні спростувати зверненням до «історичних свідчень», тому що предметом суперечки між марксистським і немарксистським поглядом на історію якраз і є: що вважати, а що не вважати свідченням»?[28] Чи було це, як твердили захисники Абрагама, спробою антимарксистів дискредитувати його з політичних причин, сплюгавши без будь-яких виправдань його наукову репутацію? Чи є марксистське витлумачення документа неминуче хибним в очах анти-марксистів? В антимарксистських поглядах Тернера сумнівів не було, і важливо зазначити, що він сам якраз збирався опублікувати велику книжку *«Великий бізнес і прихід Гітлера»*,

яка являла собою широке розвінчання марксистської точки зору, що капіталісти привели Гітлера до влади. З іншого боку, Тернер відверто визнавав, що з повагою ставиться до тих марксистських істориків, особливо до Тіма Мейсона, чию наукову репутацію він вважав солідною. Мейсон і сам виступив з публікацією, у якій дистанціювався від Абрагама і підтверджував значення історичної точності в дослідженнях[29]. А Фелдман не скупився на похвали «хорошій марксистській і немарксистській історії» і ніяким чином не може вважатися антимарксистом[30]. Тому суперечка не могла бути зведена до статусу політичних розбіжностей. Це були розбіжності щодо свідчень і їх використань.

Другою поставленою проблемою був стосунок між фактом та його інтерпретацією. Захисники Абрагама заявляли, що його помилки в деталях не мали значення для загальної інтерпретації. І справді, коли Абрагам сам, побувавши в архівах і ще раз перевіривши усі джерела, випустив «виправлене» друге видання книжки, то виправленими виявилися тільки цитати, атрибуція, примітки, посилання та інші деталі; він нічого не змінив і не виправив у своїй інтерпретації[31]. Критики другого видання змогли вказати, що цитати і значна кількість свідчень не підтверджували більше аргументації по цілому ряду пунктів. Але в певному смислі, вони її ніколи не підтверджували. Абрагамова модель суперництва між аграрними та промисловими політичними блоками у Ваймарській республіці була напряму запозичена у греко-французького політолога-марксиста Нікоса Поуланцаса. Абрагам, схоже, просто перерив архіви у пошуках «свідчень» на користь цієї моделі. У поєднанні з визнаними самим Абрагамом слабкими дослідницькими навиками й надмірною квапливістю в дослідженнях це привело до невірних тлумачень прочитаного, які в більшості випадків підтримували його аргументацію, а в багатьох випадках фактично виходили за її межі у напрямку старої теорії посередництва (що капіталісти були прямими — а не всього лиш непрямими — прихильниками нацизму) — теорії, про яку він, як це не сумно, заявляв, що вже переріс її.

Це веде нас до третьої проблеми, а саме важливості чи неважливості свідчень і здатності історичної інтерпретації бути фальсифікованою за допомогою свідчень. В одному місці своєї книжки Абрагам цитує відомого німецького промисловця, як він писав у приватному листі на початку 1930-х років, що бажано «кристалізувати правобуржуазні кола і нацистську партію в одне ціле» — заява, яка

чудовим чином підтверджувала його загальну інтерпретацію. Але оригінальний документ, точно процитований Фелдманом, містив вирішальне слово «не», так що фактично він стверджував цілком протилежне тому, що говорив Абрагам, і тому йшов наперекір його головним твердженням[32]. У величезній кількості випадків Абрагам, як показав Фелдман, вигадував свідчення, дописуючи якісь додатки або зауваження зі своїх робочих нотаток як частини справжніх цитат. Абрагам і справді визнав, що, працюючи в архівах, він забував відділяти лапками цитати з оригінальних документів у своїх записах, так що часто не міг відрізнити їх від своїх власних (часто, як виявилося, досить тенденційних) резюме інших частин тих же документів. Таким чином, він часто цитував останні, беручи їх за перші. Книжка була настільки пересичена помилками, що деякі з них, як не забарився вказати сам Абрагам, суперечили твердженням, які він відстоював[33]. Але важко заперечити висновок Фелдмана, що загальна тенденція помилок зводилася до «перебільшення зловісної ролі, яку відіграла промисловість, до надмірної драматизації її могутності й самовпевненості та до виведення аргументації далеко за межі того, що дозволяють свідчення»[34].

Абрагам на свій захист писав, що коли він проводив свої дослідження, то існувала нібито «зразкова відповідність» між його первісними гіпотезами та знайденими ним свідченнями[35]. Але кожен працюючий історик знає, наскільки це неправдоподібно. Первинною передумовою у серйозного дослідника-історика повинно бути вміння відкидати дорогі серцю інтерпретації у випадку впертої протидії свідчень. Якщо лист промисловця говорить, що той не бажає жодної кристалізації правобуржуазних кіл і нацистів, то ніяке теоретизування не змінить цього факту, і обійти його ніяк не можна. В цьому немає нічого загадкового; історики віддавна звикли перевіряти ідеї свідченнями і відкидати їх, якщо вони не узгоджуються з останніми. Свідчень, які суперечать аргументам, не можна опустити чи перекрутити, їх слід пояснювати, навіть ціною зміни аргументації чи повної від неї відмови. Багато істориків і рецензентів висловлювалися з цього приводу. Так, коли британський історик-марксист Кристофер Гілл зазначав у передмові до однієї зі своїх книжок: «Я відстоював думку. ... Я підбирав свідчення, які, здавалося, підтверджували мою концепцію», — то його критик Дж.Г.Гекстер справедливо зауважив: «У жодному разі не обмежуючись пошуком свідчень, які можуть підтвердити його тезу, він [тобто

історик] повинен шукати уразливі місця в цій тезі й вигадувати способи їх перевірки. Тоді, в залежності від того, що він виявить, він може підтвердити свою тезу, посилити її слабкі місця або змінити її, щоб усунути всі слабкості»[36]. Цілком ясно, що Абрагам не зумів виконати цю основоположну процедуру.

Я особисто вважаю, що хоча Абрагам і не фальсифікував документів свідомо, він дуже недбало з ними повівся, значно недбаліше, ніж допустимо в серйозній науковій праці з історії та й у будь-якій праці з історії; і що він *підсвідомо* так організував свідчення, зібрані в його робочих записах, щоб підігнати їх під інтерпретацію, яку він розробив попередньо. Справа полягала зовсім не в тому, що «фетишисти факту» середнього покоління виступили проти молодих поборників «історичної уяви», як заявляли деякі захисники Абрагама. Як у своїй книжці, так і у відповідях Фелдману Абрагам виявився прикро неспроможним відрізнити факт від вигадки. Таким чином, це не був, як твердили сам Абрагам і такі його прихильники, як Пітер Новік, методологічний диспут між істориками-теоретиками та істориками-емпіриками, в якому «об'єктивісти» продемонстрували свою тривку і, як натякалося, шкідливу й згубну владу над спільнотою американських істориків[37]. Абрагам і його захисники твердили, що у будь-якій книжці з історії можна виявити таку ж кількість помилок, як і в його власній книжці, якщо її піддати такому ж повному, детальному аналізу. Лоренс Стоун, наприклад, казав:

> Коли ви працюєте в архівах, ви перебуваєте далеко від дому, ви стомлені, ви спішите, ви робите записи із шаленою швидкістю. Ви вимушено допускаєте помилки. Я не вірю, що хоч якийсь вчений у західному світі має бездоганні примітки. Архівні дослідження — це особливий випадок загальної безладності життя[38].

Але це також спірний момент. Тому що Стоун був далеко не бездоганним свідком у цій справі. Коли він був у віці Абрагама, у 1951 році, його власна праця зазнала цілого ряду розгромних і безжальних нападок з боку його оксфордських колег Г'ю Тревора-Роупера і Дж.П.Купера в часописі *«Economic History Review»*, які виявили подібну кількість серйозних помилок, що і в книжці Абрагама. Стоун опублікував статтю, де твердив, що англійські аристократи-землевласники на початку XVII століття були екстравагантними, фінансово неспроможними і їхня економічна могутність занепадала.

IV

Справа Абрагама була включена в дискусію стосовно постмодернізму не в останню чергу тому, що вона зачіпає проблему, яка виявляється вирішальною перевіркою твердження, що історія неспроможна встановити жодних реальних фактів про минуле. Нацистська Німеччина здавалася критикам постмодернізму тим фактором, який передбачав кінець гіперрелятивізму. Постмодерністи це усвідомлювали. У своїй відповіді критикам Гейден Вайт вказував (у примітці до одного з есе в книжці *«Змістовність форми»*), що єврейський історик Люсі Давидович звинуватила всіх, хто раніше писав про нацизм, у невірному висвітленні, зневажанні або тривіалізації голокосту, припускаючи таким чином, що вони теж писали більшою мірою з точки зору літератури, а не з точки зору фактів, і що Третій рейх у цьому відношенні нічим не відрізняється від будь-яких інших історичних об'єктів. Але погляди Давидович по цьому питанню справедливо були в цілому оцінені як перекручені, перебільшені, надто полемічні й без знайомства зі станом сучасної німецької та міжнародної історичної науки. Насправді існує велика, суто емпірична література стосовно знищення євреїв нацистами. Ясно, що вважати її белетристичною, несправжньою або не ближчою до історичної реальності, ніж, скажімо, праці «ревізіоністів», які заперечують, що Освенцім узагалі мав місце, — це просто неправильно. Ось вам проблема, де свідчення справді мають вагу і можуть бути використані для встановлення суттєвих фактів. Освенцім не був дискурсом. Усвідомити його як текст — це тривіалізувати масові вбивства. Газові камери не були прикладом риторики. Освенцім справді був по суті своїй трагедією і не може бути усвідомлений ні як комедія, ні як фарс. А якщо це справедливо для Освенціма, то це повинно бути справедливо — принаймні, якоюсь мірою — також і для інших минулих випадків, подій, інституцій, людей. Які з цього випливають наслідки для постмодернізму?

У збірці матеріалів конференції, присвяченої даному питанню, *«Випробовуючи межі репрезентації»*, виданій Солом Фрідлендером, ціла низка постмодерністів та їхніх критиків намагаються підійти до цієї проблеми. Зокрема Гейден Вайт відійшов від своєї попередньої позиції, аби захистити себе від звинувачень, що його гіперрелятивізм заохочує «ревізіоністські» спроби «заперечити голокост». Він погодився, що факти голокосту перекрили можливість

бився висновок, що це прискорило появу джентрі*, що вважалося кими істориками лівого крила, як Р.Г.Тоні, однією з головних чин громадянської війни в Англії. Тревор-Роупер, однак, вказув, що Стоун сплутав різні покоління аристократів з однаковими тулами, що багато, якщо не більшість його підрахунків були неними і що він зовсім не зрозумів природи землеволодіння у ті си. Наприклад, твердячи, що аристократичне володіння манорами непадало, Стоун брав приклади з окремих графств, не усвідомлюи, що аристократи володіли землею у багатьох різних графствах покійно могли продати свою власність в одному графстві, аби ширити маєток в іншому; що більше, манори сильно відрізняся за розмірами — фактор, який Стоун проігнорував повністю, му його цифри, які засвідчували зменшення кількості манорів, о належали землевласникам-аристократам, у деяких випадках иховували реальне зростання площ і якості земель, якими вони оділи в цілому.

Критику Тревор-Роупера називали по-різному: «жахлива», рутальна», «одна з найбільш їдучих нападок одного історика на шого». Стоун сам вимушений був погодитися, що в його статті бу- «дуже серйозні помилки», і визнав «ненаукове трактування» ним атьох свідчень[39]. Коли я закінчував Оксфордський університет, кладачі, традиційно зневажливо ставлячись до американських іверситетів, навіть до Принстона, куди Стоун поїхав викладати, али звичку глузливо підсміюватися, що він вимушений був шука- роботу в США, бо його становище в Оксфорді стало уразливим результаті полеміки. Хоча він, фактично, зробив дуже успішну р'єру, опублікувавши в ході її низку значних (щоправда, завжди нтроверсійних) праць, жорстока критика з боку Тревор-Роупера но мучила його навіть більш ніж тридцять років згодом, про що, оже, свідчить його захист Абрагама; той, очевидно, викликав у ого певні дружні почуття. Більш суттєвим, однак, був той факт, Стоун прийшов до тями після того раннього розгрому і протягом дальшої своєї кар'єри виявив значний і, безумовно, важливий лив на вивчення раннього періоду нової історії Англії, а своїми роникливими й цікавими оглядовими статтями — на вивчення орії в цілому. Відібрати в Абрагама подібний шанс виправитися, у кінцевому підсумку зробив Фелдман — було, безумовно, неравильно.

---

*Нетитуловане дрібне дворянство.

використання певних типів фабулізації при його описі. Але роблячи цю поступку, він недвозначно визнав примат минулої реальності у формуванні способу, яким історики її описують, відкинувши таким чином свій головний теоретичний принцип. Виявилося, що минуле врешті-решт не є повністю залежним від історичної наративності та фабулізації[40].

Вайт сам підсумував цю зміну позиції, сказавши, що в ранніх працях його більше приваблювало те, щоб показати, як історики використовують у своїй роботі літературні методи і в процесі цього неминуче вносять у неї «белетристичний» елемент, бо їх писемний стиль не просто сповіщає про те, що вони виявили, а фактично конструює предмет їхнього опису. У пізніших своїх працях він почав проводити різкішу межу між художньою літературою, з одного боку, та історією, з іншого боку. Замість того, щоб спершу уявляти собі предмет, а потім писати про нього у спосіб, який виявлявся таким чином головно суб'єктивним, історія існує лише в процесі написання, зумовлюючи свого роду одночасне витворення чи ідентифікацію автора дискурсу і референта чи речі, про яку він або вона пише. Вайт здійснив цю зміну позиції у відповідь на дискусію стосовно голокосту, і, як мені здається, вона дійсно реалістичніше підсумовує спосіб, у який історики роблять свою роботу, ніж більш ранні його аргументи. Історична уява, говорить він, вимагає уявлення «як реального світу, в якому починається дослідження минулого, так і того світу, який становить об'єкт зацікавлень»[41]. З цією точкою зору важко не погодитися будь-якому історику.

До чого ж тоді зводиться уся дискусія з практичної точки зору? Згідно з Расселом Джейкобі, коли такі постмодерністи, як Вайт і Лякапра, дозволяють собі спуститися з гордих вершин абстракції, аби запропонувати конкретну критику актуальних праць з історії, то «те, що починається як заклик до радикальних змін в історичному мисленні, в результаті звучить дуже знайомо: постійно повторюється важливість, складність і двозначності тексту»[42]. Це, мабуть, надто негативна оцінка. Навіть Лоренс Стоун визнає, що «лінгвістичний напрям... навчив нас вивчати тексти значно уважніше й обережніше, ніж ми досі чинили, використовувати нові прийоми, щоб виявити приховані значення під буквальними, розшифровувати смисл тонких граматичних відхилень і так далі»[43]. Усе це йде на користь справі. Якщо Гейден Вайт і мав мало прямих послідовників, його вплив був, однак, реальним, хоча й дуже розпорошеним. Повною

мірою він може бути простежений у використанні іншими істориками таких термінів, як «фабулізація», та їм подібних — термінів, вперше вжитих самим Вайтом; але в більш загальному смислі його можна побачити у зростаючому усвідомленні істориками літературних і наративних елементів у їхній власній роботі — як у дослідженні, так і в писаних працях, — і це, безумовно, непогана річ. Але більшість більш ранніх тверджень Вайта не витримують ніякої критики. Відмінність між первинними та вторинними джерелами в цілому витримала шалену теоретичну бурю, вчинену з її приводу постмодерністами. Минуле промовляє через джерела, і з їхньою допомогою його можна відтворити. Існує якісна відмінність між документами, написаними в минулому живими людьми заради їхніх власних цілей, та інтерпретаціями минулого, пропонованими істориками, які живуть пізніше.

Кіт Дженкінс твердив, що історичний метод не веде до історичної правди. Але говорячи це, він плутає теорію і метод. Історичний метод — це не те, що він називає методом: феміністський, неомарксистський, структуралістський, часопису *«Annales»*, веберівський і будь-який ще[44]. Це все *теорії*. Історичний *метод* основується на правилах верифікації, закладених Ранке і допрацьованих всебічно після нього. Він спільний для всіх істориків, які належать до всіх цих різних теоретичних напрямів, як легко підтвердить один лиш погляд на їхні насичені примітками праці. Навіть головні методологічні розбіжності, наприклад, між кліометристами, які перекачують кількісні дані через свої комп'ютери, істориками думки, зайнятими уважним читанням невеликої кількості текстів, чи істориками-медієвістами, які розшифровують археологічні знахідки, усі відходять на задній план в порівнянні зі спільним завданням «правильно це зробити» — точно виписати і точно підставити цифри, перевірити формулювання й авторство тексту, сповістити точне місцезнаходження кожної знахідки внаслідок пошуків. Неправда, що історики «не надто переймаються конкретними фактами»[45]. Навпаки, якими б не були критерії відбору фактів, більша частина зусиль історика присвячена їх встановленню та утвердженню якомога міцніше в світлі історичних свідчень. Навіть Дженкінс використовує примітки. Справжнє призначення приміток і бібліографічних посилань — це дати читачу можливість перевірити джерела, на основі яких історик робить свої висновки, і переконатися, чи вони й справді підтверджують їх. Вони не є звичайними риторичними засобами, призначеними

для витворення підробного «ефекту реальності». Постмодерністи заявляли, що:

> Хоча історики часто критикують праці своїх колег з точки зору свідчень — невраховані джерела, неправильно розставлені акценти, недоречна категоризація, — але така критика не може продемонструвати переваги однієї інтерпретації чи оповідної манери над іншою. Ці дискусії щодо свідчень є значною мірою відволікаючими; вони ведуться так, ніби вибір і використання свідчень визначатимуть точку зору історика, а не з погляду, що точка зору історика сама є свідченням[46].

Це твердження неправильно розуміють. Як показала справа Абрагама — та й інші також, такі як знаменита «буря щодо джентрі» у 1950-і роки, — інтерпретації справді можуть бути перевірені й підтверджені або спростовані зверненням до свідчень; і принаймні інколи дійсно можна показати, що одна сторона має рацію, а друга помиляється. Те, що може вважатися свідченням, визначається не однією лиш точкою зору одного історика, а вимірюється широкою мірою погодженості, яка перевищує індивіда. І усе ж це, безперечно, було частою причиною дискусій, передовсім, можливо, коли історики починали вирішувати проблему причинності, як ми зараз побачимо.

Причинність в історії

I

У своїй книжці «*Що таке історія?*» Е.Г.Карр, як відомо, заявив, що «вивчення історії є вивченням причин»[1]. Історики повинні шукати різних причин будь-якої окремої події, виявляти залежність між ними, якщо така існує, і розставляти їх за свого роду ієрархією важливості. Причини мають бути впорядковані й пронумеровані. Карр зневажливо висміював погляди Ісайї Берліна та інших, які твердили — в дусі атак періоду холодної війни на радянський історичний «детермінізм», — що в історії правлять нагода, випадок і невизначеність і що індивіди є незалежними та наділені необмеженою свободою волі, а отже несуть моральну відповідальність за власні дії, які в такому разі можуть бути пояснені як наслідок їхньої волі, а не якоїсь більшої безособової «причини». У щоденному житті, не цілком безпідставно зазначав Карр, люди не виходять з таких крайніх припущень. Встановлювати причини — це не значить заперечувати моральну відповідальність; немає нічого менш правдивого, ніж афоризм, що «зрозуміти все — значить пробачити все». Мораль і причинність — це дві різні категорії, які не слід плутати.

Слід визнати, погоджувався Карр, що випадок і непередбачені обставини в історії є достатньо реальними. Марно було б, наприклад, твердити, що передчасна смерть Леніна у віці п'ятдесяти чотирьох років не мала впливу на подальший хід російської історії. Але, наполягав Карр, ширші залежності є більш важливими. Оскільки сутністю роботи історика є узагальнення, а випадки такого роду не підлягають узагальненням, то на практиці вони не мають велико-

го значення; вони належать до «фактів», які історик повинен правильно зрозуміти, а не до інтерпретацій, висунення яких є справжнім завданням історика. Цілком могло бути, наприклад, що Марк Антоній не вступив би в бій і не програв би битви при Акції, якби Клеопатра мала великий ніс і не зуміла б йому сподобатись (приклад, який Дж.Б.Бері узяв з *«Думок»* Паскаля). Таким чином, якби Клеопатра не була прекрасною, Октавіан не заснував би Римської імперії. Карр говорив: «Вірно, що ніс Клеопатри мав свої наслідки. Але безглуздо висувати загальне припущення, що генерали програють битви, бо їм накрутили голови прекрасні цариці. ... Випадкові причини не можуть бути узагальнені... вони нічому не вчать і не ведуть ні до яких висновків»[2].

Карр вважав, що історики керуються свого роду тверезим підходом до пояснень, який, можливо, не задовольнив би філософа, але добре надається до вжитку на щодень. Якщо містер Джонс переїхав містера Робінсона на погано освітленому розі, ведучи машину з несправними гальмами, говорив Карр, то ми могли б пояснити цей випадок з уваги на ріг, чи на гальма, чи враховуючи надмірне спожиття містером Джонсом алкоголю на вечірці, з якої він повертався; але нам не дуже повірять, якщо ми твердитимемо, що причина полягає в звичці курити, яка примусила містера Робінсона перейти вулицю, аби купити пачку цигарок у крамничці на розі. Для Карра ця остання причина лежить у сфері випадкового і непередбачуваного, а тому жодним чином не повинна враховуватися. Можна сказати, що погано освітлені повороти, несправні гальма чи керування автомобілем у нетверезому стані роблять дорожні випадки ймовірнішими, але цього не можна сказати про куріння пішоходів[3].

Приклад Карра з містером Джонсом і містером Робінсоном був недавно переглянутий професорами Еплбі, Гант і Джейкоб. «Хіба аналіз цього випадку, — запитували вони, — не залежить від того, чи були містер Робінсон і містер Джонс чорними чи білими, гомосексуалами чи гетеросексуалами (можливо, один з них якраз ішов у бар для геїв і думав про це), чи навіть схильними до випадків або камінно-незворушними?»[4] Це дуже американський підхід до аналізу Карра — підхід, який заперечує його, бо це політично некоректний спосіб займатися історією у 1990-і роки. Але аргументація Еплбі, Гант і Джейкоб сама викликає заперечення, які вказують на обмежені можливості переписування історії з конкретної політичної точки зору. По-перше, хоча й справді може мати значення, що один з тих

двох думав про бар, який він збирався навідати, а не про вуличний рух (якщо так справді було), і якщо це дійсно можна підтвердити, то все одно не дуже зрозуміло, яке значення могло мати те, чи був це звичайний бар, чи для геїв. І в кожному разі, ми знаємо, що містер Джонс повертався додому, а містер Робінсон просто вискочив купити цигарок, тому Еплбі, Гант і Джейкоб просто неправильно прочитали свідчення, і ми можемо не враховувати їхніх міркувань як фактично невірних. Що стосується етнічності двох джентльменів, то це теж не має ніякого відношення до пояснення випадку, хіба що ми можемо показати, що містер Джонс був расистом і свідомо переїхав містера Робінсона, бо той належав до іншої етнічної групи. Але опис Карра цього не засвідчує, оскільки Джонс явно тиснув на гальма, коли побачив Робінсона, який перебігав дорогу (інакше не мало б значення, що машина має несправні гальма, оскільки він би не пробував гальмувати). Так що і це ми можемо відкинути як фактично невірне і таке, що не має значення.

Британський історик А.Дж.П.Тейлор любив провокувати більш тверезомислячих істориків, пропонуючи дрібні причини для великих подій. Наприклад, Перша світова війна, на його думку, була спричинена залізничними розкладами руху, тому що це зв'язало воюючі держави послідовністю мобілізації військ і проголошенням війни, якого вони вже не могли уникнути[5]. Навіть у своїх автобіографічних творах він любив підкреслювати значення випадку в його житті[6]. Без сумніву, його б дуже спокусила думка, що містер Робінсон загинув, бо курив цигарки. Але дуже сумнівно, що він прагнув, аби такі його вихватки сприймали цілком серйозно, вірогідніше, що він просто хотів подратувати своїх більш прозаїчних колег — заняття, в якому він найчастіше домагався великого успіху.

Більш плідний спосіб вказати на значення й обмежені можливості випадку (або непередбачених обставин, як люблять говорити більш теоретично налаштовані) в історії — це уявити собі, що б могло статися, якби все відбулося трошки інакше. Уявімо, наприклад, що Гітлер помер у 1928 році і нацисти не прийшли до влади; чи відбулася б Друга світова війна? Більшість істориків погодяться, що війна вибухнула б у будь-якому випадку. Шанси виживання Ваймарської республіки були дуже малими після того, як у 1929 році почалася депресія, а праворадикальна диктатура когось такого, як Франц фон Папен, який у ході реальних подій став головним консервативним союзником Гітлера у 1933 році, чи реставрація монархії Гогенцол-

лерів, чого насправді хотів Генріх Брюнінґ, рейхсканцлер Німеччини у 1930-1932 роках, майже неминуче привели б до послідовності подій, схожої на ту, яка мала місце: переозброєння, перегляд Версальської угоди, аншлюс Австрії та відновлення — з більшою енергією і рішучістю, ніж будь-коли раніше — потягу до завоювань, який був таким очевидним у німецькій воєнній програмі між 1914 і 1918 роками. Однак усе це, можливо, не сталося б у такий самий спосіб; а зокрема, хоча всі консерватори були антисемітами[7] і цілком могли би впровадити обмеження людських прав євреїв, подібні до тих, які були впроваджені нацистами в мирний час, а так само консервативними режимами в Польщі й у вішістській Франції, зовсім не є певним, що вони розпочали б систематичну програму знищення, яка стала «остаточним рішенням» єврейської проблеми, наміченим Гітлером, у світогляді якого антисемітизм відігравав значно більшу роль. Навіть у тому випадку, якщо погодитися з думкою, що геноцид з'явився «знизу», з досвіду військових, поліцейських підрозділів та СС, які зіштовхнулися з численним єврейським населенням на окупованих територіях Східної Європи у 1941 році, можна принаймні сперечатися, що відбулися б масові вбивства за найскромнішою, хоча й не систематичною, загальноєвропейською програмою, розробленою нацистами під назвою «остаточне рішення».

Звичайно, ми ніколи не зможемо взнати непевне, що б сталося. Важливим тут є те, що, незважаючи на дуже значні відмінності, не схоже, що якби Гітлер помер у 1928 році, то загальний хід подій повністю б відрізнявся від того, який насправді мав місце. Випадок, нагода й непередбачувані обставини, безумовно, мають реальний вплив, але на практиці цей вплив майже завжди є досить обмеженим. Тому в цьому плані аргумент Карра, хоча й висловлений досить екстравагантним чином, безумовно, вартий того, аби його рекомендувати. Але з ним також є проблеми. По-перше, Карр переходить до твердження, що причинність є справою інтерпретації, а отже неодмінно пов'язана з вартісною оцінкою. Історія повинна служити теперішнім часам, і цьому ж повинні служити наші погляди на причини історичних подій. Наприклад, у випадку з містером Джонсом і містером Робінсоном ми можемо говорити про погано освітлений ріг, про несправні гальма, про кількість випитого водієм алкоголю, бо ми можемо щось з усім цим зробити — поставити, наприклад, на розі освітлення чи впровадити жорсткіші закони щодо технічного стану та ремонту автомобілів і щодо кількості алкоголю в крові, з якою

людині дозволено сідати за кермо. Але хоча ми й могли б заборонити куріння цигарок і таким чином вберегли б містера Робінсона від іншого виду смерті, це не мало б ані найменшого впливу на кількість дорожньо-транспортних випадків того роду, який мав місце, коли містер Джонс його переїхав. Тому перерахування випадкових причин, робить висновок Карр, «є мертвим і безплідним з точки зору історика», бо воно нічим не може сприяти нашій здатності формувати майбутнє[8]. Пошук причин смерті містера Робінсона скеровується нашою метою зменшити кількість смертей на дорогах[9].

Але хоча перерахування випадкових причин і може бути мертвим і безплідним з точки зору політика чи соціального реформатора, важко зрозуміти, чому воно має бути мертвим і безплідним з точки зору історика, чия головна мета — зрозуміти минуле. Якщо ваша головна мета — формувати майбутнє, тоді нерозумно присвячувати життя вивченню історії; значно краще буде взагалі уникати академічного чи інтелектуального життя і зайнятися політикою, чи бізнесом, чи державною службою, чи якимось іншим видом практичної діяльності. Якщо джерела наводять на думку, що мала місце випадкова причина, то було б неправильно не враховувати її тільки тому, що її не можна поставити на службу нашим сьогоднішнім цілям. Тут криється навіть ще більша небезпека: припустімо, що причина, випадкова чи не випадкова, яка могутньо заявляє про себе з документів, суперечить нашим уявленням про теперішнє й майбутнє. Чи Карр дійсно радив, що нам слід її приховати в інтересах сьогоднішньої ідеології?

Напрошується висновок, що Карр справді не продумав як слід свій аргумент. Та й приклад з містером Джонсом і містером Робінсоном був, у кінцевому підсумку, вибраний не дуже добре. Адже історичне пояснення стосується не тільки виявлення причин конкретних подій, таких як автомобільні аварії чи світові війни. Історика настільки ж цікавить те, що вирішують події чи процеси і що вони означають, як і те, що спричинило їх. Наслідки часто є важливішими від причин[10]. «Чому?» — це далеко не єдине питання, яке ставлять історики. Категоризація минулих суспільств, чи політичних систем, чи структур вірувань є не менш легітимною, аніж виявлення причин минулих подій. Історики можуть пояснити щось, ставлячи його в контекст (тобто, твердячи, що це було частиною того, а не іншого руху, належало до цього періоду чи напряму, а не до іншого, і так далі). Але й пояснення саме по собі — це не все, чого прагне історія.

Типовою є тут точка зору Аллана Меджіла: «Серед професійних істориків досить поширеною є думка, що справді серйозним завданням історіографії, яке робить її внеском в скарбницю знань, а не банальністю, є завдання пояснювати»[11]. Але хіба відкриття та опис емпіричного факту — це й справді всього лиш банальності? Небагато істориків захочуть погодитися з цією думкою на практиці, зважившись на величезну кількість часу, який вони витрачають на дану діяльність. Більш того, принаймні деякі історики певною мірою увільнили себе останнім часом від пошуку причин. Джеффрі Бараклаф, фахівець з історії середньовічної Німеччини, чий досвід часів Другої світової війни навернув його до думки, що історія повинна бути релевантною та орієнтованою на сьогодення, твердив у 1967 році, що історикам слід припинити навчати своїх учнів причин, щодо яких можна всього лиш робити припущення і які несуттєві для сьогодення, і зосередитися натомість на наслідках[12]. У більш недавні часи Джон Вінсент заявив, що пошук причин — це пуста справа; на його думку, краще шукати пояснення, хоча він так і не пояснив до кінця різниці між ними. «Причина, — говорив він, — це бандаж на історичному мисленні; нехай він буде розв'язаний»[13]. У 1976 році Теодор Зельдін відкинув наративну історію та пошук причин на користь того, що він назвав «пуантилістським» методом, який може скласти картину з не поєднаних крапочок, між якими читач може провести «такі зв'язки, які йому більше пасують»[14]. «Причинність, — зауважував він, — була для істориків майже таким же безжальним тираном, як і хронологія»[15]. Він теж вважав, що настав час, аби історики звільнилися з її пазурів.

У своїй власній великій праці, *«Історія французьких пристрастей»* — вперше опублікованій під назвою *«Франція 1848-1945»* в *«Оксфордській історії нової Європи»*, — Зельдін дивиться на французьке суспільство протягом вказаного сторіччя під цілим рядом нових кутів зору — амбіцій, кохання, політики, інтелекту, смаку, стривоженості — і долучає огляди майже всіх аспектів французького життя, ілюстровані промовистими і часто курйозними прикладами окремих французьких чоловіків і жінок, чиї життя, як здавалося, відповідали тому чи іншому аспекту. Книжка дійсно примітна своєю відмовою заглиблюватись у широкомасштабні теорії чи пояснення і старанним уникненням послідовного викладу подій та хронології. Але в той же час цілість не є аж такою новаторською, як здається. Часто, наприклад, заголовки, які звучать так по-новому, приховують

цілком старомодні речі; наприклад, «*Амбіції*» знайомлять читача з майстерним синтезом недавніх досліджень у сфері соціальної структури Франції, містячи розділи про селянство, буржуазію і робітничий клас. Розділ «*Лицемірство*» присвячений, як виявляється, головним чином комуністичній партії. І так далі. Частина книги, присвячена політиці, не тільки містить хронологію, приховану під тематичним підходом, рухаючись від легітимізму й орлеанізму через бонапартизм до республіканізму і так далі, але й практично пропонує численні достатньо переконливі й неспростовні пояснення французької політичної історії, наприклад, причин, чому Третя республіка змогла протриматися так довго. Оскільки попередній досвід Зельдіна — це досвід суто історика політики, який спеціалізувався на періоді Другої імперії, тому, можливо, й не дивно, що політичний аспект виявився в книжці найбільш послідовним. Але і все інше теж складається не тільки з нападок на історичну ортодоксію, але й з численних пояснень тих речей, які там трактуються[16]. Там дійсно є небажання висувати якусь всеохопну тезу, яка пов'язала б різні частини книжки між собою. Але, можливо, цього не можна уникнути в огляді століття французької історії, який прагне бути абсолютно повним за охопленням.

На протилежному кінці спектру інші історики продовжували підкреслювати значення причинності й видатну роль випадку та особистості в історії. Джефрі Робертс, спеціаліст з радянської Росії, відстоював

> підхід до вивчення історії з точки зору людської дії, [який] наголошує свободу індивідів діяти, важливість реконструювання того, що сталося, з точки зору діяча і роль випадку, прорахунку і небажаних результатів у витворенні історичних наслідків. ... Думка, що люди роблять різні речі з певної причини, що їхні індивідуальні та колективні дії становлять зміст історії і що можна сконструювати оснований на свідченнях опис того, чому діячі минулого діяли саме таким, а не іншим чином, — це для більшості з нас звичайний здоровий глузд.

Але ж усе це неправда. Історики в цілому не зосереджені на випадковому, не вважають, що індивіди мають необмежену свободу вибору, і не обмежуються реконструюванням точки зору минулого діяча. Більш того, хоча «здоровий глузд» може й не бути повним си-

поняттям до «упередження» і насиченим «задатками до репресивного фанатизму», як звинувачував Кристофер Лойд, але він, безумовно, різко змінюється від епохи до епохи і від культури до культури[17]. Наприклад, «здоровий глузд» у середньовіччі і на початку нової доби містив у собі уявлення про те, що людська дія скеровується божественним (чи диявольським) натхненням і що хвороба часто спричинюється чорною магією або чаклунством. Перерахування чудес було частиною «здорового глузду» середньовічної історіографії. Безперечно, неумисною зрадливою обмовкою тут є вираз Робертса «для більшості з нас», який беззастережно вилучає з громади істориків тих, хто не пише політичної чи дипломатичної історії, а тому не є одним з «нас». Це аж ніяк не належна оцінка широти й різноманітності сьогоднішньої історичної науки.

II

Тоді як Робертс волів би, аби ми зосередилися на поясненні історичних подій з точки зору їхнього відношення до мети й намірів людей, які брали в них участь, Каррову концепцію причинності часто називали «детерміністською», тобто вона ґрунтувалася на уявленні, що події, як правило, зумовлюються факторами, незалежними від волі людей, які беруть в них участь. Гейден Вайт, наприклад, в одній з ранніх своїх праць, написаній у 1966 році, заявляв, що прагнення історії відкрити істинні моделі минулого заманює, так би мовити, людей у неминучу пастку причинності й позбавляє їх свободи дій у сьогоденні; якби від цього відмовитися, тоді б люди змогли використовувати історію для встановлення контролю над майбутнім — саме це повинно бути головним завданням історії[18]. Аргументація Вайта основується на думці, що не має значення, істинною чи ні є та історія, яку ми використовуємо для вирішення наших теперішніх справ. Будь-яка історія, яка виходить за межі просто антикварної, з засади являє собою «метаісторію», істинність чи неістинність якої ніколи не може бути встановлена, оскільки є, по суті, витвором історика[19]. «Пояснення» в історії насправді складаються лише з теорій, витворених істориками без врахування джерел і привнесених в історію ззовні. Вони основані на низці поетичних уявлень щодо того, як усе відбувалося, оформлені у філософію історії, яка в тому чи іншому варіанті наявна, нехай і не безпосередньо, у кожній історичній праці[20].

Ця аргументація звалює в одну купу низку пов'язаних між собою явищ, ліквідуючи відмінності між ними й зводячи їх усі, в кінцевому підсумку, до явища поетичної інтуїції. Можна показати, що емпіричне дослідження причин конкретних подій — це щось більше, ніж вираження філософії історії, хоча, звичайно, історик передовсім повинен мати певну базову теорію стосовно того, як і чому щось відбувається, певну фундаментальну ідею людської мотивації і поведінки. Більш того, Вайт нічого не сказав про те, чому пояснення істориками причин речей є «поетичним», а не раціональним. Враховуючи суху й нудну манеру письма багатьох істориків, термін «поетичний» виглядає тут дещо не на місці. Аргументація Вайта знаменна також тривіалізацією проблеми свідчень і вивищенням інтерпретації як такої, що має першочергове значення для самої природи історичної науки. Історики, згідно з Вайтом, менше перейняті встановленням того, що певні події *мали місце*, аніж визначенням того, що певні події можуть *означати*. Але встановлення того, що події мали місце — це найголовніше в роботі історика, і його не можна відкидати як другорядну чи неістотну проблему.

У руках деяких постмодерністів аргументи Вайта можуть перетворитися на загальну критику починань історика як таких. Так, наприклад, Кіт Дженкінс радісно заявляє:

> Історики не надто переймаються конкретними фактами. ... Ні, історики мають амбіції, прагнучи встановити не тільки те, що сталося, але як і коли, і що ці речі означали і означають. Це те завдання, яке історики самі собі встановили (я хочу сказати, що вони зовсім не мусили піднімати ставки так високо). Тому насправді ніколи не йдеться про факти per se, а про їхню вагомість, положення, поєднаність і значення по відношенню один до одного в процесі конструювання пояснень.

І далі він починає картати істориків за цю нерозважність. Працюючі історики, повторює він, безперечно, повинні визнати, що інтерпретації не виникають з фактів самі собою, вони привносяться самими істориками і матимуть лише обмежену і в часі, і в просторі придатність, поки їх не витіснять інші інтерпретації. Поняття історичної причинності саме по собі є лиш елементом довільно сконструйованого дискурсивного утворення професійної історіографії[21].

Деякі постмодерністи навіть ще радикальніше критикували поняття історичної причинності. Сама ідея причини достатньо явно залежить від концепції послідовного часу. Щось, що спричинило щось інше, як правило, відбувається раніше, а не пізніше за часом; так, причин Французької революції 1789 року слід шукати в 1788 і попередніх роках, а не в 1790 і наступних. Якщо ж послідовний час визнати всього лиш інтелектуальною конструкцією, то наслідки цього для історичних досліджень, як твердив цілий ряд авторів, будуть дуже серйозними. Френк Анкерсміт виражає поширену думку, коли говорить: «Історичний час — це недавній і цілком штучний винахід західної цивілізації». Писати історичну розвідку, основану на концепції часу, заявляє він, — це «будувати на сипучому піску»[22]. Приваблені фізикою Ейнштейна, багато постмодерністів скептично ставляться до поняття часу як рівномірного і врегульованого; з політичної точки зору, вони вважають таке уявлення про час деспотичним і стримуючим, яке узаконює гегемонічний дискурс і віддає перевагу західним світоглядам перед не-західними[23]. Демократична історія, написана згідно із засадою відмови від послідовного часу, була б, як схвально твердила одна постмодерністська авторка, «безмежною схемою без значення», як деякі форми сучасної музики або деякі сучасні експериментальні романи. Це привело б до нової видозміни історії, яка б зовсім відмовилася від «часу годинників і капіталу»[24].

Але ті, котрі вдаються до такої аргументації, заплутуються у парадокс. Саме використання поняття «*пост*модерн» суперечить уявленню, що в історії немає часових періодів. Як зазначив проникливий критик, коли постмодерністська авторка висуває твердження, що «історичний час — це справа минулого», вона, схоже, не бачить усієї іронічності цієї заяви; бо заява, що щось є справою минулого, сама використовує історичне поняття часу, яке вона ж збирається відкинути[25]. Окрім цього, лінійна в основах своїх концепція часу продовжує використовуватися людьми в усьому світі як в організації їхнього повсякденного життя, так і, скажімо, в перевазі, яка віддається романам, де розгортається певний сюжет, над романами, де цього немає; Джону Ґрішему, а не Алану Робб-Ґріє, наприклад. Таким чином, історичний час аж ніяк не є поняттям, якого дотримуються люди, як дехто твердить, «котрі мають переваги внаслідок панівних гегемонічних устроїв»[26]. Це по суті своїй надто могутній принцип, аби без нього можна було обійтися — навіть тим, хто його

відкидає. Справді-бо, будь-яка спроба заперечити історичний час передбачає те, що вона ж і заперечує. *Як* ми ведемо відлік часу — чи використовуємо західний календар, чи єврейський, чи китайський, чи будь-який — не має в цьому плані абсолютно ніякого значення, і важко не дійти висновку, що постмодерністи тут плутають західну гегемонію, яка виявляє себе у всесвітньому використанні християнського календаря, з культурно нейтральною — бо універсальною — послідовністю часу, для вимірювання якої створені календарі.

III

Час, отже, плине; але жоден історик не може й сподіватися схопити кожну минаючу мить. Коли я пишу це, я чую, як пальці клацають клавіатурою комп'ютера, чую легеньке гудіння комп'ютера десь далі, глухий, але весь час мінливий гомін вуличного руху на дорозі за садочком, щебетання птахів надворі, легеньке цокання годинника в мене на столі, м'які кроки мого кота, коли він піднімається сходами, звук мого власного дихання і так далі; усе це протягом кількох секунд — і вже відійшло, і немає жодної надії на повне й точне його відтворення, а найменше у точно тій послідовності, в якій ці звуки проникали в мої вуха. Тому всі ми витягаємо з суцільної тканини минулих подій невеличкий набір, який потім подаємо в наших історичних описах. Ніхто з цим ніколи не сперечався. Суперечки починаються тоді, коли одні теоретики вважають, що ця вибірка зумовлена великою мірою наративами й структурами, які мали місце в минулому, а інші гадають, що вона накладається самим істориком.

Чи йдеться про те, як твердив Гейден Вайт, що більшість професійних істориків вірять, ніби вони конструюють свої описи як точну подобу структури й ходу реальних подій минулого, а не як витвір їхнього власного естетичного сприйняття й цілей?[27] Навряд чи так. Кожний історик усвідомлює усю складність і заплутаність фактів, неможливість зведення їх в єдину лінійну оповідь; і кожен, хто пише історичну працю або, скажімо, кандидатську дисертацію, опиняється перед проблемою, як розділити все ще сирий зібраний — або який має бути зібраний — в ході дослідження матеріал на низку більш чи менш послідовних оповідних чи структурних ліній і як потім пов'язати ці лінії в більш чи менш узгоджену цілість. Часто обрані рішення мають відчутний вплив на саму інтерпретацію. Те, що могло здаватися традиційною історичною оповіддю, часто нею не є, а є на-

слідком низки естетичних та інтерпретаційних виборів. Наприклад, Лякапра дещо поблажливо назвав *«Поразку іспанської армади»* Гарета Меттінглі «приємною старомодною оповідкою», а *«Монтайю»* Леруа Лядюрі «дуже звичною оповіддю», яка подає «традиційну історію»[28]. Але в обох випадках він помиляється. По-перше, як ми бачили, традиційний наративний опис реєстру інквізиції, який Леруа Лядюрі поклав в основу своєї книжки, використовує цей реєстр для з'ясування діяльності інквізиції в Монтайю. Уся справа в тім, що в книжці Лядюрі він прочитується «проти шерсті», задля структурного аналізу щоденного життя і стосунків у селі, коли для висвітлення щоденного життя залучається весь арсенал сучасних антропологічних теорій[29]. Подібним чином, книжка Метінґлі — це дуже складна й заплутана оповідь, яка переноситься з одного географічного пункту в інший (Лондон, Мадрид, Антверпен тощо) достатньо кубістським чином, намагаючись показати нам багатоманітність точок зору і пов'язати між собою цілий ряд різних оповідей. Мені здається, що тут має місце повне усвідомлення оповідних стратегій сучасних романів, незважаючи на те, що Лякапра відмахнувся від книжки як приналежної до жанру «традиційної оповіді», що не зазнала впливу сучасних романів. Метінґлі надав своїй класичній книжці форми такої багатолінійної оповіді, бо — як американець — хотів відійти від усталеної традиції британських істориків викладати справу з британської точки зору. Таким чином, історична оповідь рідко коли містить одну-єдину лінійно-темпоральну лінію.

Можливо, мені вдасться проілюструвати деякі труднощі пов'язування оповіді з каузальною аргументацією, звернувшись до своєї власної роботи. Коли я взявся на початку 1980-х років досліджувати епідемію холери в Гамбурзі в 1892 році, то сталося це тому, що мене привабила величезна кількість історичних документів, витворених цим великим лихом, які розкривали структури й динаміку буденного життя, соціальну нерівність, політичні та адміністративні проблеми, ментальність і поведінку у великому європейському місті. Це саме ті дрібні деталі, які залишаються прихованими від очей історика у більш звичайні часи. Коли я опрацьовував матеріал, то стало ясно, що пояснення, чому велика епідемія сталася того року в Гамбурзі і більше ніде в Європі, більше розкаже про соціальні та політичні передумови й про практику лібералізму XIX сторіччя, ніж про саму епідемію. Ішлося про цілий ряд факторів, від дилетантизму міської адміністрації та перенаселеності міських нетрів до своєрідних теорій

поширення хвороби, відстоюваних міськими медиками. Головною причиною видавалося те, що не був модернізований міський водогін, і це теж вимагало детальнішого пояснення.

Тоді постало питання, як подати всі ці причини протягом періоду від 1830 року до початку епідемії у 1892 році. Врешті-решт, після тривалих експериментів і після заміни місцями великих шматків тексту по мірі їх написання, я зупинився на свого роду суміші наративу та аналізу, яка, як я сподівався, змусить читача тривожитись і хвилюватися по мірі наближення до розповіді про саму епідемію у другій частині книги. Отож, я розділив причини на дванадцять груп, кожна з яких мала відігравати важливу роль у самій епідемії; напруженість оповіді досягалася приховуванням інформації про те, якою саме була ця роль, поки ми не підходили до самої епідемії. Книжка розповідала про кожну групу причин у період від приблизно 1830 року до весни чи літа 1892 року (епідемія почалася в серпні), так що в результаті вона містила дванадцять окремих оповідей, кожна з яких додавала новий шар причин до попередніх, одночасно модифікуючи їх. Починаючи від найбільш загальних — дилетантизму міської адміністрації, — розповідь ішла через аналіз політичної нерівності, бідності та різних факторів, що визначали пріоритети витрат міської адміністрації, до зростання забрудненості середовища й відсутності громадської гігієни, неспроможності збудувати відповідно очищений водогін та неповноцінності громадського харчування. Як малося на увазі, але не стверджувалося безпосередньо, усі ці фактори так чи інакше посилювали наслідки холери у 1892 році, поки в місті не померло від неї 10.000 людей протягом менш ніж шести тижнів. Наступні шість оповідей, кожна з яких знову ж таки починалася у першій половині століття й рухалася до початку епідемії, стосувалися несприятливих показників смертності й захворюваності в місті навіть у нормальні часи; догмату невтручання, який не давав змоги місцевим лікарям втручатися у випадках загрози епідемій; неадекватності їхньої реакції під час попередніх, менших епідемій; нарешті, появи холери в Німеччині у 1830 році, її періодичних повернень після того, медичних теорій, які мали її пояснити, та нової її появи у 1892 році. Ці розділи розчищали місце для розповіді про саму холеру.

Від самого початку у мене не було жодних сумнівів, що я займаюся конструюванням узгодженого ансамблю оповідей, котрі складалися в набір пояснень причин того, чому епідемія вибухнула

саме в Гамбурзі і (як показали порівняння з іншими містами, такими як Бремен) ніде більше у 1892 році. Цей набір пояснень причин був резюмований і оцінений в кінці книжки значно коротшим, схематичнішим чином, де я твердив, що: епідемія вибухнула, тому що проти збудника хвороби, бацили холери, занесеної російськими емігрантами на їхньому шляху до Америки, було вжито ряд запобіжних заходів, які всі або частково були наявні в інших містах, але в Гамбурзі були відсутні повністю; скептицизм гамбурзьких медиків щодо інфекційної причини захворювання не дозволив відповідним чином ізолювати емігрантів і затримав оголошення про початок епідемії; неспроможність забезпечити фільтрування водогону рознесла бацили по всіх домівках; перенаселеність, убога санітарна профілактика та антисанітарні умови проживання сприяли взаємному зараженню людей; адміністративна безпорадність не дозволила стримати епідемію, коли вона вже вибухнула. Звісно, можна було б викласти ці аргументи цілком по-іншому. Я віддав перевагу створенню дванадцяти паралельних каузальних ліній суто з естетичних міркувань: це просто видалося найкращим, найекономнішим, а передовсім найбільш хвилюючим і найцікавішим способом організації та презентації свідчень; і в першу чергу, це був найкращий спосіб використати надзвичайно багатий документальний матеріал, витворений епідемією, для дослідження різних аспектів щоденного життя, соціальної структури та політичного життя в місті, де — і це була головна узагальнююча думка книжки — лібералізм, оснований на політиці невтручання, виявився неспроможним дати собі раду з проблемами, зумовленими могутнім урбаністично-промисловим зростанням, і повинен був — внаслідок породженого ним лиха — поступитися місцем державному інтервенціонізму «прусського» типу[30]. У цьому випадку аж ніяк не могло постати питання про створення «простої» хронологічної оповіді — навіть самої епідемії, — бо надто багато подій і процесів відбувалися одночасно. Укладання її за суто хронологічним принципом перетворило б її в результаті на хроніку, яка не давала б узагалі ніяких пояснень. Структура книжки видалася мені найефективнішим способом подати величезний документальний матеріал на підтвердження цілого ряду аргументів і гіпотез стосовно причин.

Більшість історичних праць являють собою суміш виявлених, опрацьованих, сконструйованих і деконструйованих оповідей, породжених історичним минулим і власним розумом історика. Ми

починаємо з грубо обтесаної камінної брили і відсікаємо від неї усе зайве, доки не отримуємо статую. Статуя не чекала там на своє відкриття, це ми самі її зробили і з таким же успіхом могли б зробити зовсім іншу, а не ту, яку ми в кінцевому підсумку створили. З іншого боку, нас обмежує не тільки розмір і форма первинної брили, але й сорт самого каменю; недосвідчений скульптор не тільки ризикує витворити непереконливу статую, яка мало що нагадує, але й тесати надто сильно чи невправно і взагалі розколоти камінь на друзки.

Ми повинні працювати, *враховуючи* обмеження, які накладає матеріал. А ці обмеження — чіткі й суворі. У деяких випадках розповідь міститься в самих джерелах, прожита й продумана людьми, про яких ми пишемо: об'єднання Німеччини чи Італії у XIX сторіччі, наприклад, або утворення США у XVIII. В інших випадках цього немає. Але навіть там, де історики знають, що люди минулого свідомо переживали події, в які вони вірили і які прагнули формувати, вони ніколи не повинні задовольнятися простим їх відтворенням; ці події повинні бути зіставлені з іншими, слід виявити приховані смисли, показати різні течії й суперечності в них. Історики не тільки деконструюють оповіді інших істориків, вони деконструюють також оповіді минулих часів.

Гейден Вайт дещо поблажливо зауважив, що історія стала «притулком» для людей, які хочуть «знайти просте у складному і знайоме в незнайомому»[31]. Якщо це коли-небудь і стосувалося істориків у минулому, то, безумовно, є безпідставним сьогодні. Можливо, внеском постмодерністського напряму в історичні студії є те, що сьогодні така значна увага приділяється вивченню ірраціонального, дивного і виняткового в минулому. Але, правду кажучи, ще від початку XIX століття одним з головних завдань істориків було виявлення незнайомого у знайомому, збільшення дистанції між нами та минулим. Історики-емпірики постійно говорять нам, що минуле є значно складнішим, аніж дозволяють уявити великі, суперісторичні мета-оповіді. Ще в 1950-і роки ліберальний американський історик Ричард Гофстедтер висловлював навіть занепокоєння, що схильність істориків до «повторного відкриття складності суспільних інтересів... може витворити у нас не тільки гостріше відчуття структурної складності нашого суспільства в минулі часи, але й відчуття моральної складності суспільної діяльності, яке приведе до політичного паралічу»[32]. Саме такого роду політичні наслідки особливо вітали такі консерватори, як Джефрі Елтон. Професійні

історики значно частіше, ніж видається, вороже ставилися до «надмірного спрощення», аніж займалися ним.

Постмодерністський критик Сенді Коен пішов далі від Гофстедтера й твердив, що історична оповідь сама по собі є антиінтелектуальною. Історики, казав він, «використовують оповідь для того, щоб ухилитися від мислення», і засуджував «обурливе відродження» ними «опікунчої оповіді», коли «читачеві не дозволяється навіть *подумати*». Таким чином, історія, вважає він, є частиною «дискурсу буржуазного суспільства». Зосереджуючи увагу на минулому, історики займаються «агресією проти сучасності», і це є частиною «утвердження капіталізмом таких форм мислення, які роблять сучасність чимось, що має вирішальне значення, але є недоступним». Виходячи з таких аргументів, Коен далі переходить до засудження полеміки історика-марксиста Едварда Томпсона з французьким структуралістським марксизмом як «агресивного відкидання того, що є нерозказаним», що демонструє «сумне» підкорення «буржуазній історіографії» і абсолютно немарксистське відкидання «критичного мислення». Одночасно відкидаються аналітичні статті Гейдена Вайта, присвячені працям інших істориків, як «оправдальний захист історії як дисципліни» — що здивувало б багатьох істориків, таких як Елтон і Марвік, котрі розглядали їх у дещо іншому світлі[33]. Як і багато постмодерністів, Коен надто недооцінює критичні здібності людей, які читають історичні праці, і величезною мірою переоцінює здатність історика дисциплінувати читацьке мислення, навіть вдаючись до «опікунчої оповіді». На противагу цьому, в інших варіантах постмодерністської думки, на протилежному полюсі, твердиться, що можливості читача надавати оповідям певного смислу є необмеженими. Ані абсолютно пасивний, ані гіперактивний читач, витворений уявою теоретиків-суперників, не відповідають дійсності.

Багато історичних наративів прагнули забезпечити історичне виправдання чи натхнення політичним і соціальним рухам сучасності. Читання і писання про феміністичну боротьбу за рівні права й людську гідність жінок у XIX сторіччі аж ніяк не позбавляє можливості розмірковувати над становищем жінок сьогодні, радше навпаки, і саме тому сьогоднішні феміністки приділяють цьому так багато уваги. Абсолютно невірно розглядати наративи як стримуючі й реакційні по суті своїй міфи, які не мають жодного відношення до історичної правди. Офіційна історіографія радянської Росії та

Східного блоку була, на думку французького творця такого роду критики Жана-Франсуа Ліотара, «панівною наративною», котру диктувала і санкціонувала держава. Те, що він називав «локальними наративами», було, за контрастом, формами опору, індивідуальними історіями, розказаними в'язнями, студентами, селянами та всілякого роду відступниками, яких не можна було інкорпорувати в державну версію подій і які, отже, були для неї згубними. На відміну від панівної наративної, локальні наративні не претендували на всевідання чи універсальну значимість і були суб'єктивними, не претендуючи на об'єктивну історичну істину[34]. Отже, історія в цілому складається з безлічі локальних історій. Сам «постмодернізм» був визначений Ліотаром просто як «недовіра до панівних наративів»[35]. Але неправильно було б казати, як намагався Ліотар, що панівні наративні — це керівні історії, що розповідаються тими, хто при владі. Сама марксистська панівна наративна — у багатьох різних варіантах — десятиріччями розроблялася гнобленою меншістю. Те саме можна сказати про панівні наративні фашистської історії, чи історії геїв, чи історії чорношкірих. Панівні наративні не мусять бути деспотичними.

Історики в цілому не тільки завжди були активними в конструюванні локальних наративів чи контр-наративів, вони ще й отримували особливе задоволення, атакуючи панівні наративні всілякого роду. Джефрі Елтон особливо наполягав на обов'язках історика в цьому плані. Багато істориків вбачали своє завдання не так у конструюванні наративів, як у їх руйнуванні. «Відколи історичні студії стали професійними, — заявляв під кінець життя Елтон, — тобто систематичними, ретельними й спиралися на джерела, вони знову й знову руйнували саме ті інтерпретації, які служили конкретним інтересам, особливо національну самозакоханість і самовпевненість»[36]. Тривке превалювання національних історичних міфів у «третьому світі» викликало у нього жаль. «Світ зараз знаходиться в руках юнаків», — нарікав він[37]. «Історики, — на свій менш апокаліптичний спосіб вторує Елтону Теодор Зельдін, — є зворотним боком соціологів; вони кажуть, що не може бути зроблене, а не що слід зробити. Їхня функція не така чаруюча, як функція провісника. Вони є лиш придворними блазнями»[38]. Функція придворних блазнів у середньовічні часи полягала не тільки в тому, щоби розважати й смішити, але й говорити своїм слухачам неприємну правду. Історія завжди розглядалася істориками більшою мірою як руйнівник міфів, аніж як їх творець.

Руйнуючи міфи, історики завжди прагнули замінити їх оповідями, які більшою мірою основані на джерелах. Але оповідь, всупереч тому, що люблять твердити постмодерністи, зациклені на великих наративних історіях XIX сторіччя, ніколи не була для сучасних істориків домінуючим способом історичної репрезентації. Послідовна подача історичного матеріалу часто й справді повністю відкидалася сучасною історичною наукою під впливом суспільних наук. Більшість історій, за винятком вступних підручників, протягом останніх трьох чи чотирьох десятиліть намагалися повністю уникати побудови, формованої у відповідності з плином часу, а ще більшою мірою це стосується статей і дисертацій. Що більше, деякі з найвідоміших історичних книжок початку сторіччя теж уникали оповідної манери: *«Структура політики»* Неймірa прагнула виявити глибокі й відносно незмінні структури, які криються під поверхневим шаром подій. І *«Течи, Йордан, течи»* Юджина Дженовезе, і навіть *«Імперія»* Велера — це структурні історії, в яких протікання часу або заморожене, а зміни віддані періодам до і після моменту, який вивчається, або взагалі анульоване свідомим утвердженням величезних часових періодів. Перший наказ, який тьютори з історії дають своїм студентам — це: «уникайте наратії; ціниться тематичний аналіз — пріоритет, який відображає ширші вірування щодо презентації та передачі знань і результатів досліджень на всіх рівнях серед істориків XX сторіччя[39].

IV

Історичні оповіді не обов'язково повинні бути скеровані в напрямку протікання часу. Деякі найзнаменитіші історичні праці нових часів рухаються в часі назад. Англійський історик права Ф.В.Мейтленд у своїй книжці *«Судний день і поза ним»* один за одним знімав пласти часу, які накопичились у відомостях про звичаї й право, аж до великого земельного опису Англії, зробленого Вільгельмом Завойовником у 1086 році, *«Книги судного дня»*, щоби показати чимраз давніші й давніші моделі землеволодіння і заселення в міру того, як він рухався назад від сторіччя до сторіччя. «Поза цим» у цьому смислі означає рух до чимраз віддаленіших періодів минулого, побачених з перспективи кінця XI сторіччя. Для націоналістичного німецького історика Гельмута Дівальда написання історії німців у зворотному хронологічному порядку, починаючи від сучасності (у даному ви-

падку від 1970-х років), означало рух назад від того, що він вважав ганьбою, розділеністю й безсиллям своєї країни у третій чверті XX сторіччя, до чимраз славнішого й славнішого минулого — минулого, бажання відтворити яке, як він відверто сподівався, викличе його книжка у читачів[40]. Яке б завдання не вирішувалося, але написання історії задом наперед віддавна було частиною інструментарію (нехай навіть рідко вживаного) істориків, одним з великого різноманіття способів, якими вони зуміли розбити те, що французький історик Франсуа Сіміан назвав на початку XX століття «хронологічним ідолом»[41].

Постмодерністські критики лінійного поняття часу ігнорують той факт, що історики вже давно звикли користуватися різними концепціями темпоральності у своїй роботі; можна сказати, що саме це й відрізняє їх найбільшою мірою від літописців, чиє поняття часу засадничо зведене до переповідання років.[42] Навіть у найтрадиційніших видах політичної історії історики швидко проковзують повз роки і навіть десятиріччя, коли мало що змінювалося, і зосереджуються на таких періодах, як революційні 1789-1794 роки у Франції, коли протягом місяця траплялося стільки політично важливих подій, як протягом року за часів *ancien régime**. Є періоди, коли політична історія неначе прискорюється, як у Росії в 1917 році, є інші, коли вона немовби рухається повільно, як у Іспанії в роки диктатури генерала Франко. Історики звикли також до думки, що однотипні історичні процеси в різних країнах відбуваються в різний час. Наприклад, індустріалізація в Британії почалася в 1780-і роки, а в Німеччині її не було до 1840-х, у Росії — до 1890-х років. «Демографічний перехід» від суспільства з високими рівнями народжуваності й смертності до суспільства з низькими рівнями почався у Франції у XVIII сторіччі, а в Італії — лиш через майже сто років.

Працюючих істориків не може також шокувати думка, що для різних видів історії існують різні види періодизації. Немає ніяких сумнівів, що економічні зміни відбуваються з іншою швидкістю, ніж політичні. Історія змін у, скажімо, військовій технології теж має свій особливий темп, так само як зміни в культурі й мистецтвах; останнім часом твердять, що історія жінок теж повинна періодизуватися не так, як історія чоловіків. Безумовно, зміни в одній із цих сфер впли-

* Старий режим (*фр.*).

вали на інші сфери, але вписати їх усі в традиційні часові виміри, визначені значними політичними поворотними пунктами — хоча це досить часто робилося в підручникових оглядах національних історій, — було б штучним і не давало б жодної користі, і в тій мірі, в якій постмодерністська постановка під сумнів лінійного поняття часу сприяла кращому усвідомленню цього, її слід тільки вітати[43]. Але традиційні, політично визначені періоди завжди давали свої власні підтвердження нерівномірності історичного часу та його податливості в руках істориків: у новій європейській політичній історії, наприклад, дев'ятнадцяте сторіччя традиційно датується 1815-1914 роками, а в деяких версіях — 1789-1914 роками; «коротке» XX сторіччя — від 1914 до 1989 року.

Деякі історики вбудовували також поняття різних видів історичного часу у свою власну роботу; особливо показово це робив Фернан Бродель, який казав, що головною його проблемою при написанні праці *«Середземномор'я і середземноморський світ за часів Філіпа II»* було «показати, що час плине з різною швидкістю»[44]. На верхньому рівні були політичні події, які Бродель детально виклав у третій частині своєї книги. Тут усе відбувалося швидко, хоч і нерівномірно. Битви, угоди, придворні інтриги й політичне суперництво — це були «поверхневі неполадки, гребені піни, що їх потоки історії несуть на своїх могутніх спинах»[45]. Ці потоки історії розглянуті у другій частині об'ємної праці Броделя: повільні в розвитку соціальні та економічні тенденції, часто непомітні для учасників, зміни у військовій техніці, соціальних структурах і державних системах. Нарешті, на самому дні океану часу були спокійні, глибокі води, «де будь-яка зміна відбувається повільно, історія постійного повторення, циклів, які весь час повертаються». Детально розглянутий у першій частині *«Середземномор'я»*, це був рівень «непорушної історії», *«longue durée»**, в якому потенції доіндустріального суспільства до змін стримувалися незмінними можливостями природного середовища[46].

У свою чергу, цей повільний, глибокий пласт історії витворював стійкі системи вірувань, або «ментальність», що їх інші історики, такі як Жан Делюмо у своїй *«Історії страху на Заході»*, простежили протягом семисотрічного періоду, упродовж якого ті зазнали дуже незначних або взагалі ніяких змін[47]. Дивлячись ретроспективно,

* Довгого тривання (*фр.*).

французькі історики часто схильні були перебільшувати міру, якою ці речі не змінювалися: Броделя серйозно критикували за те, що він сприйняв природне середовище Середземномор'я як незмінне, замість того, щоб дослідити, як воно трансформувалося людською діяльністю, наприклад, масовим вирубом лісів, який чинили з метою заготівлі деревини для кораблебудування, будівництва й опалення. Також він не скрізь достатньо чітко показав, як ці три різні рівні часу співвідносяться один з одним. Модель *«Annales»* ніколи достатньою мірою не пояснювала історичних змін на будь-якому рівні: її зацікавленість причинністю часто бувала досить обмеженою. І все ж, незважаючи на всі ці безсумнівні проблеми, суть полягає в тому, що вона зуміла показати — як рідко коли робилося раніше, — як історичний час відрізняється від лінеарного часу. У багатьох аспектах він є зовсім протилежним: не задана, незмінна, безсумнівна низка дат, а конструкт, який історик повинен відстоювати.

Нова точка зору постмодернізму на час простежується з найбільшою очевидністю в архітектурі. У постмодерністських будівлях змішуються архітектурні стилі декількох сторіч заради досягнення нового синтезу; постмодерністські романи перемішують жанри, популярні в різні періоди, або навіть поєднують події, що мали місце в різні епохи[48]. Але насправді це не є відкиданням історичних концептів часу, це просто використання їх по-новому, так, як рух за автентичне виконання в музиці віддає сьогодні перевагу виконанню музики XVIII сторіччя на інструментах XVIII сторіччя або на точних їх копіях (що у свою чергу ставить серйозні питання щодо автентичності у дещо менш очевидній формі). Цей аспект постмодернізму можна, либонь, розглядати, як своєрідне запрошення історикам. Чому б нам також не здійснити наїзд на численні й різноманітні жанри історичного письма, вироблені за останні пару століть, аби збагатити сьогодні нашу власну історичну практику? Чому ми, наприклад, повинні жорстко дотримуватись однієї конкретної моделі; чому ми не можемо взяти те, що хочемо, від Маколея, Броделя, структуралістської історії та історії подій, від дипломатичної та економічної історії, культурної та соціальної історії і поєднати це все в новому синтезі? Періодизація — це великою мірою функція університетських навчальних програм з їхнім поділом на чіткі хронологічні відрізки, кожен з яких подається потім у підручнику з багатотомної серії, ще більше закріплюючи межі; і якщо постмодернізм допомагає нам уникнути гамівної сорочки, яку це накладає

на нашу сегментизацію минулих часів, то це лише до кращого[49]. Говорячи більш загально, якщо постмодернізм примушує нас краще усвідомити можливі моделі, доступні для нас в історії та в історичних працях і дослідженнях, то це може лише збагатити нашу власну практику істориків сьогоднішнього дня.

V

Отже, в кінцевому підсумку, час усе ж таки плине, — факт, який ми надто болісно відчуваємо в процесі людського старіння, якого зазнаємо ми всі і якого ми не можемо анулювати, просто заявляючи, як це робить Анкерсміт, що немає різниці між чотирнадцятим і двадцятим сторіччями, або що час — це лише набір неспоріднених подарунків, або що текстуальність світу ліквідує причинно-наслідкові принципи. Твердити, що ми можемо знати причини лише за їх наслідками, а отже наслідок є джерелом причини, як твердили деякі постмодерністи — це плутати процес дослідження з його метою. Історія ґрунтується на переконанні, що сучасність відрізняється від минулого і походить з нього; вона також вказує на майбутнє, яке знов-таки буде іншим. Врешті-решт, усі знають, що минуле впливає на сучасність, що те, що відбувається сьогодні, може спричинити або вплинути на те, що станеться завтра чи післязавтра, і що тексти та інші матеріальні об'єкти, які ми продукуємо сьогодні, стануть основою, на якій майбутнє може спробувати пізнати нас. «Ілюзорно, — робить висновок Перес Загорін, — ... вважати, що історіографія може обійтися без поняття причинності»[50].

Якщо часу з його безжальною послідовністю уникнути не можна, то це все ще не вирішує проблеми історичної причинності, це лише дозволяє розмірковувати над нею. Достатньо ясно, чим є причина; причини бувають *необхідні* (якби не сталося А, не могло б статися Б) і *достатні* (достатньо було А, щоб сталося Б). Принаймні в першій категорії ми можемо мати *ієрархію* причин, *абсолютні* причини (якби не сталося А, то *ніяким чином* не могло б статися Б) і *відносні* причини (якби не сталося А, то Б, *можливо*, не сталося б). Призвичаєні формулювати свої аргументи, витримуючи обережну градацію оцінок ймовірності та правдоподібності, історики на практиці не підходять до обговорення причинності в конкретних історичних випадках таким схематичним чином. Більшість істориків намагатимуться певною мірою уникати «однопричинного пояснення».

Майже всі історики звикли до думки, що історичні події часто є *надмірно визначеними*, тобто що вони мають декілька як достатніх, так і необхідних причин, кожної з яких самої по собі могло б бути достатньо, аби зумовити дану подію. В цілому, однак, вони вважають своїм обов'язком встановити *ієрархію* причин і пояснити, якщо це потрібно, взаємозв'язки між ними. «Опирання суворій ієрархії причинності, — твердив один із захисників цієї процедури, — *може* привести до відмови визнати будь-яке значення каузальних пріоритетів, до простого опису «вільноплинних», відносно вагомих і однаково важливих сил»[51]. Це те, чого найчастіше намагаються уникнути більшість істориків.

Історичне пояснення зазвичай відбувається шляхом пов'язування події, чи процесу, чи структури із ширшим історичним контекстом, наприклад, поміщаючи текст у суспільство, в якому він з'явився, пов'язуючи діяльність політичної партії із соціальною ідентичністю людей, які до неї належать, або пов'язуючи зростаючий рівень смертності зі зростанням бідності, поганого харчування, забруднення довкілля та хвороб. Якась постмодерністська теорія заперечує будь-яку можливість відокремлення тексту від контексту і таким чином передбачає відкидання цієї процедури. Однак, якщо, як ми бачили раніше в цій книжці, в принципі можливо відрізнити історичне джерело від минулої реальності, якої воно (частково) стосується, і якщо варто зіставити це джерело і цю реальність з іншими джерелами та іншими реальностями, тоді така процедура може бути виправдана. Вірно, що у будь-якому випадку самі по собі контексти є в певному смислі нескінченними. Оскільки у істориків часу і сил не більше, ніж у всіх інших, вони вирізають невеличкий сегмент чи сегменти з цієї нескінченності, і саме тут їхні засновки й наміри є вирішальними. Пов'язування джерела з його контекстом залежить передовсім від того, які питання ставляться до джерела; коли вже вирішено, що буде поставлено цей, а не інший набір запитань, то з цього випливає, що має бути досліджений саме цей, конкретний, а не інший набір контекстів, і в цьому сенсі знову ж таки існують певні неминучі шляхи, якими повинен слідувати історик. Тому історики в якомусь сенсі відтворюють історичні контексти, в яких прочитують джерела, але можливості відтворення далеко не безмежні, якщо вже був обраний початковий напрямок досліджень; сам же процес дослідження, як правило, додає нові контексти, яких історик спершу не усвідомлював, але які мають безумовне значення для самого

проекту. Ці нові фактори можуть підірвати або рішуче змінити первинну концепцію історика стосовно вигляду минулого.

Це, однак, не скасовує повністю самого процесу пошуку пояснення за допомогою контексту. Контексти, які обирає і вводить історик, далеко не довільні, як би грубо не розривалася на шматки цілісна тканина історії. Історики звичайно припиняють пошук з'ясувальних контекстів, коли добираються до сфер настільки віддалених від того, що вони намагаються пояснити, що зв'язок стає мінімальним. Значно серйознішим для природи історичного пояснення є питання, який саме тип контексту ми шукаємо. Недавні звернення до культурної історії та *mentalités** серйозно похитнули поняття історичної причинності, як його розумів, наприклад, Е.Г.Карр. Нова зосередженість на культурі й мові підриває практику надання переваги причинам, спільним для марксизму, школи «*Annales*» і неовеберівської соціальної історії, коли економічні причини виявляють себе через соціальні і в свою чергу виражаються політичними та культурними причинами. Це було замінено культурною детермінованістю, коли культура сама є відносним концептом і тому втрачає будь-які універсальні з'ясувальні можливості. Точно так, як Фуко і Дерида відкидали пошук витоків і причин як марний, так і постмодерністські теорії інтерпретації в цілому кидають виклик будь-яким спробам, як ми бачили, інтерпретувати культурні артефакти через щось інше, аніж вони самі, бо при такому погляді не існує нічого поза текстом[52]. Але тоді як культурна історія, інтелектуальна історія і навіть історія високої політики отримали новий поштовх від нових теорій та підходів 1980 – 1990-х років, головними жертвами стали соціальна та економічна історія; саме ті галузі, як ми зараз побачимо, які зазнали найбільшого зростання і розвитку в 1960-1970-і роки.

* Менталітет, мислення, психологія (*фр.*).

Суспільство та індивід

I

Упродовж тривалого часу політична історія домінувала в трудах тих, хто називав себе істориками. «Історія — це колишня політика, — як висловився в кінці XIX сторіччя Джон Сілі, професор королівської кафедри нової історії в Кембриджі, — а політика — це сучасна історія»[1]. Для істориків політики «історія» часто термінологічно однозначна з дослідженням високої політики. Тому коли консервативний американський історик Ґертруда Гіммельфарб твердила, що «соціальна історія має містити більше історії», вона, безперечно, мала на увазі «більше політики»[2]. Історія як університетський предмет, коли вона з'явилася в ході процесу професіоналізації у XIX сторіччі, категорично була політичною історією національної держави та її відносин з іншими національними державами. Панувала історія високої політики та міжнародної дипломатії. Історія творилася великими людьми. Вони сприймалися як морально і політично автономні індивіди, чиї рішення відбивали передовсім особливості їхньої власної особистості, а не ширші сили будь-якого роду. Цей підхід був серед істориків настільки домінуючим, що соціальні та економічні історики мусили засновувати свої власні окремі університетські кафедри, щоб утвердитися в академічному середовищі, і заявляти, що їхні спеціальності є окремими дисциплінами, цілком відмінними від справжньої історії. Дві світові війни радше зміцнили, а не похитнули гегемонію напрямку «королів і битв». Навіть у 1990-і роки поширеною залишається точка зору, що історія — це головним чином політична історія, а пов'язане з цим переконання,

що вона твориться морально автономними індивідами, як ми вже бачили, далеко ще не вмерло.

Існує безліч заяв видатних істориків, де історія переважної більшості людей минулого відкидається як тривіальна, безглузда чи така, яку неможливо дослідити. Великий Льюїс Неймір, наприклад, на захисті в Лондоні дисертації, присвяченої народним рухам у Французькій революції 1789-94 років, прямо запитав у кандидата: «Навіщо ви займаєтеся цими *бандитами*?»[3] Історія кожної епохи, вважав він, формується жменькою людей, які мають необхідну свободу волі і дії для виконання цього завдання; тому історія — це не що інше, як справа виявлення того, чим вони жили. «Які б теорії «свободи волі» не розробляли теологи та філософи стосовно індивідів, — писав він, — але немає ніякої свободи волі в мисленні та діях мас, не більше, ніж в обертанні планет, у міграції птахів і в тому, що величезні стада лемінгів кидаються в море». Завдання історії — вивчати «людей, які щось *значили*», якщо говорити словами асистента й учня Неймірa Джона Брука, а «робітники, селяни, усі разом, навряд чи щось колись значили», тому «історикові рідко коли доводиться звертати на них увагу»[4]. Цією достатньо снобістською та елітарною позицією Неймір, як це не дивно, виявився досить близьким до поглядів Дж.М.Тревельяна, історика, котрий в інших відношеннях репрезентував цілком протилежний полюс в історичному мисленні. Тревельян був патриціем, який з ностальгією оглядався на впорядкований світ XVIII сторіччя, коли панував його власний клас землевласників-джентрі, і він ненавидів промислову революцію та епоху мас. Його патерналістське й поблажливе ставлення до нижчих устроїв в історії — це головна причина, чому його більше не читають і чому ним будуть нехтувати в майбутньому, незважаючи на захист таких прихильників, як його біограф Девід Кеннедайн[5].

Такі історики, як Елтон і Гіммельфарб, наполегливо відстоювали повернення до традиційної політичної історії, що ґрунтується на вивченні національної держави[6]. Але це марна справа. Гіммельфарб може збирати оплески журналістів правого крила в інтелектуальних журналах, але серед професійних істориків її погляди не мають значної ваги. Історія стала надто різноманітною, аби такі аргументи могли якимось чином зупинити нові нурти в ній, що так могутньо котять хвилі в останні десятиліття, після того, як Карр і Елтон написали свої книжки, — соціальна історія, квантитативна історія, мікроісторія, культурна історія, історія жінок, історія геїв, історія

чорношкірих, психоісторія тощо. Політичною історією сьогодні займається меншість. У Британії ігнорування або применшення цих напрямів сьогодні й справді виглядає настільки ексцентричною справою, що коли професор Джон Вінсент, один із небагатьох істориків, який все ще цим займається, подав рукопис своєї книжки *«Дуже короткий вступ до історії»* у видавництво Оксфордського університету, яке замовило її, то видавці її відхилили саме з цієї причини[7].

Але у Гіммельфарб, у Вінсента та інших захисників елітарного погляду на історію є декілька несподіваних союзників у боротьбі за те, щоб обмежити історію вивченням еліти й відкинути думки та дії переважної більшості людей минулого як недоречні й неважливі. Е.Г.Карр, наприклад, вважав, що лише протягом двох останніх століть чи близько того «маси людей... повністю увійшли в історію», тому що тільки в цей період «соціальна, політична та історична свідомість почала поширюватися серед чогось такого, як більшість населення»[8]. Під «історією» в цьому контексті Карр мав на увазі те, що він називав «поширенням розуму» і маршем прогресу. Таким чином, він явно вважав, що історія звичайних людей не варта вивчення, поки вони не починають організовуватись у політичні рухи, а отже беруть участь у творенні сучасного світу. Недавно Джон Вінсент заявив, що оскільки історія залежить від писаних джерел, а більшість людей у минулому не вміли ні читати, ні писати, то «історія може говорити безпосередньо тільки про меншості». Історія дописьменних чи неписьменних суспільств, твердив він, є «необґрунтованою»[9]. Ці аргументи найчастіше не могли переконати сучасних істориків. Історики виявляли велику майстерність, досліджуючи не писані джерела для створення історії дописьменних соціальних груп, в чому їм допомагали різного роду писані пам'ятки, складені про ці групи державою та соціально вищими шарами. Можна вказати багато причин, чому історія безпомічних мас до початку нової ери заслуговує на вивчення. Історія їхнього життєвого досвіду в плані смертей і хвороб, шлюбів і сексуального життя, вірувань та емоцій може сказати нам багато важливого про умови людського існування. Історики вперто ігнорували поради Неймірa і Карра і витрачали протягом останніх десятиліть дедалі більше часу й зусиль, аби звертати увагу на цю величезну кількість людей в історії, відкинуту елітарними мудрецями як таку, що уваги не варта.

Історики розширили свої перспективи також і в методологічному плані. У кінці XX сторіччя історики пишуть майже про всі

мислимі види людської діяльності в минулому, а також про тварин, рослини, природне середовище та вибудуваний і сконструйований світ машин і людського житла. Під впливом школи «*Annales*» були проведені дослідження в галузі історії страху, запаху, безумства, дитинства; під впливом радикальних неомарксистів у Британії «історія знизу» намагається перейняти точку зору звичайних чоловіків і жінок минулого, писати про їхній досвід і подивитися на державу, політику та суспільство їхніми очима; під впливом сусідніх і досить віддалених дисциплін вивчалися тіло, медицина й наука, здоров'я і хвороби, масова культура, ірраціональні й незбагненні на перший погляд народні вірування минулих часів; під опікою суспільних наук у Німеччині й Америці були проведені квантитативні структурні дослідження міських і сільських общин минулого, релігійних практик, злочинів і злочинності. Майже все значне й важливе для сучасного людства має сьогодні свою писану історію; і це означає все важливе, що стосується всіх людей, а не тільки невеличкої еліти освічених і могутніх. Майже кожна група людей минулого, якою б вона не була покірною й безсилою, неписьменною чи неосвіченою, порятована тепер від того, що Е.П.Томпсон назвав словами, які завдають відчутного удару зарозумілості істориків політики — «жахливої поблажливості нащадків»[10].

II

Головним наслідком цього розширення поглядів історика на минуле став розвиток соціальної історії протягом кількох останніх десятиліть. Це відбулося в усіх країнах. Насамперед вона з'явилася в Британії у XIX сторіччі під впливом знаменитого третього розділу «*Історії Англії*» Маколея, який був присвячений оглядові стану англійського суспільства в кінці XVII століття. Це породило багато наслідувань, найбільше в працях учнів Маколея, аж до подібних описів соціальної історії початку XVIII сторіччя в перших двох томах незавершеної біографії Роберта Волпола, написаної Джоном Пламбом. Вершин своїх вона досягла в дивовижно популярній «*Соціальній історії Англії*» Маколеєвого троюрідного племінника Дж.М.Тревельяна, найпопулярнішій для свого часу англійській книжці з історії. Тревельян беззастережно запозичив свої орієнтири з історії англійської літератури, з якою, вважав він, знайомі всі його читачі, і назвав різні розділи своєї праці «*Англія Чосера*», «*Англія*

Шекспіра», «Англія Дефо», «Англія доктора Джонсона» тощо[11]. Проблеми, зумовлені таким підходом, були різними. Він надто сильно покладався на художню літературу як на первинне джерело і тому часто заводив на манівці. Те, що він спирався на літературні твори, означало, що він надто сконцентрований на історії письменних меншин. Тут абсолютно не враховувалася соціальна теорія чи взагалі будь-які соціальні пояснення.

Передовсім, однак, цей підхід негативно себе визначив загальновідомими словами Дж.М.Тревельяна як «історію, з якої усунута політика». Історія цього підходу в кінцевому підсумку веде назад до Маколея, чий третій розділ був свідомо написаний як пряма протилежність чи тло до політичної історії, яка домінувала в решті оповіді. Своє перше втілення у вигляді повної книги він отримав у *«Короткій історії англійського народу»* Дж.Р.Гріна, виданій у 1874 році, де автор заявляв, що він «воліє лише злегка й коротко торкнутися деталей» політичної історії, зате «детально розглянути перипетії конституційного, інтелектуального та соціального прогресу, з яких ми вичитуємо справжню історію нації»[12]. Але невдовзі цей підхід був підкинутий. Соціальна історія з'явилася в університетах як додаток до економічної історії, і в міру того, як запроваджувалися кафедри останньої у перші десятиліття XX сторіччя, вони, як правило, включали незначну меншість істориків, чиєю сферою була історія життєвих рівнів, професійних спілок і «робочого» боку промисловості в XIX та XX сторіччях, пов'язана з історією індустріалізації (на противагу цьому, Маколей, Тревельян та їхні послідовники, такі як Джон Пламб, воліли дещо ностальгічно зосереджувати увагу на світі села).

Це вказує на другий корінь соціальної історії, поширеніший на європейському континенті, де термін «соціальне питання», створений в середині XIX сторіччя по відношенню до нового класу доведених до злиднів промислових робітників, цілком природно привів до поняття «соціальний рух», який сформували ці робітники для свого визволення, «соціальна революція», за допомогою якої вони сподівалися досягти цього, і таким чином — до поняття «соціальна історія», яка описувала ці умови і ці прагнення. Тому фактично «соціальна історія» багато років означала організаційну та ідеологічну історію робітничого руху, а передовсім марксистського робітничого руху, і ця версія терміна і досі є актуальною у, наприклад, французькому часописі *«Le mouvement social»*, у німець-

кому «*Archiv für Sozialgeschichte*», а передовсім у публікованому в Голландії «*International Review of Social History*», який видається Міжнародним інститутом соціальної історії в Амстердамі, де зберігаються архіви Маркса, Енгельса та багатьох провідних німецьких соціал-демократів кінця XIX і початку XX століть. Ототожнення «соціальної історії» з історією робітничого руху XIX століття чітко проглядається навіть у такому часописі останніх років, як британський журнал «*Social History*», що зосереджується головним чином саме на цій сфері досліджень і висвітлює дискусії та суперечки між істориками робітничого руху, які працюють головно в рамках марксистського, неомарксистського чи постмарксистського підходу до минулого.

Проте ця концепція соціальної історії вже давно була витіснена значно ширшим підходом, розвиненим у Франції, а згодом у Німеччині та інших країнах. 1970-1980-і роки стали свідками масового переходу від *соціальної історії* у цьому старому смислі до *історії суспільства*, якщо скористатися визначенням Еріка Гобсбаума[13]. Не тільки пролетаріат, але й інші суспільні класи, від земельної аристократії і заможної та професійної буржуазії до широких мас селянства і декласованих злочинців, потрапили в її поле зору. У сферу зацікавлень опинилися соціальні інституції, такі як сім'я, клуби і товариства, об'єднання для організації дозвілля тощо. Були проведені дослідження соціальної структури в окремих містах і селах, дослідження демографії та пересування населення, різних поколінь чоловіків і жінок, дитинства й старості, соціальних ритуалів, звичаїв і вірувань. Незабаром історики соціальної сфери вже заявляли, що створили важливу нову дисципліну, цілком незалежну від «традиційної історії». Ознакою її успіхів стало те, що між 1958 і 1978 роками кількість дисертацій із соціальної історії в США зросла в чотири рази й перевершила кількість дисертацій з політичної історії[14]. Редакційна стаття Пітера Стірнса, присвячена десятиріччю часопису «*Journal of Social History*», стала типовим прикладом тогочасного звеличувального політичного стилю соціальної історії. Оснащена підзаголовками типу «*Ми і вони*» та оцінками того, скільки істориків, що досліджували соціальну сферу, зуміли отримати посади на кафедрах історії в університетах Британії та США, стаття містила амбітні заяви щодо домінування соціальної історії («соціальна історія — *це і є* історія») над усіма іншими галузями історичної науки[15]. Така точка зору була дуже поширеною. «Соціальна історія, — зазначав

ередині 1980-х років британський історик Джон Брюїллі, — це окрема галузь історії; це вимір, який має бути присутній в усіх дах історії». Це тому, казав він, що кожна дія та інституція мають ціальний вимір[16]. «Соціальна історія, — зазначав його колега кеф Елі, — це не просто ще одна галузь чи субдисципліна, вона є «тоталізуючий» обов'язок «зрозуміти *всі* сторони людського нування з точки зору їхньої соціальної детермінованості»[17].

Такого роду заяви примусили агресивніших постмодерністів міяти те, що один із них недавно назвав «безглуздим характером етензій істориків соціальної сфери»[18]. І справді, останнім часом явилися ознаки того, що бум соціальної історії пройшов свій к. Досить цікаво, що ще в 1976 році в статті, що була супутньою редакційної статті Стірнса в «*Journal of Social History*», Теодор льдін вже проголошував, що соціальна історія зазнала невдачі у оєму прагненні стати «основою основ у дослідженні» минулого. на «втратила власний напрямок серед своїх багатоманітних до- нень»[19]. Не в останню чергу це сталося внаслідок її зростаючої рагментарності, яка відображає розпад історії як цілого. Десь адцять років згодом два британських історики робітничого руху, он Лоренс і Майлз Тейлор, подібним же чином зауважили, що оталізуючі прагнення» соціальної історії розпалися протягом 80-х років на велику кількість не дуже пов'язаних субдисциплін, их як демографія, урбаністична історія тощо[20]. «Що таке істо- я?», запитував Е.Г.Карр у 1961 році, а далі давав відповідь, яка ла і чіткою, і узгодженою, і стосувалася всіх видів історії де б то було, незалежно від з'ясовуваної теми або від історика, який її совує. Через чверть століття, коли редактор часопису «*History oday*» поставила це саме запитання низці своїх дописувачів, усі з их були професійними істориками, а багато з них — видатними й луженими практиками в даній галузі, вона виявила, що немож- иво домогтися єдиної відповіді й розділила запитання на низку менш ніж із двадцяти підпитань, які звучали таким чином: «Що ке соціальна історія?», «Що таке історія жінок?», «Що таке інте- ектуальна історія?» тощо. Представляючи зібрані відповіді, вона словила побоювання, що розділення дисципліни таким чином оздрібнює й атомізує минуле, так що ми матимемо всього лиш зсипані залишки історії... надії на когерентну наративну історію, ожливість знову скласти воєдино розповідь про минуле втрачені азавжди».

Але це, продовжує вона, зовсім не причина для відчаю. Радше настав час уславити «новий плюралізм», який був породжений «відходом від віри в безсторонню «істину», втратою віри в минуле як головоломку, яка одного прекрасного дня виявиться повністю складеною»[21]. Інші коментатори цього явища були менш оптимістичними. Навіть у 1961 році Е.Г.Карр нарікав на фрагментаризацію знань і пояснював «величезну й зростаючу масу висушених фактичних історій, вузько спеціалізованих монографій людей, які вважають себе істориками і які знають дедалі більше й більше про чимраз менше й менше, які безслідно потонули в океані фактів», усе ще чинним впливом ідеї XIX сторіччя, «що історія складається з компіляції максимальної кількості неспростовних і об'єктивних фактів»[22]. Але це було несправедливо. Навіть найбільш відлякуючі своєю спеціалізованістю монографії містять, як правило, ту чи іншу аргументацію, а джерела зростання спеціалізації є значно складнішими, ніж Карр хотів би примусити нас повірити. Він відносив її на рахунок невміння відмежовувати важливе від неважливого в минулому; але його власні ідеї стосовно того, що є важливим, були, по суті, достатньо вузькими, як ми бачили, і виключали історію переважної більшості людського роду протягом задокументованого часу. Тому не дивно, що він відкинув як неважливу нову хвилю соціально-історичних студій, яка саме зароджувалася, коли він писав свої праці. Але яким би не був їхній зміст, сумнівно, чи були вони аж такими вузько фактографічними, як він твердив. Робити висновок, як Френк Анкерсміт, що історична інтерпретація неможлива і тому історики повинні обмежитися детальним вивченням «малесеньких історичних клаптиків», — це значить захищати перетворення історії в професію антиквара, якою мало хто захоче займатися, а ще менше — читати[23].

Кількість істориків, а разом з цим творення і подальша спеціалізація історичних знань різкого зросли від початку 1960-х років. Кількість членів в Американській асоціації істориків, національній організації професійних університетських істориків у США, яка становила декілька сотень у 1950-і роки, зросла до тисяч у 1980-і. Підрахували, що в 1960-і роки було вже більше живих істориків, ніж в усі попередні часи, взяті разом; від того часу це зростання кількості істориків продовжується ще швидшими темпами. В Британії всі нові університети, які з'явилися після доповіді Роббінса*,

* Доповідь голови парламентської комісії лорда Роббінса про вищу освіту; рекомендувала зокрема надання вищим технічним коледжам статусу університетів.

відкрили кафедри історії, і деякі з них — як, наприклад, у Йорку чи Варвіку — швидко завоювали собі репутацію своїми важливими й новаторськими дослідженнями. Подібні процеси відбулися у Західній Німеччині та Франції. Ніколи не було так легко знайти оплачувану посаду професійного історика, як у другій половині 1960-х років. Це, однак, означало таке швидке зростання обсягу історичних знань, що ставало чимраз важче утримувати їх у межах однієї дисципліни. З'явилися нові, дедалі більш спеціалізовані журнали, від *«Journal of Transport History»* до *«Journal of Holocaust Studies»*, і були утворені нові спеціалізовані угрупування істориків, такі як Товариство німецької історії чи Товариство соціальної історії медицини, з якими пов'язана уся професійна кар'єра більшості істориків.

У 1979 році американський коментатор гірко нарікав з приводу того, що він назвав «справді жахаючим» ступенем роздрібненості серед істориків:

> Історики розділені чотирикратно — національністю або регіоном земної кулі, періодом часу, тематикою... і пізнавальними схильностями... Єдине, що об'єднує істориків — це перейнятість послідовною еволюцією того, що вони вивчають... Це те... в чому можна бути впевненим... Але це відіграє значно меншу роль у більшості контекстів, аніж відмінності в точках зору та інтересах, які ділять істориків на малесенькі підгрупки, кожна з яких має власну ієрархію усталених авторитетів[24].

Це означало, що історикам було дедалі важче погоджуватися щодо того, що є важливим у минулому. Візьмімо, наприклад, твердження Е.Г.Карра, що хоча мільйони людей переходили річку Рубікон, історика цікавить тільки перехід ріки Цезарем, тому що він вплинув на хід історії. На 1980-і роки це твердження Карра було явно невірним; істориків соціальної сфери зацікавили б саме ті мільйони звичайних людей і комунікаційні моделі, виявлені внаслідок перетинання ними річки Рубікон; істориків економіки зацікавлять товарна структура торгівлі та її циклічність у тих мільйонів перетинаючих; істориків медичної галузі цікавило б те, як переносили хвороби ті маси перетинаючих, і так далі[25]. Впевненість ранкеанців та їхніх послідовників у тому, що політична історія національної держави є головним об'єктом вивчення, зникла.

Так само, як і припущення Е.Г.Карра, що все важливе в історії може бути визначене його внеском у соціальний прогрес. Кожна

субспеціальність даної дисципліни має сьогодні своє власне визначення того, що є важливим, і декілька істориків можуть досліджувати той самий об'єкт чи ті самі документи, маючи на увазі абсолютно різні питання і не виявляючи ані найменшого інтересу до питань, які ставлять інші історики. Історія, як багато хто сьогодні вважає, не є більше цілісним корпусом знань; вона розпалася майже безповоротно. Історична наука стала значно різноманітнішою, і сам лиш обсяг історичних знань, витворений тисячами істориків протягом останніх тридцяти років, робить неможливим для однієї людини опанувати літературу навіть у відносно спеціалізованій галузі, такій як, скажімо, американська історія XIX сторіччя чи навіть історія французької чи російської революцій. З огляду на цю проліферацію історичних знань, зовсім не дивно, що сьогодні більше, ніж будь-коли, відчувається потреба в історичному синтезі. Один погляд на каталоги будь-якого академічного видавництва виявить надмір багатотомних серій загальних підручників, від *«Оксфордської історії нової Європи»* та її супутників — *«Оксфордської історії ранньої нової Європи»* і *«Короткої Оксфордської історії сучасного світу»* — до *«Кембриджської історії Середніх віків»* та її супутників, таких як *«Кембриджська історія Індії»*; від нової *«Історії Британії»* видавництва *«Penguin»* до *«Історії Італії»* видавництва *«Longman's»*, *«Fischer Europäische Geschichte»* та багатьох, багатьох інших. У Німеччині апетит на багатотомні історії не зменшується, і дух Ранке крокує коридорами академій, спонукаючи старших істориків наслідувати його монументальну достойність, заповнюючи полиці бібліотек рядами серійних видань поряд із його власними. До трьох великих томів про Німеччину 1800-1918 років покійного Томаса Ніппердея сьогодні можна додати три ще більші томи Ганса-Ульріха Велера. Обидва автори намагалися охопити соціальну та культурну історію, а також політичну та економічну сфери. У Франції перевага, схоже, віддається багатотомним оглядам, які трактують широкі теми упродовж надзвичайно тривалих періодів часу і пишуться колективами істориків, а не окремими людьми. Метою тут теж є найширша всеохопність[26].

Але всі ці синтези є більшою чи меншою мірою свідомо вибірковими у трактуванні своїх предметів. Показовим є, наприклад, контраст між *«Кембриджською новою історією»*, опублікованою на початку сторіччя, та *«Новою Кембриджською новою історією»*, яка почала виходити десь через п'ятдесят років. У 1900 році автори,

визначені редактором серії лордом Ектоном, усе ще дотримувалися постранкеанських поглядів на предмет історії і подавали детальні емпіричні виклади політичної історії європейських національних держав та відносин між ними, що утворювало узгоджену й цілком задовільну цілість. Якщо ви хочете з'ясувати, яка партія була при владі в Данії у 1895 році чи якими були дипломатичні цілі Австрії у Семирічній війні, ви можете впевнено звернутися до відповідного тому і знайти все, що вам потрібно. Але на час, коли почала писатися *«Нова Кембриджська нова історія»*, жодного консенсусу щодо головного предмета такої історії вже не було, і результатом стала диспаратна збірка есе, що охоплює достатньо випадковий набір тем, тому немає ніякої впевненості, *що саме* ви там знайдете. Те, що вона відкриває значно більше можливостей для інтерпретацій, ніж її попередниця, зумовлює також, що вона значно швидше застаріває. Якщо мені потрібна важлива інформація стосовно європейської політичної історії, то я звернуся до старих, а не до нових кембриджських томів.

Сама ідея багатотомної і «авторитетної» синоптичної історії вже себе пережила. Тому не дивно, що остання серія такого роду, шістдесятитомна *«Fischer Europäische Geschichte»*, не претендує на всеохопність, а замість цього прагне подати низку компаративних досліджень, що охоплюють широкі аспекти європейської історії, де у авторів розв'язані руки і вони мають можливість виразити свою індивідуальність: це відображено навіть у самій назві, яка звучить не «історія Європи», а просто «європейська історія». В інших серіях, які зараз видаються, виклади широко варіюються в залежності від уподобань автора кожного окремого тому. Наприклад, у новій *«Історії Британії»* видавництва *«Penguin»* том, присвячений XVII сторіччю, написаний американським істориком Марком Кішланскі, великою мірою нагадує старомодну оповідь про високу політику, тоді як огляд XX сторіччя, зроблений кембриджським істориком Пітером Кларком, є значно ширшим (хоча все ще подає «погляд з Вестмінстера» і нехтує вирішальним визначальним фактором кризи й занепаду Британської імперії). Без побоювань можна сказати, що обіцянка видавців, ніби «ці томи подадуть остаточну історію Британії для нашого часу і сучасних поколінь», не буде виконана. Вже більше не може бути остаточної історії. Розсудливі читачі та вчителі обиратимуть найкращий том по будь-якому періоду з цілої низки наявних багатотомних серій; а їхня думка щодо того, який є

найкращим, змінюватиметься в залежності від їхніх уявлень про те, як слід вивчати історію і навчати історії[27].

Поняття повного синтезу історичних знань у конкретній галузі вже майже зникло. Ті, які пишуться сьогодні, як панорамна *«Європа: Історія»* Нормана Девіса, прагнуть представити відверто особистий погляд на предмет і такою ж мірою провокувати, як і інформувати[28]. Ми беремо з них те, що ми хочемо — у випадку Девіса, наприклад, твердження, що Європа повинна розглядатися в усій цілості, в її протяглості аж до Уралу, а не ідентифікуватися із «Заходом» або з сьогоднішніми членами Європейського Союзу, — і особливості їхньої структури ще більше, ніж раніше, спонукають нас читати їх критично й скептично. Фактичне зникнення ідеї повного і всеохопного синтезу стало однією з причин того, чому Пітер Новік прийшов у 1988 році до висновку, що «як широка спільнота дискурсу, як спільнота вчених, об'єднаних спільними цілями, спільними стандартами та спільними завданнями, — дисципліна історія припинила своє існування»[29].

III

Незважаючи на те, що протягом останніх десятиліть серед істориків посилюється спеціалізація та роздробленість, і це досить таки помітно, все ж у деяких відношеннях є підстави поставити під сумнів песимістичний погляд Новіка на майбутнє цього середовища як спільноти вчених, об'єднаних однією дисципліною. В умовах глобалізації зв'язку дедалі більше істориків з різних країн спілкуються з аудиторією в інших країнах більше, ніж будь-коли раніше. Немає, наприклад, сумнівів, що переклад книжок французьких і німецьких істориків англійською мовою відбувається у два чи три останні десятиліття у значно більших масштабах, ніж раніше, а англійських та американських істориків читають іншими мовами значно більше людей, ніж навіть поколінням раніше.

Історики в кожній країні постійно зазнають дедалі більшого впливу з боку своїх колег в інших країнах. Ніщо не може бути дальшим від істини, ніж твердження Джона Вінсента, що історична література «явно залишається національною за характером. Французи, німці, американці, англійці йдуть своїми окремими шляхами»[30]. Фактично ж, школа *«Annales»* мала величезний вплив на підготовку істориків в Англії та Америці, а праці британських

істориків-марксистів мали подібний міжнародний вплив, незважаючи на дивну переконаність Вінсента, що Е.П.Томпсон не мав ніякого впливу на інших істориків чи взагалі якимось чином «впливав на історичну практику»[31]. Постмодерністські теорії були імпортовані в Сполучені Штати з Франції, а вже звідти поширювалися на істориків у Європі. Дешеві міжнародні поїздки та трансконтинентальний зв'язок за допомогою електронної пошти практично усунули кордони між вченими різних країн; конференції та семінари на міжнародній основі проводяться майже щоденно, чимраз більше за допомогою електронних засобів; Інтернет сьогодні уможливлює поширення наукових досліджень і дискусій по всьому світу майже негайно; усюди з'явилися міжнародні наукові центри, від Інституту посиленої підготовки в Принстоні до *Wissenschaftskolleg* у Берліні, від *Maison des Sciences de l'Homme* в Парижі до Дослідного центру гуманітарних наук у Канберрі, і послужний список жодного історика не може вважатися повним без фактично обов'язкових сьогодні лекцій і семінарів, які читаються в Лондоні, Нью-Йорку, Єрусалимі чи Сан-Франциско. На міжнародному ринку ідей ніхто не може дозволити собі розкоші інтелектуальної автаркії.

Той факт, що прекрасна книжка самого Новіка щодо «проблеми об'єктивності» в середовищі американських істориків так широко дебатувалася в найрізноманітніших історичних колах у Сполучених Штатах, сам по собі є переконливим спростуванням його поглядів. Те, що кожен із нас має свою власну думку стосовно того, що вивчає чи повинна вивчати історія, зовсім не означає, що ми більше не читаємо праць один одного. Хоча не можна заперечувати, що це стало важче робити: протягом останніх тридцяти років загальний обсяг історичних знань зростав майже в геометричній прогресії, не в останню чергу через безпрецедентне зростання кількості істориків за цей самий період. Розширення змісту історії відбилося також у розширенні географічних горизонтів історика порівняно з днями, коли історики на Заході писали головно на теми політичної історії європейських і північноамериканських національних держав. Визнання цього факту ще не дійшло до свідомості цілого ряду спеціалістів з європейської історії, котрі не поступаються у своїй обмеженості, в першу чергу, напевно, у Британії. Г'ю Тревор-Роупер, бувши професором королівської кафедри нової історії в Оксфорді, в одній зі своїх праць 1965 року заявив, що Африка не має історії, а лиш «безглузді міграції варварських племен мальовничими, але не вартими уваги

куточками світу»[32]. Вже на початку 1990-х років Джон Вінсент все ще відкидав історію Азії як щось неможливе («Ми не розуміємо Азії, і нам це не потрібно»)[33] — безумовно, досить немудре твердження в часи, коли нестримне зростання нових азійських економік вже започаткувало важливий зсув балансу глобальних сил убік від Заходу. Усе це підкреслювало відданість деяких грандів серед істориків Великобританії тій точці зору, що справжня історія — це вивчення письменних меншин на Заході, найкраще тих меншин, які мають політичну владу.

Майже через тридцять років після Тревор-Роупера інший британський історик, фахівець з XVII сторіччя Джон Кеніон, із задоволенням зазначив, що «на кафедрах історії нашвидкуруч склепані курси по Індокитаю чи Західній Африці швидко зникають у міру того, як ці регіони перестають бути об'єктом безпосередньої уваги; студенти ж виявили, — додавав він, — що ці таємничі курси, для яких рідко коли можна знайти запрошених екзаменаторів при складанні іспитів на ступінь, повністю узалежнюють їх від примх та упереджень їхніх тьюторів». Але це зауваження, яке відбиває новомодну серед британських консерваторів тенденцію висміювати 1960-і роки і яке зроблене з безпечної відстані «Заслуженої Кафедри» в Канзаському університеті, демонструє лиш розумову обмеженість і упередженість його автора ще більшою мірою, ніж його таке ж хибне твердження, що внесок британських істориків у європейську історію «не являє собою важливого чи впливового корпусу праць»[34]. Далека від занепаду, європейська та заокеанська історія в Британії розвинулася й розквітла в 1990-і роки так, як ніколи раніше, а кількість видатних публікацій, новаторських дисертацій, наукових часописів, університетських курсів і навіть компетентних зовнішніх екзаменаторів є більшою, ніж будь-коли. Ще в 1961 році Е.Г.Карр нищівно висміював «вузькість англійської історії, яка лежить мертвим тягарем на наших навчальних планах», і закликав до значного розширення континентальної європейської та й не тільки європейської історії[35]. Через тридцять шість років є всі підстави вважати, що його заклик був почутий.

Тут Карр зазнав також критики з боку Джефрі Елтона, який свою інавгураційну лекцію професора королівської кафедри нової історії в Кембриджському університеті присвятив заклику поставити англійську історію в центр університетської програми[36]. Інші повторили цю точку зору, особливо під час дискусії щодо змісту програми

з національної історії, введеної в школах британським консервативним урядом[37]. У Сполучених Штатах також відбулася аналогічна дискусія, хоча й знайшла ледь-що якийсь відгук на європейському континенті, де історія в цілому залишалася вперто вузькою. Цілком зайвим було б, наприклад, вимагати, щоб у Франції чи Німеччині відводилося більше часу на національну історію. У Франції відчуття культурної вищості гарантувало, що переважна більшість істориків фактично вважають історію інших країн не вартою вивчення, хоча й робиться деякий виняток у випадку з Британією, де помітний внесок зробили французькі історики Алеві та Бедаріда[38]. Синоптичні французькі огляди різних аспектів історії «Заходу» надто часто були присвячені головно історії цих проблем у Франції, яка аксіоматично — і, звичайно, зовсім помилково — вважалася типовою для історії західного суспільства в цілому; а розгляд інших країн був надзвичайно поверховим. Книжки французьких істориків, які претендували на висвітлення загальних тенденцій в історії «Заходу», на практиці майже виключно базувалися на французьких джерелах і повністю ігнорували досвід будь-якої країни на схід від Рейну[39]. В Німеччині зрозуміла перейнятість національним самоаналізом після геноцидного розгрому гітлерівського Третього рейху зумовила, що ніхто не міг зробити успішної кар'єри історика, вивчаючи історію іншої країни; незважаючи на відкриття німецьких історичних інститутів у Лондоні, Парижі, Вашинґтоні й Римі, щоб допомогти німецьким науковцям у вивченні історії цих країн, фактом залишається те, що внесок німецьких істориків в історію інших країн був в останні десятиріччя дуже незначним. На відміну від цього, жоден німецький історик не може собі дозволити проігнорувати величезний корпус першокласних праць з нової німецької історії, створених істориками Британії та Америки. Космополітизм істориків у Британії та Америці різко контрастує з національною обмеженістю істориків на європейському континенті.

У XX сторіччі вивчення європейської історії завжди стояло на високому рівні в Британії та Америці, що пояснюється участю цих країн у двох світових війнах, які велися переважно на європейській землі і значною мірою зумовлювалися суперництвом великих європейських держав. У Британії деколонізація привела до зсуву перспективи від імперської історії — теж давня традиція — до історії Африки й Азії радше з африканської та азійської, а не з європейської точки зору, а в США та Австралії увага істориків вже протягом

нешного часу зміщується від Європи до тихоокеанського кільця. Навіть у Німеччині нарешті з'являються ознаки, що в міру того, як перейнятість поясненням причин і наслідків Третього рейху дещо втрачає на вазі, історики починають створювати собі репутацію серйозними дослідженнями, присвяченими іншим європейським країнам. Зростає інтерес до історії позаєвропейських цивілізацій, і такі книжки, як книжка англо-американського історика Джонатана Д.Спенса з історії нового Китаю, здобувають дедалі більшу аудиторію[40]. Історична наука, таким чином, є не тільки еклектичнішою, ніж будь-коли раніше, вона також поступово стає менш євроцентричною за своїм охопленням і підходами. І якщо це означало більшу фрагментаризацію історії як галузі знань, то усе, що ми втратили, було також і зрівноважене більшими можливостями, які сучасні комунікації та сучасна організація історичної науки надають спеціалістам у різних областях для спілкування між собою і для обміну думками з колегами в інших країнах.

IV

Битви, які розгорілися стосовно природи історії, часто велися між істориками різних сфер людського життя — економічної, політичної, інтелектуальної та соціальної. На практиці кожна з цих галузей історичних досліджень має дещо іншу методологію, і припущення, витворені ними, виливалися в різне ставлення до теорії та епістемології. Історики політичної сфери, такі як Елтон і Гіммельфарб, захищали повернення до традиційної політичної історії, основаної на вивченні національної держави, і гудили інші підходи як тривіальні, неважливі чи хибні[41]. Історики економіки, такі як Роберт Фоґель, Морґан Коуссер чи Кристофер Лойд, заохочували історію зосередитися на структурних чи квантитативних питаннях і розглядати їхню власну дисципліну — економічну історію — як єдиний справді науковий, а отже надійний спосіб вивчення минулого. Історики соціальної сфери, такі як Пітер Стірнс чи Артур Марвік, засуджували тупість традиційної політичної історії, шпетили зарозумілість і невігластво постмодерністів і заявляли, що соціальна історія — це єдиний підхід, який поєднує інтелектуальний неспокій з науковою солідністю. Історики інтелектуальної сфери, такі як Гейден Вайт чи Френк Анкерсміт, твердили, що весь світ — це текст, і хотіли всіх нас перетворити на істориків думки, оскільки текст — це єдине, що

можна вивчати осмислено. У цьому сенсі історія стала мультикультурним доменом, де різні угруповання змагаються за інтелектуальну перевагу на полі битви ідей, курсів та університетських навчальних програм з історії. Безумовно, в такій ситуації доречно закликати до певної інтелектуальної толерантності та застерегти будь-яку конкретну орієнтацію від думки, що її власні методи й методики неодмінно є кращими, ніж у суперників.

Таке застереження в даний момент особливо доречне у випадку інтелектуальної та культурної історії. Тут, як вказували американські історики робітничого руху Девід Мейфілд і С'юзен Торн, «лінгвістичний напрям прагнув, власне кажучи, розвінчати суспільство та економіку як рушійні сили історії і відновити в правах політику й державу. В центрі уваги опиняються ідеї та інституції, а не соціальні та економічні структури й процеси. Суспільство-центричні пояснення повністю відкидаються як «редукціоністські», бо вони начебто або зовсім ігнорують політику, або зводять її до прямого і невмисного продукту соціального. Наслідком є «парадигматичний зсув», який зумовлює «ніщо інше як розпад домінуючих способів інтерпретації, як ліберальних, так і марксистських, які формували соціальний аналіз протягом більшої частини цього сторіччя і значної частини минулого». Мейфілд і Торн висловлюють думку, що це може просто означати «повернення по колу» до політичної історії старого ґатунку, коли історики політики не вважатимуть більше за необхідне приділяти певну увагу «соціальним факторам», що їх принаймні деякі з них вимушені були враховувати протягом останніх десятиліть. Це може бути кроком назад, а не кроком уперед; з іншого боку, зосередженість на соціальному, яка впродовж років була такою впливовою в історії, могла б вважатися безглуздим збоченням з вірного шляху, а не значним поступом у розумінні[42]. Але, як зазначають Мейфілд і Торн, «зовсім невірно вважати, як це звичайно робиться в ревізіоністських полеміках, що стара соціальна історія просто нехтувала суттєвим впливом політики, мови та культури»[43]. І вони мають рацію, навіть якщо більшість дискусій відбувалася в межах орієнтованої на марксизм лейбористської і соціальної історичної традиції. Адже сам Маркс прекрасно усвідомлював, що поведінка багатьох політичних груп не може бути зведена до однозначного наслідку економічних чи соціальних факторів, що підтвердить навіть побіжний погляд на його класичні праці, присвячені французькій політиці середини XIX сторіччя — *«Вісімнадцяте брюмера»* та *«Класова боротьба у Франції»*.

Незважаючи на всілякі заяви постмодерністів про її смерть, соціальна історія не вмерла. А що, безумовно, сталося — це те, що вона втратила чи починає втрачати свою універсальну претензію на те, що вона є ключем до повного історичного розуміння. У цьому постмодерністська критика була не лише успішною, але й визвольною. Скеровуючи увагу істориків на мову, культуру та ідеї, вона допомогла звільнити їх для розробки складніших моделей причинності і для серйознішого ставлення до проблем, якими вони могли раніше нехтувати. Багато чого можна сказати на користь приділення більшої, ніж будь-коли, уваги поверхневим моделям і значенням мови. У кращому випадку, робота, яка зараз проводиться під впливом постмодерністської теорії, містить новий вимір розуміння, який виходить далеко за обмеженості соціальної історії. Дослідження народних ментальностей, пам'яті, свят і урочистостей, культурних вимірів сили і влади, ґендеру й мікрополітики щоденного життя та багатьох інших речей значно збагатили історичні знання. Здобутки культурної історії постмодерністського типу не тільки збагачують; вони допомагають переорієнтувати наше розуміння багатьох сфер політичної та соціальної історії, від Французької революції до Першої світової війни і далі.

Але це не означає, що ми повинні взагалі відмовитися від соціальної історії. Немає, наприклад, причин, аби історики не продовжували користуватися такими поняттями, як клас, як засобом до розуміння поведінки людських груп у недавньому минулому[44]. Або чому б їм не продовжувати вважати, що досвід бідності, страждань і гноблення — а цілком доречно припустити, що деякі групи в минулому повинні були пройти через нього — мав певний вплив на їхню культуру й вірування і на їхню політичну лояльність. Нам не слід забувати про те, що бідняки в минулому платили за свою бідність реальною, фізичною монетою хвороб, страждань і смерті. Існує реальна небезпека, що «лінгвістичний напрям» в історії може примусити нас забути про цей жорстокий факт. Одна постмодерністська авторка, Елізабет Дідз Ермарт, зрозуміла, наприклад, що зводячи все до тексту і дискурсу, вона виключає поняття суспільства як чогось реального, а разом із ним те, «що звичайно називали соціальною справедливістю». Термін «соціальний», говорить вона, бере свій початок у XIX сторіччі, а отже є одним із багатьох класичних понять, що їх постмодернізм проголосив застарілими. Свідома бентежних політичних наслідків цього, вона твердить, що були осягнені «інші

здобутки», аби компенсувати «втрату термінів «реальність», «істина» і «людина». Однак, як саркастично зауважує один з її критиків, цитуючи відповідні місця з її праці,

> Дуже неясно, що ж це за здобутки. Можливо, наступне: «Відновити здоров'я психічного та соціального життя і залікувати рани, нанесені тривалим і зростаючим дискурсивним акцентуванням символічних, синтаксичних, наголошуваних схильностей мови за рахунок семіотичних, паратактичних, ритмічних схильностей» (147). Оскільки Ермарт є однією з тих, котрі вірять, що «все є письмом» (177), то, можливо, це і є тим, як ми повинні тепер ставитися до «того, що звичайно називали» бідністю, голодом, тортурами, гнобленням[45].

Таким чином, постмодерністська зосередженість на словах відвертає увагу від реального страждання й гноблення і привертає до тих видів другорядних інтелектуальних проблем, які мають значення у фізично комфортному академічному світі. Стало вже банальністю твердити, наприклад, що слова мають таке саме значення, як і вчинки; що, наприклад, читати про екзекуцію — це те саме, що бути присутнім на одній з них або навіть її здійснювати; або що порнографія нічим не відрізняється від зґвалтування[46]. Але хоча порнографію сексу і насильства не слід тривіалізувати чи спокійно до неї ставитися, але прирівнювати її до реального фізичного нападу, тілесного насильства і смерті — значить зводити бачення людини до образного світу читача і письменника й надавати цьому непомірно великого значення. Більшість людей протягом більшої частини часу не є ані читачами, ані письменниками. Таке обмеження уникає будь-якого вивчення реального світу людей в історії і в суспільстві.

Це зовсім не означає, що «звичайні слова» не мають значення, а лиш те, що їх не слід звеличувати як божества сучасного життя й досвіду. На практиці майже всі визнають, що існує певний зв'язок між рівнем життя людей, їхніми заняттями, ґендером, сексуальною орієнтацією, етнічністю і соціальним статусом — причому всі ці поняття мають ті чи інші реальні фізичні відповідники, — з одного боку, і їхньою соціальною, моральною та політичною позицією і загальним поглядом на життя, з іншого боку. Постмодернізм допоміг нам підкреслити те, що цей зв'язок не є однобічним. Усі ці уроки можуть бути корисними, якщо їх застосувати до минулого. Але їхня

корисність зменшується, якщо ідеї, з яких вони походять, надто перебільшуються, так що ми замість соціоекономічного отримуємо інтелектуальний редукціонізм або відкидаємо все, крім політики та ідей, як таке, що не має значення для розуміння людської мотивації та діяльності в історії[47].

V

Принаймні в одному аспекті сутичка між соціальною історією та постмодернізмом не виглядає такою лютою, як учасники хотіли б примусити нас повірити. Зокрема, обидві сторони, на відміну від традиційної політичної та дипломатичної історії, виявляють виразну тенденцію применшити значення особистості. Наприклад, Е.Г.Карр, як захисник особливої соціальної інтерпретації історії, вважав, що культ особи був поширеним західним міфом і настав час його розвінчати. Демократія мас поклала йому край[48]. Ані історики, ані люди, про яких вони писали, не були ізольованими особистостями; вони всі були соціальними істотами. Карр твердив, що було б помилкою розрізняти особистості й безособові історичні сили, оскільки перші є витвором і справжнім втіленням останніх. Він достатнім чином унаочнив цей принцип у своїй *«Історії Радянської Росії»*, слідуючи зображенню Троцьким Сталіна як витвору нової радянської бюрократії 1920-х років, а не як індивідуальності з визначеними власними особистими рисами. Але якби Карр дожив до того, щоб продовжити свою *«Історію»* до середини 1930-х років, він би мав справу з феноменом Сталіна як безжального, параноїдального диктатора часів великих чисток і режиму терору, що знищив незліченні мільйони радянських громадян через найдрібніші причини і взагалі без усяких причин. Можливо, він би погодився з поглядом, який відстоювали деякі американські історики 1980-х років, що ці події були продуктом структури радянського правління, зумовленими рухом «знизу», а не наслідком індивідуальної патології Сталіна[49]. Ми не можемо цього знати напевне.

Сам же Карр включив розділ *«Особистості»* у п'ятий том своєї *«Історії Радянської Росії»*, де розглядав головних дійових осіб внутріпартійної боротьби за владу в 1920-і роки — Троцького, Зінов'єва, Каменєва, Бухаріна та Сталіна. Розділ відкривається загальним положенням щодо ролі особистості в історії:

> Історичні події приводяться в рух волею особистостей. Але те, чого хочуть особистості, частково визначається історичними умовами, в яких вони опинилися; і ці умови накладають чимраз вужчі обмеження на те, чого вони можуть хотіти. Тому пояснення подій, які даються істориком, не можуть зводитися до простої констатації волі тих чи інших індивідів і тому намагаються витворити ілюзію діяння «безособових» сил в історії, хоча історик добре усвідомлює, що дії, в яких ці сили знаходять своє вираження, є діями окремих людей і запускаються індивідуальною волею.

Подібним же чином Карр вважав, що «велика людина» є великою, тому що більшою, ніж зазвичай, мірою втілює бажання і прагнення своїх сучасників або передбачає бажання і прагнення своїх наступників. Так Троцький репрезентував прозахідні тенденції серед більшовиків, а Сталін — їхні антизахідні фобії. Карр вважав, що ключ до двозначностей у характері Сталіна — «визволитель і тиран, людина, віддана справі, але особистий диктатор» — не може бути знайдений у самій цій людині. Їх треба шукати в його оточенні. «Небагато великих людей були такими ж явними, як Сталін, витворами часу і місця, в яких вони жили»[50].

Карр вважав, що «великі люди» виражають свій час і завжди представляють більші історичні сили. Гітлер, наприклад, залишився б незначною постаттю серед фанатиків на маргінесах німецької політики, якби не депресія 1929-1933 років і супутня їй криза Веймарської республіки. Однак, коли такі індивіди здобувають значну владу, тоді в гру вступають особисті якості, які можуть мати незначний або й не мати жодного стосунку до «великих безособових сил», і Карр, можливо, надто поспішно відмахнувся від них. У роки після написання книжки «*Що таке історія?*» Карр, фактично, почав визнавати дещо більшу роль особистості в історії, аніж робив це раніше. Він, наприклад, вважав, що Ленін, якби залишався при владі, зумів би провести індустріалізацію Росії більш гуманними способами, ніж Сталін[51]. І все ж соціально-історичний підхід, який він відстоював, безумовно, відводить незначну роль індивідуальному діячеві в історії.

Схоже, що постмодернізм з його розвінчанням автора й вивищенням безособових дискурсів в центр історичного аналізу повторює нібито цей погляд. Але, як це не дивно з огляду на його недовіру до поняття особистості, постмодернізм багато також зробив для

відновлення місця особистості в історії, хоча й зовсім по-іншому, аніж традиційний культ «великих людей» у істориків політики. Недовіра постмодернізму до головних напрямів, надання переваги маргінальному, дивному і не з'ясованому породили велику кількість історичних праць, які відтворюють світ маловідомих індивідів, таких, як італійський мірошник Меннокkio в книжці Карло Гінзбурга *«Сир і черви»*[52]. Одним із дуже великих недоліків узагальнюючої соціологічної історії з її опорою на середні показники та статистику була фактична ліквідація нею окремої людини на користь анонімних груп і напрямів. Звести кожну людину до статистичної величини, до соціального типу, до речника колективного дискурсу — це вчинити насильство по відношенню до складності людської природи, соціальних обставин і культурного життя. З іншого боку, заяви, що така особистість, як Сталін, була просто чудиськом і потворою, навряд чи допоможуть нам зрозуміти, чому він робив те, що робив, і надзвичайно переоцінюють свободу маневру, якою володіють люди, навіть диктатори, аби нав'язувати свою особисту волю іншим[53]. Врешті-решт, нікому не вдалося покращити визначення Маркса, що люди самі творять свою історію, але роблять це в обставинах, яких вони не вибирають. Саме взаємодія індивіда з його або її обставинами і робить вивчення людей минулого таким захоплюючим. Постмодерністська історія повертається до індивіда, до людського фактора в історії на всіх рівнях, відновлює рівновагу — і є в цьому відношенні великим здобутком.

Знання і влада

I

Настав час, заявив недавно один постмодерністський автор, відмовитися від такої історії, яка

> дозволяє нам думати, що ми знаємо минуле. Історія у постмодерну епоху запитує: Чия історія розповідається? Від чийого імені? З якою метою? Постмодернізм веде мову про історії, які не розповідаються, які переповідаються, які лишилися нерозказаними. ... Історії забуті, приховані, які вважаються неважливими, змінені, викорінені. Він — про відмову бачити історію як лінійну, як таку, що веде просто в сьогодення певним упізнаваним чином — усе там влаштовано з глуздом. Він — про випадок. Він — про владу[1].

Деякі з цих сентиментів могли б викликати певне співчуття у Е.Г.Карра. Він вважав, що «завдання історика — ані любити минуле, ані звільнитися від минулого, а аналізувати й зрозуміти його як ключ до розуміння сьогодення»[2]. Зайве казати, що такі твердження не знаходили особливого відгуку у Джефрі Елтона. Він визнавав, що минуле може дати певні уроки щодо можливостей, відкритих для людської думки і дії, і щодо «чудесної непередбачуваності того, що можуть думати і робити люди»[3]. Але по суті, як би важко це не було, історики повинні завдати собі труду зрозуміти в пізнавальному смислі дії, ідеї та мотиви людей минулого без прямого співвіднесення їх зі своїми власними переконаннями сьогодні.

Проте на практиці для більшості істориків цього ніколи самого по собі недостатньо. Свідомо чи несвідомо, але ми хочемо також використати свої знання минулого заради наших власних цілей у наш час. Марксистські історики, наприклад, завжди віддавали першість сучасній політиці у своєму підході до історії. І не слід думати, що такі твердження стосуються тільки марксизму. Історики школи *«Annales»* у Франції наполягали у своїх дослідженнях на науковій точності — і були зайняті тим, що намагалися створити альтернативний по відношенню до марксистського історизму комплекс ідей. Нічого політично нейтрального в цьому не було. Фернан Бродель, згідно з його власним визнанням, писав свій *magnum opus**, *«Середземномор'я і середземноморський світ за часів Філіпа II»*, у німецькому таборі військовополонених для того, щоб заново віднайти деякі глибинні структури історії та ідентичності, які, як він сподівався і вірив, пережили поразку Франції від німців у 1940 році. Під кінець життя він повернувся до цього бажання у своїй розвідці *«Ідентичність Франції»*, у певних відношеннях глибоко консервативному, націоналістичному тексті. Там твердилося, що Франція та її кордони суттєво не змінювалися від XIII сторіччя, і заявлялося, що французька кров не розбавлялася від доісторичних часів. Ця заява йшла в одному руслі з расистським переконанням Броделя, що між французами та іншими націями, включаючи сюди й усі види іммігрантів, «може мати місце певне перемішування, але не може бути злиття»[4]. П'єра Шоню, ще одного історика *«Annales»*, теж можна зарахувати до правих. Шоню визначав легалізовані аборти як «абсолютне вбивство», яке матиме «катастрофічні демографічні наслідки для Франції»[5]. Зв'язки між провідною роллю французької демографічної історії та консервативно-націоналістичною перейнятістю традиційно низьким рівнем народжуваності у Франції явно проглядаються у працях Шоню. Так за начебто науковою нейтральністю цих істориків криються певні бентежні політичні цілі.

Навіть Елтон, незважаючи на всі його урочисті заяви про об'єктивність, привносив політичну програму і політичні засновки в свої історичні праці. У передмові до своєї першої книжки *«Тюдорівська революція в уряді»* він твердив, що «уряд повинен бути сильним, аби його хотіли», і присвятив значну частину подальшої кар'єри вибудовуванню позитивної оцінки «сильного правління,

* Великий твір (*лат.*).

яке не допускає анархії і забезпечує порядок» і яке, як він вважав, було створене за часів Генріха VIII та його міністра Томаса Кромвеля. Він критикував те, що «наша історія все ще значною мірою пишеться віґами, поборниками політичної свободи», і декларував свій намір підкреслювати натомість «необхідність контролювання цієї свободи»[6]. Його історія була далекою від історії, яка оголеною з'являється з джерел; навпаки, вона від самого початку була одягнена в стійкі консервативні політичні переконання. Елтонові твердження, що історик повинен підходити до документів, увільнений від усіх сьогоднішніх допущень, були спростовані його власним відвертим визнанням ролі, яку такі засновки відігравали у його власних історичних працях.

У своїй книжці *«Політика і поліція»* Елтон намагався виправдати свого героя Томаса Кромвеля від звинувачень, що той вдавався до «режиму терору», втілюючи реформаційні декрети Генріха VIII, розпускаючи монастирі, захоплюючи церковні землі тощо. Книжка великою мірою спиралася на доноси проти католиків і супротивників цієї політики, які надходили від звичайних громадян. («Без такої діяльності, — коментував він, — суспільство розвалюється».) У розгромній критичній рецензії Лоренс Стоун зазначав:

> Доктор Елтон, схоже, зовсім не усвідомлює шкоди, якої зазнає тканина суспільства, коли уряди відверто заохочують доноси сусідів на сусідів, відкриваючи таким чином скриньку Пандори з місцевою злобою і наклепами. Жодна людина, яка хоч щось читала про життя в окупованій нацистами Європі або бачила фільм «*Le Chagrin et La Pitié*»*, не може поділяти задоволення д-ра Елтона, коли він радісно твердить, що його герой заохочував приватні доноси, а не покладався на систему платних інформаторів. (До речі, саме по цьому питанню мав місце серйозний випадок suppressio veri**. Розглядаючи те, планував чи не планував, впроваджував чи не впроваджував Кромвель поліцейську державу, д-р Елтон зовсім не згадує оте маленьке зловісне речення в одній із його пам'ятних записок самому собі в 1534 році: «мати впливових осіб у кожному доброму місті для виявлення того, хто так говорить чи молиться» (тобто, «на користь папської влади»)).

* Сум і жаль (*фр.*).
** Приховування або викривлення істини (*лат.*).

Елтон, докоряє Стоун, вважає, що коли закон прийнятий, то дії, які він санкціонує, є таким чином виправданими і не можуть бути рівнозначні терору чи тиранії. Це стосується і закону 1536 року, який дозволяв страчувати шляхом тортур людей, що поширювали чутки, які суперечили політиці короля, на підставі доносу одного-єдиного свідка. Елтонова упереджена схильність до сильного уряду привела його до викривленого прочитання документів[7]. Примітним у цій дискусії є те, як погляди не тільки Елтона, але й Стоуна зумовлені сьогоднішніми політичними позиціями. Але це саме по собі не знецінює критики Стоуна і не зводить сутички точок зору двох істориків до простої різниці в поглядах на політику, яка не може бути вирішена зверненням до первинних історичних документів. В кінцевому підсумку, Елтон повинен був відповісти на звинувачення Стоуна в *suppressio veri* зверненням до пам'ятної записки Кромвеля 1534 року, а не розмовами про практику доносів у нацистській Німеччині.

II

Таким чином, уся історія визначається сьогоднішньою метою і стимулами, які можуть бути моральними, політичними чи ідеологічними. Питання полягає в тому, якою мірою ця мета є визначальною. Чи саме до цього врешті-решт зводиться історія? Одна справа — визнати, що на істориків впливають їхні сьогоднішні моральні чи політичні погляди, або погодитися, що теорії, запозичені з таких сусідніх дисциплін, як соціологія, антропологія, економіка чи лінгвістика, можуть бути корисними чи навіть вирішальними у вивченні минулого. Але зовсім іншою справою і наступним кроком є наступне твердження: що б там історики не говорили чи не думали, *головною* метою усіх історичних праць і досліджень є здобуття влади для істориків або для тих, кого вони репрезентують сьогодні. Це поширене постмодерністське твердження випливає головним чином із праць французького філософа та історика Мішеля Фуко, який вважає істину і знання продуктами не пізнання, а влади. В усі часи, твердив він, в науках існував домінуючий «дискурс», який — за допомогою використовуваної мови й термінології — визначав і обмежував можливості думки та її вираження таким чином, щоб фактично виключити можливість незгідності. Тексти — романи, історичні праці тощо — були, на переконання Фуко, не витворами індивідуальної думки, а «ідеологічним продуктом» домінуючого дискурсу. Історія

була вигадкою наративної системи, накладеної на нездоланний хаос подій в інтересах здійснення влади. І якщо певна версія минулого була визнаваною більше за інші, то не тому, що вона була ближчою до «істини» чи більше узгоджувалася зі «свідченнями», а тому що її представники мали більшу владу в середовищі істориків чи в суспільстві в цілому, ніж її критики.

Це фукіанське пов'язування влади і знань відбувалося в 1970-і, а особливо у 1980-і роки паралельно з розвитком відверто політично заангажованих форм історичних досліджень і публікацій. Зразком тут була історія робітничого руху, яка розвинулася з соціалістичного руху XIX сторіччя й відверто писалася з точки зору промислового робітничого класу. Історики робітничого руху прагнули відновити історію робітників та їхніх організацій як засіб зміцнення їхньої сьогоднішньої класової свідомості й політичної заангажованості та їхніх надій на остаточну перемогу в майбутньому. Вони розповідали історію опору гнобленню та поступального маршу організованого робітничого класу до подвійної мети — політичної влади та особистого звільнення, яка буде осягнена шляхом соціалістичного перетворення капіталістичного суспільства та держави. Таким чином, історія робітничого руху полягала у дослідженні попередників сьогоднішніх соціалістичних і робітничих організацій та в описі розвитку руху до сьогоднішнього дня, звідки його подальший розвиток був безумовно екстрапольований в уявне, непереможне майбутнє.

Модель історії робітничого руху була запозичена іншими групами, об'єднаними спільними інтересами, починаючи від кінця 1970-х років, але дедалі більше очищувалася від будь-якої всеохопної теорії історичного прогресу та й взагалі від будь-яких претензій на історичну об'єктивність. Історія чорношкірих, історія жінок і феміністична історія, історія геїв та лесбійок, які ставали дедалі більш настійливими в США у 1980-і роки, починали з первинного відновлення «загублених» чи навіть свідомо заборонених історичних фактів про свої власні конкретні групи, які були «приховані від історії», а тепер «виходили на денне світло»[8]. Але в кінці 1980-х років вони звільнилися від цієї значною мірою емпіричної моделі й витрачали багато зусиль, пропонуючи свідомо упереджену реінтерпретацію ширшої і знайомішої історичної території з точки зору інтересів своєї власної групи. Водночас вони засуджували всі попередні історичні праці як упереджені, які представляють білу, чоловічу, гетеросексуальну, європоцентричну точку зору, обслуго-

ючи дискурс культурно домінуючої еліти. Завдання історичного дискурсу, твердили вони, полягає у забезпеченні законних прав людей — особливо у забезпеченні законних прав групи чи груп людей, яких вони представляють. Відмінність між різними підходами до минулого полягає в політичному та моральному обрамленні, а не в точності історичного бачення самого по собі, яку врешті й неможливо визначити.

Такий розвиток подій частково відображав занепад старого робітничого класу в передових індустріальних та постіндустріальних суспільствах. Відплив марксизму і революції на Заході протягом 1980-х років робив історію робітничого руху дедалі мілкішою. Інші джерела нерівності в суспільстві — гендер, етнічність, сексуальна орієнтація — ставали відносно важливішими, ускладнюючи соціальну розшарованість. Змінюваний характер історичної науки лівої орієнтації почав відображати в цілому ці ширші зміни в суспільстві. Що більше, змінювалося також становище університетських науковців, які писали історію. Глибоке переконання Е.Г.Карра в тому, що історична об'єктивність є точною оцінкою напрямку, в якому рухається історія, стала великою мірою популярною серед істориків у 1960-1970-і роки не в останню чергу тому, що це був час значного і швидкого розширення системи університетів у всіх головних західних країнах, а разом з нею і кількості істориків. Саме цей факт значною мірою зумовив піднесеність, оптимізм та інтелектуальну впевненість того покоління істориків — передовсім істориків соціальної сфери, — яке з'явилося в цей час. Ще більша впевненість породжувалася вірою в можливості радикальної політичної реформи, створені демократичними президентствами Кеннеді та Джонсона в США, лейбористськими урядами Гарольда Вільсона в Об'єднаному Королівстві, соціал-демократичною коаліцією в Німеччині, очолюваною Віллі Брандтом, та подіями у Франції, які привели до падіння генерала де Голя. Здавалося, що історія дає ключ до майбутнього; університети здавалися генераторами політичних і соціальних змін; а відродження забутих поприщ людської боротьби та людського існування в минулому внаслідок бурхливого розвитку соціальної історії в ці роки давало ліберальним і лівим історикам відчуття, що вони беруть участь у хрестовому поході за відновлення людської гідності нехтуваних у минулому мас — як засобу зробити суспільство демократичнішим зараз і в майбутньому.

Однак у кінці XX століття більшість радикалів вже не вважає можливим підтримувати віру в тотальну трансформацію суспіль-

ства; натомість усе, чого можна досягти, — це ствердження і визнання конкретних інтересів. Домінування настійливих правих урядів у роки Рейгана–Буша–Тетчер породили в наукових лівих колах у Британії та Америці відчуття безсилості, яке ще й увиразнювалося кризою в академічному середовищі, що почалася в 1970-і й досягла свого піку в 1980-і роки. Консервативні уряди 1980-х років не надто поважали університети й воліли шукати порад у приватних «мозкових центрах», часто відкидаючи при цьому великою мірою загальновизнану академічну розважливість. Зростання кількості викладачів завершилося. Хвиля творення нових університетів скінчилася. Конкуренція за академічні посади, які так легко було знайти в 1960-і роки, стала тепер надзвичайно жорстокою, бо всі нові інституції почали продукувати докторів філософії*, які не могли знайти для себе роботи. В результаті кількість докторів філософії в усіх західних країнах різко впала на середину 1980-х років. Погіршилося відносне економічне становище викладачів вузів, оскільки їхні зарплати стали нижчими від зарплат інших груп, таких як юристи й державні службовці, з якими їх традиційно порівнювали. Автономія викладачів чимраз більше підривалася зростанням могутності професійних університетських адміністраторів, зменшенням впливу демократичних інституцій, таких як університетські сенати, заміною в університетах колегіального етосу управлінським та зникненням професійної ієрархії, що основувалася на владі, статусі й престижі професорів, чого всі, принаймні теоретично, могли прагнути. Урядові перевірки та контролювання університетів, особливо в Об'єднаному Королівстві, сприяли занепаду автономії викладацьких кіл[9]. Історія щораз більше не сприймається як така, що має певний загальний напрямок або якийсь серйозний смисл. Робітничий клас, з яким ідентифікували себе так багато істориків лівої орієнтації, виявився ненадійною опорою, занепадаючи кількісно з переходом до постіндустріального суспільства і віддаючи свою лояльність — принаймні частково — таким правим ідеологам, як містер Рейган і місіс Тетчер[10].

З соціологічної точки зору, чимало аспектів постмодернізму можна зрозуміти як спосіб компенсувати цю втрату влади у світі в цілому і в університеті як інституції. Він-бо віддає величезну, якщо не всю владу в руки академічного інтерпретатора — критика та іс-

* Нижчий вчений ступінь доктора.

торика[11]. Якщо наміри автора тексту не стосуються смислу тексту, якщо смисл привноситься в текст читачем, інтерпретатором, і якщо минуле є таким самим текстом, як усі інші, тоді історик, фактично, відкриває минуле заново щоразу, коли він або вона читає чи пише про нього. Минуле не владне більше обмежувати дослідника рамками фактів. Історики й критики тепер всесильні. Щоби підкреслити це, постмодерністи розробили новий рівень спеціалізованої мови й жаргону, запозичених головним чином з теорії літератури, який робить їхні праці незрозумілими для всіх, окрім інших постмодерністів. Уся ця наука виглядає, таким чином, не тільки самодостатньою, але — як це не дивно звучить з огляду на критику нею ієрархій та пріоритетів — ще й елітарною. І її нарцисизм, і її елітарність можуть розглядатися як механізм компенсування втрати реальної влади, доходів і статусу, яка спіткала академічне середовище протягом останніх 10-15 років. Усе це нагадує один із афоризмів Оскара Вайлда, що творити історію може кожен дурень, але потрібен геній, щоб написати її.

Нарцисизм багатьох постмодерністських праць може мати й більш особистісний характер. Узаконення постмодернізмом суб'єктивності в роботі історика заохочує істориків до втручання в текст такою мірою, що в деяких випадках їхня присутність мало не знищує предмет історичного розгляду. Наприклад, слова «я», «мене», «мені» з'являються аж вісімдесят вісім разів на перших чотирьох сторінках книжки постмодерністського історика Дайани Перкіс *«Відьма в історії»*. Де ж тоді в усьому цьому сама відьма? Перкіс картає академічних істориків-чоловіків, що займалися відьомством, за те, що ті зробили відьму засобом для досягнення успіху в своїх власних академічних кар'єрах, але не хоче подумати, що вона сама робить, по суті, те саме[12]. Інша недавня стаття відверто постмодерністського історика Руді Кошара мало чим поступається попередній праці, подаючи тридцять два посилання на самого себе на перших п'яти сторінках[13]. Надання переваг історичним дебатам та інструктивним працям щодо вивчення історії над вивченням самого минулого теж заохочує самодостатню перейнятість тим, які позиції займає історик щодо цих проблем, за рахунок самих проблем. Якщо історики починають вважати себе важливішими від людей, про яких вони пишуть, якщо вони починають посилатися один на одного — і на самих себе — більше, аніж на минуле, до чого заохочують їх такі теоретики, як Анкерсміт і Дженкінс, тоді єдиним наслідком може

стати пихата самовпевненість, солiпсизм і претензійність. Тут, безумовно, слід закликати повернутися до наукової скромності. Врешті-решт, саме Ісаак Ньютон нагадував своїм колегам-ученим, що якщо він може зазирнути кудись далі, то лиш тому, що стоїть на плечах гігантів; те, що він робив, було можливе лише завдяки роботі, проведеній його попередниками[14].

Трішечки скромності не завадило б ще й тому, що це були не тільки постмодерністи, але й — у свій час — квантифікатори, психоісторики, марксисти, феміністи й багато інших, котрі з'являлися на інтелектуальній сцені, самовпевнено проголошуючи всі попередні способи займатися історією зайвими, упередженими, непотрібними або хибними, тому що ті нехтували головними організуючими концептами, тому що ті мали надто прості теорії чи методи або тому що ті були просто ненауковими. Натхненниками такої риторики в нові часи були, звичайно, ранкеанці XIX сторіччя. З точки зору соціології професіоналізації, такі претензії можуть розглядатися як спосіб узаконення професіоналізму тих, хто їх висуває, і переконування решти наукового світу в тому, що вони є важливими. Як це не дивно звучить, вони є частиною культури модернізму, в якій, щоб бути почутими, інтелектуали повинні твердити, що вони говорять щось радикально нове[15].

Але модель подібних інтервенцій у минулому виглядала таким чином, що після першого періоду суперечок, у яких дискутувалися його претензії на універсалізм, новий підхід перетворювався на ще одну субспеціальність. Коли, наприклад, з'явилася «кліометрія», її прихильники заявляли, що вона робить усі попередні підходи застарілими і що *всі* історики в майбутньому повинні вивчати її методи. Через майже двадцять років, у 1990-і роки, дискусії вгамувалися, претензії кліометристів на вирішення фундаментальних історичних проблем шляхом застосування статистичних методів були в цілому відкинуті, і квантитативна історія стала субспеціальністю зі своїми власними товариствами, своїми часописами і своєю власною спеціалізованою мовою, яка досить щасливо співіснує з усіма іншими субспеціальностями. Те саме відбулося в різні часи і з іншими новими хвилями історичної теорії і практики.

Класичним прикладом такого процесу може бути випадок із соціальною історією, яка, як ми бачили, у 1960-і роки, коли вона вперше з'явилася, мала значні претензії на те, ніби саме вона пронизує всю історичну науку. У вступній статті до «*Journal of Social*

History», написаній у 1967 році його редактором Пітером Стірнсом, використовувалася мова піонерів («небагато важливих тем були досліджені більш-менш глибоко»), говорилося про «поступ» дисципліни і проголошувалася її здатність «подати в новому вигляді... традиційні проблеми історіографії»[16]. Однак у 1976 році, після десяти років існування часопису, Стірнс уже нарікав, що «історикія соціальної сфери сприймають із побоюванням або взагалі не так називають, тому кафедра історії може радісно продовжувати робити те, що вона робила завжди, додаючи лише слово «соціальний» до назв деяких курсів та дослідницьких проектів». У такому сумному стані справ, на його думку, слід звинуватити «закостенілість традиційних істориків», а також «традиційне історичне мислення», яке закріпило «загальне уявлення, що соціальна історія — це ще одна тема, а не всеосяжний підхід». Таким чином, було ефективно реалізоване «рішуче прагнення традиційних істориків помістити соціальну історію у ще одне затишне лялькове гніздечко». Дещо розпачливо Стірнс закликає до створення окремих кафедр соціальної історії, аби уникнути «нудного» характеру «традиційної історії» і здобути справжню рівність «визнаної дисципліни»[17]. На щастя, можливо, ніхто не звернув уваги на його заклик.

Таким чином, тут відбувся рішучий відхід від гегемоністських претензій соціальної історії на домінування в усій історичній науці до більш скромної вимоги її визнання як узаконеної субспеціальності. Цей процес, продубльований багатьма іншими історичними субспеціальностями, дуже нагадує явище, з яким зустрівся джазовий співак Джордж Меллі, досліджуючи популярну музику 1950-1960-х років: такі групи, як «Роллінг Стоунз» чи «Бітлз» почали з бунту, який невдовзі був зведений до стилю[18]. Той самий процес відбувається зараз і з постмодерністською історією. Маскуючись під особливий вид культурної та інтелектуальної історії, вона вже оснащена своїм власним апаратом спеціалізованих часописів та асоціацій. І так само, як кафедри історії, особливо в США, вважали за необхідне прийняти на роботу одного-двох квантитативних істориків у 1970-і роки та одного-двох істориків жіночого руху у 1980-і роки, так і зараз вони вважають за необхідне прийняти на роботу одного-двох постмодерністських істориків у 1990-і роки. Вони, очевидно, в кінцевому підсумку посприяють і так уже бентежливій постмодерній різнорідності й роздробленості середовища істориків, а не революціонізують його теорію та практику в цілому.

III

Чи та історія, якою займаються фахівці в Британії, Франції, Німеччині та Сполучених Штатах, є всього лиш домінуючою, буржуазною формою ідеології? Чи професійні історики займаються просто творенням виправдань для існуючого стану речей, зокрема й збереження свого власного привілейованого становища науковців, приналежних до середнього класу? Багато постмодерністів твердять, що саме так, оскільки «в кінцевому підсумку, — як каже один з них, — історія — це теорія, а теорія ідеологічна, ідеологія ж — це всього лиш матеріальні інтереси»[19]. Постмодерністська точка зору, говорячи словами Кіта Дженкінса, бачить

> професійних істориків... не так поза ідеологічними сутичками, а як таких, що займають в них дуже суттєві позиції... професійні ж історії – як вираження того, як домінуючі ідеології сьогодні формулюють історію. Здається достатньо очевидним, що — побачені в ширшій культурній та «історичній» перспективі — надбагаті інституційні інвестиції, такі як наші національні університети, є необхідними для відтворення існуючої соціальної формації і знаходяться, отже, на передньому краї культурної оборони (академічні стандарти) та ідеологічного контролю; було б дещо необачно, якби це було не так[20].

Маючи справу з тим, що вони вважають захищеним академічним істеблішментом, багато постмодерністів ганьблять уявну нетерпимість середовища істориків, у якому, за словами одного з них, «нонконформісти, скептики та невіруючі трактувалися як єретики, які заслуговують лише на спалення»[21]. Тому вони прагнуть зруйнувати уявлення, що «історики заслуговують на схвалення, бо мають певне значення», яке основується на їхніх претензіях на пошук «об'єктивної» історичної істини, бо істина професіоналів є не кращою, ніж істина будь-якої іншої суспільної групи. Постмодерністська історія, за таким уявленням, взагалі обійдеться без професійних університетських істориків і заохочуватиме натомість «передачу повноважень» гнобленим соціальним групам, показуючи, як «наша власна історія» може «служити легалізуючою основою» політичних програм сьогодні і в майбутньому[22]. Правила історичного дослідження і віра в можливість осягнення історичної істини

будуть відкинуті, бо «відмінність між пропагандою і хорошою історією служить головно для делегітимізації історій, які кидають виклик панівній ідеології». Написання історії і навчання історії базуватимуться, таким чином, на вірі, «що історія — це пропаганда, що вона — про сучасність»[23].

Але це голос не постмодернізму *per se*, у якому, як ми вже бачили, існує багато різних варіантів, а вульгарного постмодернізму, який перетворює грубий редукціоністський марксизм сталінської епохи на жаргон 1990-х років. Те, що Кіт Дженкінс розглядає університетських істориків так упереджено (якщо на хвильку запозичити його спосіб аргументації), певним чином пов'язано з тим фактом, що сам він є всього лиш лектором педагогічного інституту і тому відчуває свою непричетність до надбагатих університетських інституцій, які він так агресивно критикує. Безумовно, це було б несправедливе звинувачення, але не більш несправедливе від тих звинувачень, які він кидає університетським історикам в цілому. У кожному разі, просто наївно вважати, що такі культурні інституції, як університети, функціонують як прості передавачі домінуючих вартостей, вони радше є одним із багатьох центрів суперечок у суспільстві, базами для витворення та обговорення нових і часто бентежливих, згубних знань чи ідей. Саме поняття пануючого дискурсу чи ідеології — лібералізму, за формулюванням Дженкінса — є надмірним спрощенням у нашому багатогранному й фрагментаризованому постмодерному суспільстві. Врешті-решт, багато хто із захисників самого постмодернізму працюють у провідних навчальних і дослідницьких інституціях, таких як Кембридж і Манчестер, Принстон і Корнелл, Берклі та Єйл, *Collège de France* чи Сорбонна. Є багато істориків і філософів, не кажучи вже про політиків, які проголошували й відстоювали принципи, що суперечили їхнім матеріальним інтересам. Не найгірше тут почати з інтелектуала з середнього класу Карла Маркса та власника фабрики Фрідріха Енґельса. Головний акцент постмодернізм робить на незалежній силі ідей і повному їх від'єднанні від матеріальних факторів, і тому важко уникнути враження, що Дженкінс і ті популяризатори, які думають так, як він, насправді не розуміють, що таке постмодернізм, якщо вони вважають ідеологію всього лишень способом вираження матеріальних інтересів. У кожному разі, існує і завжди існувало чимало причин, чому історики обирають одну теорію, один метод інтерпретації, а не інший; часто спонуки, які керують ними, криються глибоко в

підсвідомості і не можуть бути пояснені будь-яким раціональним чином, не кажучи вже про економічні інтереси.

Якщо історія — це «буржуазна» ідеологія, то як вона в такій іпостасі функціонує і в чому полягає її значення для суспільства? Згідно з іншим постмодерністським автором, історія є «вимуштруваним засобом для витворення «історичного минулого», який виконує регулятивну функцію по відношенню до «народного минулого». У цьому плані її роль надзвичайно важлива», — продовжує він, — бо історичні дискусії, що ведуться професійними істориками, «виріша-льним чином впливають на народні уявлення про минуле протягом тривалого періоду часу»[24]. Вульф Канштайнер, німецький оглядач постмодерної культурної сцени, визначив «усе більший занепад традиційної історіографії» в народному дискурсі як головне джерело сьогоднішнього нездужання історії[25]. Але обидва ці аргументи не враховують головного, а саме того, що народні знання про минуле, — народна пам'ять, іншими словами — завжди структурувалися не професійними істориками, а іншими факторами: від народної пісні, міфу й традиції до масової літератури, плакатів та популярної преси. Зусилля професійної історії частіше були спрямовані на руйнування кліше народних історичних міфів, аніж на підтримання їх. Більш того, від самого початку професійні історики, як правило, зверталися тільки до освіченої меншості. Вважати професійних істориків з університетською підготовкою просто односкерованими виробниками історичних знань, які структурують народні уявлення про минуле, — значить переоцінювати їхній публічний вплив у декілька разів.

А однак, саме цим уперто займаються постмодерністські автори. Дженкінс твердить, що «буржуазія» вірить, ніби історія — це нейтральна академічна дисципліна, яка стоїть над і поза політикою. Буржуазії не потрібна історична траєкторія (така як прогрес), яка ще не досягла своєї кінцевої мети, бо буржуазія вже давно досягла своєї власної: а саме буржуазного панування над суспільством та експлуатації всіх інших у ньому. Історія, отже, служить інтересам буржуазії. Уявлення, що історія служить інтересам минулого, невірне, бо «минуле не має самості»[26]. Подібно до багатьох постмодерністських критиків історії, Дженкінс звалює усіх істориків в одну категорію («буржуазні ліберали») і відмовляється визнати величезну різноманітність політичних та методологічних позицій, які характеризують сьогоднішнє середовище істориків. Що більше,

«буржуазія» також не має «самості», як і «пролетаріат», чи, як вже на те пішло, «жінки», чи «геї», чи «афро-американці»; в усіх цих випадках «самість» так само ідеологічно сконструйована, як і минуле, і так само палко оспорюється різними варіантами лібералізму й консерватизму, конкуруючими доктринальними інтерпретаціями соціалізму, взаємно ворожими концепціями фемінізму тощо.

Цілком помилково припускати, що професійні історики усі погоджуються щодо певних аспектів історії, тому що ті узгоджуються з «панівною ідеологією», яка допомагає їм зберігати свої посади й зарплати. Бачення версій історії не приймається тільки тому, що їх автори наділені владою серед істориків чи в університетах. Візьмемо, наприклад, книжку Е.П.Томпсона *«Становлення англійського робітничого класу»*, опубліковану в 1963 році. Її автора навряд чи можна назвати прихильником лібералізму чи академічним кар'єристом. У час написання книжки він взагалі не був університетським істориком, а викладав головно на заочних курсах та в Освітній асоціації робітників, а єдиний строк, який він відпрацював на повній ставці академічного історика у Ворикському університеті, закінчився хаосом, коли він очолив групу радикальних студентів, яка захопила університетську адміністрацію, і опублікував убивчу критику на плазування академічних кіл перед капіталізмом у своїй книжці *«Ворикський університет Ltd.»*[27]. Але *«Становлення англійського робітничого класу»*, безумовно, була однією з найвпливовіших книжок з англійської історії, опублікованих за останні сорок років.

І на противагу цьому візьмемо тезу Джефрі Елтона, що Томас Кромвель провів «тюдорівську революцію в уряді». Незважаючи на всю переконливість, ученість і настійливість, з якими ця теза висувалася її автором, вона ніколи не була прийнята в цілому фахівцями в даній галузі, навпаки, зазнала суворої критики невдовзі після свого обнародування в ході серйозної дискусії в часописі *«Past and Present»*[28]. У 1980 році Лоренс Стоун зазначав, що Елтон «зумів переконати всього лиш незначну меншість своїх колег по професії, ніби зміни, які відбувалися в ті часи, можна достатньо виважено визначити як «революцію в уряді», і хоча Стоун додавав, що «кожен серйозний студент, який вивчає цей період», повинен був «давати собі раду» з аргументацією Елтона, залишається фактом, що це ніяк не сприяло, аби теза Елтона стала загальноприйнятою частиною історичної ортодоксії[29]. Але ж її автор десятиріччями був однією з опор

академічного істеблішменту; він був президентом Королівського історичного товариства, професором королівської кафедри нової історії в Кембриджі, отримав рицарське звання за рекомендацією уряду пані Тетчер. Як бачимо, влада і знання дуже опосередковано пов'язані в обох цих випадках.

Цілком можливо прийняти зовсім іншу точку зору на зв'язок між істориками і владою, ніж та, яка відстоюється багатьма постмодерністами. Як зазначав Джон Вінсент, історики сьогодні — це переважно державні службовці в університетах, які зазнали відчутного спаду доходів і престижу протягом останніх кількох десятиліть XX сторіччя:

> Історики сьогодні не мають влади — влади над людьми, над грішми, над поглядами. Вони живуть серед підгір'їв суспільства, де ревно беруть участь у соціальному русі вниз. Упродовж свого життя вони бачать дуже мало влади; вони не вловлюють її відбиттів у житті інших. Вони дуже далекі від активного життя в його сучасній формі — бізнесі. Їхня відірваність від речей, недостатня вкоріненість, бідність їхніх обов'язків — усе це характерно для малоістотного офіційного класу в усьому світі[30].

Іншими словами, вважати їх якимось різновидом правлячої еліти — це сумне непорозуміння.

Воно, може, й так, але які висновки робить з усього цього Вінсент? Він твердить, що оскільки історики залежать від держави в плані працевлаштування і пенсії, то вони сьогодні цілком природно схиляються до великої держави, соціальних реформ та (звичайно) пенсій і висміюють «ринкові сили» в історії, бо «якщо все залежатиме від ринку, то буде мало істориків і мало історії». Тому для історика дуже важко знову відвоювати для себе інтелектуальну позицію «флібустьєра чи самотнього авантюриста»[31]. Звичайно, може бути й так, що досвід самого Вінсента у зароблянні великих грошей як оглядача газети «*Sun*» посилив його позитивне ставлення до флібустьєрських тенденцій. Але на практиці кожен, хто знайомий з його ранніми історичними працями, може засвідчити, що вони були освіжаюче нетрадиційними в своїх підходах[32]. Якби ми справді повірили його дещо редукціоністським поглядам, то мали би сподіватися лише відверто правих думок від істориків, які живуть за рахунок приватних доходів, і хоча й правда, що існують деякі

індивіди, такі як Ендрю Робертс, автор неотетчерівського тексту «*Видатні черчильянці*», які підпадають під цю рубрику, але є й багато інших, яких це не стосується. І для істориків та історії існує великий ринок в університетах, де студенти не покинули цієї дисципліни, як вони покинули інші, наприклад, фізику. В університетах серед істориків існує таке ж велике різноманіття політичних поглядів, як і серед інших груп населення, і не в останню чергу тому, що університети, де вони працюють, свідомо були створені суспільством як інтелектуальне середовище, де можуть розквітати найрізноманітніші думки. Така роль високо цінується не тільки радикалами. У Британії, коли висунутий консерваторами в 1989 році Закон про реформування освіти запропонував скасувати строки перебування на посаді університетських лекторів, то саме протест *консерваторів* у Палаті лордів посприяв внесенню поправки, яка стверджувала, що викладачі не можуть бути звільнені за їхні переконання.

IV

Твердження, що кожна суспільна група творить свою власну історію як засіб витворення власної ідентичності, містить деякі проблематичні імплікації. Як зазначала американський історик Лаура Лі Даунс,

> Політика ідентичності, феміністської чи іншої, спирається на бентежливий епістемологічний ґрунт, коли крихка єдність групи, вкорінена в народжуваному самоусвідомленні себе як гнобленого іншого, захищена від білої чоловічої колонізації відстоюванням недоступності власного досвіду. Лише ті, котрі поділяють групову ідентичність і пережили її досвід — чи то біологічно даний, чи соціально сконструйований, — можуть знати, що означає бути чорним, жінкою, робітником чи належати до етнічної меншини в Америці, створеній як біла, англосаксонська і протестантська[39].

Можна було б твердити, що з цього випливає, ніби ніхто з отих гноблених груп не може, очевидно, написати історію білих, англосаксонських, протестантських чоловіків, бо вони, в свою чергу, не мають досвіду, який би уможливив написання такої історії. Остаточним висновком справді-бо є те, що ніхто нічого не може знати поза власним тілесним досвідом. Досвід — це єдиний арбітр істини.

Універсальної істини не існує, є лиш істини, притаманні конкретним групам людей.

Тому білі історики-чоловіки можуть писати лише про мертвих білих чоловіків, і саме тому, на думку багатьох постмодерністів, домінуючий погляд на минуле, який пропонується істориками, вилучає із загальної картини так багато інших груп. Деякі професійні історики відверто захищали таку практику й твердили, що історія пишеться і завжди *повинна* писатися головно про панівну (в західному суспільстві, отже, про білу, чоловічу) групу чи групи в суспільстві, тому що їхня «істина» історично важливіша від істини підпорядкованих груп. Е.Г.Карр абсолютно ясно висловлювався, що ті, котрі (на його думку) мало або взагалі ніяк не доклалися до витворення історичних змін — як він їх бачив, — такі як жінки чи дописьменні й політично неорганізовані маси, насправді не заслуговують на увагу історика. Джон Вінсент погоджувався з Карром з цього питання: «Історія — про переможців, а не про тих, хто програв. ... Історія є глибоко чоловічою. ... Історія — про багатих і знаменитих, а не про бідних»[34]. Але це, по суті, визнання глибокого невігластва автора стосовно інших видів історії, аніж історія британської високої політики XIX сторіччя, про яку він сам пише. У ширшому світі історичної наукової думки в Західній Європі та США протягом останніх трьох десятиріч чи й більше цей вид історії відігравав дедалі меншу роль, а саме бідні й незнані, невдахи й, звичайно ж, жінки цікавили найбільшу кількість істориків і були предметом дослідження найбільшої кількості книжок[35]. Це лише частково пов'язано зі становленням «політики ідентичності». Історики, які писали про бродяг, майже напевно самі бродягами не були, і те саме (маймо надію) стосується, *mutatis mutandis**, історії злочинності. Нове звернення до історії гноблених груп значно більшою мірою було зумовлене бажанням виявити фундаментальні структури нерівності в суспільстві, аніж будь-якими спробами сприяти встановленню політичної, соціальної, етнічної чи ґендерної ідентичності сьогодні. Коли постмодерністський історик ратує в середині 1990-х років за «нове відкриття історії невдах», то хочеться запитати, на якій планеті він жив останні тридцять років[36].

Думка, що кожна група в суспільстві пише свою власну історію, не підтверджується на практиці. У більшості випадків *не*

* Змінивши те, що слід змінити; з відповідними поправками (*лат.*).

дається так, що професійні історики, які все ще переважно є білими чоловіками і належать до середнього класу, займаються виключно написанням історії інших білих чоловіків з середнього класу, навіть якщо деякі з них, як Джон Вінсент, твердять, що їм слід це робити. Більш того, твердження, що білі чоловіки з середнього класу, які пишуть історію жінок, чи гетеросексуали, які пишуть історію геїв, і так далі, незаконно «привласнюють» історію інших груп, бо не мають досвіду, необхідного для її написання, є саме по собі безпідставним з декількох причин. Бо кінцевим наслідком такого погляду було б те, що історія релігії мала би бути залишена церковникам, історія війн — генералам, історія фашизму — фашистам. В кінцевому підсумку, ніяка історія не була б можливою, лише автобіографія. Те, що такий погляд може мати праве забарвлення, було, наприклад, проілюстровано президентським зверненням Карла Бриденбафа до Американської історичної асоціації в 1962 році, коли він нарікав, що «багато молодих представників нашого ремесла й тих, хто поки що є учнями, — це продукти ... іноземного походження. ... Вони виявляються в буквальному смислі слова аутсайдерами в нашому минулому... Вони не мають досвіду, який би їм допоміг»[37]. Націоналістичні історики часто наполягали на тому, що саме їм належить минуле їхньої країни і що нема чого іноземцям намагатися привласнити його. Навіть Фернан Бродель, багато праць якого були присвячені історії Іспанії, Італії та інших частин Середземномор'я, парадоксальним чином твердив у своїй останній праці *«Ідентичність Франції»*, що «історик по-справжньому може бути на рівних лише з історією своєї власної країни; він мало не інстинктивно розуміє її вигини й повороти, її складнощі, її своєрідність і її слабкості»[38].

Але французька історія — це надто важлива справа, аби залишати її французам, німецька історія надто сильно вплинула на інші історії, аби залишати її німцям. І не слід думати, ніби наполягання на принципі, що тільки боснійці можуть написати історію Боснії чи серби — історію Сербії, зможе гарантувати створення хорошого, точного і нетенденційного історичного дослідження. Історія таким же чином стосується явно іншого, як і начебто знайомого. В ній ідеться про заповнення ряду прогалин у часі, культурі й досвіді за допомогою вишколеної історичної уяви. Безумовно, історик може виграти, використовуючи особистий досвід для вивчення минулого. Едвард Гіббон, наприклад, любив повторювати, що час, витрачений ним на службу в місцевому міліційному війську, не був змарнований,

коли дійшло до написання військової історії занепаду й краху Римської імперії. Подібним же чином, чернечий досвід Девіда Ноулза явно допоміг йому в написанні історії релігійних орденів в Англії, хоча, як ми бачили, викривив особливим чином його інтерпретацію. Але можуть бути також і втрати — від звуження перспективи чи від поверхового почуття тотожності, яке затемнює деякі вирішальні відмінності між минулим і сьогоденням. Наприклад, більша частина, якщо не вся військова історія, написана генералами, є безнадійно вузькою і не враховує ширші соціальні, політичні та дипломатичні аспекти теми; прикладом тут можуть служити багато книжок одного з найбільш шанованих авторів у цьому жанрі, генерал-майора Дж.Ф.К.Фуллера[39]. Культурна прірва, яка відділяє жінок 1990-х років від жінок 1790-х, чи 1590-х, чи 1390-х років, є в деяких аспектах значно більшою від культурної прірви, яка розділяє чоловіків і жінок сьогодні.

Більш того, ніхто не став би, безумовно, твердити, що жінкам не можна писати історію чоловіків чи маскулінності або геям — історію гетеросексуальності тільки тому, що вони не мають особистого досвіду маскулінності чи гетеросексуальності, який дозволив би це зробити. Чому б гнобленим не написати історію своїх гнобителів? Але саме такий висновок випливає з подібної аргументації. «Якщо могутні не можуть критикувати пригноблених, — зауважував філософ Пол Боґосян, — тому що головні епістемологічні категорії невмолимо пов'язані з конкретними кутами зору, то з цього також випливає, що гноблені не можуть критикувати могутніх»[40]. На практиці такого не буває. Останніми роками з'явилося багато важливих праць, присвячених маскулінності, написаних жінками-істориками[41]. Уява компенсує досвід, якого не вистачає. Дистанція може навіть забезпечити корисну міру неупередженості. Ототожнення історика з об'єктом дослідження аж ніяк не є безпроблемним; наприклад, у Німеччині викликало великий неспокій, коли один літній історик і ветеран Другої світової війни зазначив, що він співчуває солдатам гітлерівської армії на східному фронті під час Другої світової війни в 1944-45 роках. Його відчуття ототожнення дозволило йому прирівняти їхні страждання до страждань євреїв, а масові вигнання мільйонів німців зі Східної Європи після війни — до масових убивств євреїв під час голокосту, зробивши це у спосіб, який більшість людей визнали неприємним і неприйнятним[42].

Зростаюче усвідомлення проблем, зумовлених твердженням, що досвід і ототожнення необхідні для написання історії, змусило

принаймні деяких істориків перенести увагу зі співчутливої реконструкції історії гноблених груп, з якими вони ідентифікують себе, на лінгвістичний аналіз понять, які, на їхню думку, структурували це гноблення: з жінок, наприклад, на ґендер. Але тут також є свої пастки. Відстоюючи постмодерністське використання ґендеру як поняття, американський історик Джоан Скотт, на думку Лаури Лі Даунс, почала розробляти проект, у якому ґендерна ідентичність корініться не в досвіді гноблення, а набувається «виключно в процесі диференціації, аналогічному до того, що Сосюр визначав як структурну основу лінгвістичних систем значення». В ході цього процесу могутні — білі чоловіки з середнього класу — створили свою власну ідентичність, протиставивши себе негативно визначеним іншим, таким як жінки, не-білі й бідні. Таким чином, ґендерна ідентичність жінок була створена чоловіками, а не їхнім власним досвідом, і була просто нав'язана їм білими чоловіками з середнього класу. Тому, як це не парадоксально, наслідком відстоювання Скотт ґендеру як корисного для істориків поняття є те, що феміністи повинні припинити гнатися за ілюзією історії жіночого досвіду, а замість цього присвятити себе вивченню історії і функціонування «внутрішніх закономірностей ідеологічної системи, яка перш за все поміщає людину в нещасливе положення «іншого»: ґендеру як системи диференціації, а не жінок як групи; расизму як ідеології, а не не-білих як категорії тощо»[43].

Оскільки Скотт розглядає мову як таку, що визначає соціальне буття і є єдиним джерелом посередництва в історії, то вона взагалі не може пояснити історичних змін, оскільки в її системі аналізу немає нічого, що з'ясовувало б нам, як і чому може змінюватися сама мова. Таким чином, вона не дає жодної надії, що структури нерівності, притаманні концептам ґендеру, можуть бути знищені. Нам же потрібно, твердить Даунс, враховувати соціальний і, можна б додати, політичний та економічний контекст, аналізуючи мову в історії, так щоб ми змогли почати пояснювати, чому міняються речі, з точки зору взаємних впливів мови та її контексту в реальному світі[44]. Відповідь Скотт на ці звинувачення була темпераментною, але непереконливою і не зачіпала жодного з головних обговорюваних питань[45]. Заклик Даунс віднайти реальний історичний контекст мови і думки прозвучав справді сильно.

Історія, писана чоловіками про жінок, зовсім не обов'язково пишеться з чоловічої або маскулінної точки зору — не більш ніж

історія, писана жінками про чоловіків, є жіночою або фемінінною по суті. Можна вказати багато жінок-істориків, які написали відомі праці з політичної чи дипломатичної історії, де немає взагалі нічого, що могло б засвідчити, що вони є жінками, окрім імені на обкладинці: пригадується, наприклад, біографія короля Гановеру і Англії Ґеорґа I, написана Рангільдою Геттон, або розвідка Олів Андерсон про самогубства у вікторіанську епоху, або книжка Анні Кріґель про французький комунізм, або праці Ґертруди Ґіммельфарб, згадувані в різних місцях цієї книжки[46]. Постмодерністи можуть заперечити, що кожна історична книжка обов'язково містить як інтерпретацію, так і філософію історії, і що це робить їх, по суті, незіставними, а отже нездатними генерувати хоч якусь суперечність, яку можна розумно вирішити. Це, однак, ніяк не впливає на визнання ними інших точок зору, крім своїх власних. Коли історик-феміністка Дайана Перкіс атакує опис відьомства в XVII сторіччі, поданий у стандартній праці Кіта Томаса, вона не твердить, що він має емпіричні недоліки, вона говорить, що опис Томасом відьом як безсилих, старих жебрачок призначений у першу чергу донести «узаконений міф», у якому «історична ідентичність [чоловіків] ґрунтується на безсилості й безмовній покірності жінок». Заразом Перкіс таврує те, що вона вважає старанним уникненням з боку Томаса питання, чому так багато відьом були жінками — приклад чоловічої зарозумілості й байдужості до історії жінок[47]. Таким чином, праця Томаса делегітимізується з політичних причин; питання про те, чи були відьми дійсно в більшості своїй жебрачками, розцінюється Перкіс як несуттєве, тому що — як і все в історії — це не може бути остаточно встановлене.

На практиці аргументи Перкіс і суперечливі, й емпірично слабкі. Аргументом Томаса, підкріпленим масою промовистих тогочасних свідчень, було те, що бідних, одиноких старих жінок часто звинувачували у відьомстві, тому що — далеко не безмовні — вони проклинали тих, хто відмовляв їм у подаянні. Вина потім змушувала цих останніх пов'язувати всі наступні невдачі й лиха з прокляттям і звинувачувати конкретну жінку у відьомстві. Це була спроба *пояснити*, чому так багато відьом були жінками, а зовсім не спроба *уникнути* питання. А сказати, що такі жінки були безсилими перед лицем звинувачень у відьомстві чи що в них був дуже незначний статус чи вплив у місцевій спільноті — це зробити емпіричне спостереження у чітко обмеженому історичному масштабі. І зовсім немає доказів, які б підтверджували звинувачення Перкіс, що Томас

насправді використовував ці аргументи для «обґрунтування» чоловічої ідентичності в сьогоденні; одне лиш сексистське припущення, що він повинен був так чинити, тому що він — чоловік. Інші постмодерністи звикли твердити, що постмодернізм замінив гадану впевненість історика в об'єктивності знань «пробними» й «обережними» гіпотезами, які «зазнають постійного перегляду»[48], але історії, подібні до історії Перкіс, написані з відвертою метою здобуття політичної влади сьогодні, є якими завгодно, тільки не пробними й обережними, особливо в оперуванні емпіричними доказами, на яких основані їхні заяви. Феміністична історія, як і будь-яка інша історія, повинна основуватися на фактах, якщо хоче бути переконливою.

Постмодерністи можуть твердити, що «немає такого реального предмета, як «історія», а лише філософія історії; робота історика зводиться до її ідеологічних позицій»[49], але жоден із цих аргументів не є вірним. Врешті-решт, якщо політичні чи моральні цілі беруть гору при написанні історії, тоді страждає науковість. Факти підточуються, щоб підтвердити аргументацію; свідчення перекручуються, щоб відповідати політичному завданню; незручні документи ігноруються; джерела свідомо неправильно тлумачаться чи інтерпретуються. Якщо історики не шукають істину, якщо ідея об'єктивності є просто поняттям, призначеним придушувати альтернативні точки зору, тоді критерії науковості втрачають будь-яке значення при оцінці конкретної історичної аргументації. Це й справді є кінцевою метою таких постмодерністів, як Елен Сомекава та Елізабет Сміт, які твердять, що оскільки «всі інтерпретації є вагомими, якими б правилами історики не користувалися», то історикам необхідно «змінити критерії оцінки цілості з абсолютної чи об'єктивної істини на моральну чи політичну. Тобто, — продовжують вони, — замість вірити в абсолютну істинність того, що ми пишемо, нам треба вірити в моральну чи політичну позицію, яку ми таким чином займаємо». І додають, що вони «відкидають припущення, що якщо ми відмовляємося від наших претензій на об'єктивну істину, значить, ми пишемо нещиро (пишемо пропаганду в найгіршому смислі слова)»[50], але не подають причин, які б дозволяли думати, що не йдеться саме про це. Власне кажучи, вдаючись до класичного постмодерністського прийому, вони окарикатурюють позицію, яку критикують, доводячи її до крайності. Жоден історик не вірить насправді в *абсолютну* істинність того, що він пише, а лиш у його *ймовірну* істинність, для встановлення якої він доклав усіх зусиль, слідуючи усталеним

правилам пошуку фактів. І врешті-решт, зовсім не відповідає дійсності, що дві історичні аргументації, які суперечать одна одній, є однаково вірними, що немає способів оцінити їх з історичної точки зору, тому що вони неодмінно основуються на різних політичних та історичних філософіях. Одна справа твердити, що різні історики використовують ті самі джерела, щоб ставити різні питання[51], і зовсім інша справа твердити, що вони використовують їх для того самого питання і приходять до діаметрально протилежних відповідей. Якщо один історик твердить, що великий бізнес привів нацистів до влади в Німеччині в 1933 році, а другий твердить, що цього не було, то ці твердження не можуть одночасно бути вірними. Заява, що кожне з них є вірним відповідно до кута зору (в даному випадку, марксистського та немарксистського), під яким це написано, — це безглузде твердження.

Як зазначав Пол Богосян: «Говорити, що певне твердження є вірним відповідно до певного кута зору, — це радше примхливий спосіб сказати, що хтось чи якась група вірить у це». Припустімо, продовжує він, що ми застосуємо цей погляд до нього самого:

> Якщо твердження і його протилежність можуть бути однаково істинними за умови, що існує певний кут зору, відносно якого кожне з них є істинним, тоді, оскільки існує кут зору — реалізм, — згідно з яким істинним є те, що твердження і його протилежність не можуть бути істинними одночасно, постмодернізм мав би визнати, що він сам є настільки ж істинним, наскільки і його протилежність, реалізм. Але постмодерністи не можуть цього визнати; як вважається, уся його суть полягає в тому, що реалізм — хибний. Таким чином, ми бачимо, що саме визначення постмодернізму, витлумачене як точка зору на істину, підриває саме себе; факти щодо істини, яка не залежить від конкретних кутів зору, передбачаються самою точкою зору.

Подібним же чином, якщо заявляється, що ці твердження використовують різні й принципово незіставні одне з одним правила оперування фактами, так що немає узгодженості щодо того, якими могли б бути факти, котрі підтвердять або спростують те чи інше, тоді будь-яке твердження може бути виправдане просто виробленим правил оперування фактами, призначених для забезпечення такого виправдання. З цього випливало б, як зазначає Богосян,

що ми можемо виправдати твердження, що не кожне правило оперування фактами є настільки ж добрим, як і будь-яке інше тим самим примушуючи постмодерніста погодитися, що його погляди на істину і правомірність є такими ж правомірними, як погляди його опонента. Можна, однак, гадати, що постмодерніст повинен вважати, ніби його погляди кращі, ніж у його опонента інакше як їх можна було б рекомендувати? З іншого боку, якщо про певні правила оперування фактами можна сказати, що вони кращі за інші, тоді повинні існувати незалежні від кута зору факти, які з'ясовують, що саме робить їх кращими, а радикальний релятивізм щодо правомірності є хибним[52].

Якщо принципи постмодернізму застосувати до нього самого, то багато з його аргументів починають розвалюватися під тягарем своїх власних суперечностей.

У цілому ряді випадків політичні переконання, увільнені постмодерністським релятивізмом від пут, які звичайно прив'язують істориків до фактів, породжували дуже недосконалі праці, котрі відверто спотворювали чи хибно трактували документальний матеріал на догоду сьогоднішній ідеології. Прикладом може служити «*Чорна Афіна*», написана, як це не дивно, радикальним білим європейським вченим-чоловіком Мартіном Берналом, який твердить, що білі європейські вчені-чоловіки приховали неприємну правду про те, що антична грецька цивілізація виводиться з Єгипту. На місце того, що він вважає старою європоцентричною точкою зору, Бернал пропонує афроцентричну версію, згідно з якою стародавній Єгипет являв собою чорну африканську культуру. Оскільки європейська й американська цивілізація, як правило, зображується в підручниках «західної цивілізації», використовуваних в усіх університетах США, як така, що виводиться від стародавніх греків, то це означає, що вона, врешті-решт, є чорною за походженням. Проте невдовзі було показано, що цей погляд не узгоджується з фактами. Стародавні єгиптяни й карфагенці з вигляду дуже нагадували сучасних єгиптян, тобто, з усією очевидністю не були негроїдними чи афро-карибськими. Лінгвістичні та археологічні свідчення, наведені Берналом на користь єгипетського впливу на Грецію, не підтверджують того, що єгипетська культура була перенесена в східне Середземномор'я внаслідок низки вторгнень. Більш того, твердження, що біле мислення є чорним за походженням, погано узгоджується з паралельною точкою

зору, що біле мислення є джерелом гноблення афро-американців. Суть усього цього полягає не в тому, що політична мотивація в історичних працях є хибною сама по собі. Суть радше в тому, що чорна історія заслуговує на те, аби трактувати її з такою ж науковою строгістю і дбайливістю, як і білу історію, а цього явно не вистачає в описі Бернала[53]. Щось подібне можна сказати про безпідставну спробу історика геїв Джона Босвелла довести, що люди відверто ідентифікували себе як гомосексуалів протягом усієї європейської історії і що це було загальноприйнятим у християнському суспільстві середньовічної Європи. Усе це розпадається перед лицем значно переконливішої історичної літератури, яка відносить появу гомосексуальних ідентичностей в кінець XIX століття[54].

Політичні переконання були джерелом великої кількості хороших історичних праць і продовжуватимуть виявляти могутній вплив на істориків у майбутньому. Але історія може забезпечити надійну підтримку соціальним і політичним переконанням сьогодення лише тоді, коли вона може переконливо підтвердити свою істинність, а це, у свою чергу, вимагає від історика скрупульозного і самокритичного підходу до фактів. Історик повинен мати бажання відкидати політичні ідеї, якщо вони виявляються непридатними без викривлення реальності минулого або без маніпулювання нею. Хоча історики, безумовно, свідомо чи несвідомо, зазнають впливу сучасних моральних чи політичних намірів, виконуючи свою роботу, проте не вагомість чи бажаність останніх повинні вони, врешті-решт, відстоювати, а ступінь, у якому їхні історичні аргументи узгоджуються з правилами оперування фактами, і факти, на яких вони основуються. Іншими словами, вони повинні бути об'єктивними, і саме до значення і вагомості цього проблематичного поняття ми зараз і звернемося.

Об'єктивність та її межі

I

Незважаючи на свою схильність до релятивізму, Е.Г.Карр не вважав, що всі точки зору на минуле однаково вагомі. «Якщо нам здається, — казав він, — що гора має різну форму, коли розглядати її під різними кутами, то з цього не випливає, що об'єктивно вона або не має форми взагалі, або має нескінченну кількість форм». Карр був достатньо близький до британської емпіричної традиції, протестуючи проти погляду, що «факти історії — ніщо, а інтерпретація — це все», і бачив реальну небезпеку в «екстравагантних інтерпретаціях» — як ті, що витворювалися крайніми про-радянськими чи антирадянськими описами більшовицької революції, — які «деспотично поводяться з фактами». Опис Карром процесу історичного дослідження та інтерпретації надає однакової ваги й одному, й другому:

> Історик починає, маючи попередню вибірку фактів і попередню інтерпретацію, в світлі якої була зроблена ця вибірка — іншими, так само, як і ним самим. В ході його роботи й інтерпретація, і вибірка та впорядкування фактів зазнають дивних і, можливо, частково несвідомих змін внаслідок взаємного впливу одного на друге.

«Історія, — робить він висновок, — це нескінченний діалог між минулим і сьогоденням»[1].

Це привело Карра до ще одного вирішального моменту. Об'єктивним істориком був, таким чином, не той, хто просто пра-

вильно розумів факти. Це заняття для антиквара. Це міг би зробити й літописець. Щоб бути об'єктивним істориком, треба мати ширший погляд.

> Коли ми називаємо історика об'єктивним, ми маємо на увазі дві речі. Перш за все, ми маємо на увазі, що він здатний піднятися над обмеженим баченням свого власного становища в суспільстві та в історії. ... По-друге, ми маємо на увазі, що він здатний спроектувати своє бачення в майбутнє у такий спосіб, який забезпечить йому глибше й тривкіше розуміння минулого, аніж може бути досягнуте тими істориками, чий кругозір обмежений виключно їхніми власними безпосередніми обставинами.

Як і Ранке, Карр вірив, що історія відрізняється від літопису, тому що намагається збагнути, яким чином пов'язані між собою конкретні історичні факти. Однак, на відміну від Ранке, він вважав, що вся історія є з цієї причини телеологічною або, говорячи іншими словами і вдаючись до сучасної термінології, історія є тільки історією, якщо її прив'язати до метаоповіді. Історик має виявити об'єктивність не завдяки певним моральним чи релігійним критеріям поза історією, не дбайливо уникаючи будь-яких ширших узагальнень і вдаючись до звичайного переказу фактів, а шукаючи ширшого смислу всередині самої історії, історії в її вічному русі від минулого через теперішнє до майбутнього[2].

У своїй книжці Карр наказував своїм читачам «вивчити історика перед тим, як вивчати факти». Давайте послухаємося цієї поради й познайомимося з самою людиною, перш ніж перейдемо до критики його поглядів на історію. Едвард Геллет Карр народився в 1892 році. Незадовго до своєї смерті через дев'яносто років він писав: «Я, мабуть, один із дуже небагатьох усе ще пишучих інтелектуалів, які виростали не в яскравому полудневому світлі, а у вечірніх сутінках великої вікторіанської епохи віри й оптимізму, і мені навіть сьогодні важко мислити категоріями світу, який перебуває в постійному і непоправному занепаді»[3]. Це було стримане, але дуже важливе висловлювання. Карр вірив у Прогрес з великої літери; і після років, проведених частково в Міністерстві закордонних справ, де він підтримував політику умиротворення в 1930-і роки, а частково на викладацькій роботі, коли він викладав міжнародні відносини в Аберистві, він став провідним автором газети «*The Times*» під

час Другої світової війни. Тут його ентузіазм по відношенню до союзника Британії сталінської Росії і його навернення у віру в те, що планова економіка — це шлях до майбутнього, витворили йому репутацію «червоного професора з Принтинг-Гаус-Сквер*».

Після закінчення війни він переїхав у Кембридж і розпочав роботу над *«Історією Радянської Росії»*, яка була опублікована протягом наступних десятиліть у чотирнадцяти томах, ведучи розповідь від 1917 року до її кульмінації в *«Основах планової економіки»* на початку 1930-х років. Як Карр вказував в інтерв'ю, яке дав часопису *«New Left Review»* під кінець життя, він ніколи не втрачав віри в Радянський Союз як втілення людського прогресу. Його багатотомна історія відбивала цю віру. Карр казав, що його наміром було «написати історію не подій революції, ... а політичного, соціального та економічного устрою, який був нею породжений». Книжка подавала, писав він, «не вичерпний перелік подій того періоду, про який вона розповідає, а аналіз тих подій, які сформували головні лінії розвитку». Так, наприклад, він подавав широкий опис «подій і суперечностей до 1917 року, які, навіть якщо їх безпосередні наслідки здаються незначними, відіграли вирішальну роль у подальшій історії революції»[4]. На противагу цьому, його тритомна *«Більшовицька революція»* проігнорувала драму самої революції, програш опозиції Леніну та більшовикам, воєнний конфлікт громадянської війни, жорстоке придушення, вбивства, тортури та ув'язнення опозиції в «архіпелазі Гулаг», здійснюване ЧК (таємною поліцією Леніна), та всі інші аспекти теми, пов'язані з тим, що можна б назвати розгромленими альтернативами більшовицькій візії майбутнього. Метою Карра було просто написати про витоки й розвиток інституцій і стратегій, головно економічних та соціальних, які здійснювалися більшовиками після їхнього приходу до влади і які, як він вірив, були ключем до людського майбутнього, а тому він свідомо нехтував усім іншим.

Історія при такому погляді асоціювалася з прогресом, а те, що, на думку Карра, не було прогресивним, переважно відкидалося. «Якщо наступні томи містера Карра будуть такими ж, як цей вражаючий вступ, — писав Ісайя Берлін у рецензії на *«Більшовицьку революцію»*, — вони являтимуть собою наймонументальніший виклик наших часів тій ідеї безсторонності, об'єктивної істини та

* Площа в Лондоні, де знаходилося видавництво «Таймс».

неупередженої справедливості при написанні історії, яка щонайглибше вкорінена в європейській ліберальній традиції»[5]. Сер Ісайя розглядав Каррові томи як спробу переписати минуле у спосіб, що нагадує роман Джорджа Орвелла *«1984»*. Йому в цих поглядах вторував Г'ю Тревор-Роупер, який гримів:

> Що є найочевиднішою характерною рисою *«Історії Радянської Росії»*? Беззастережне ототожнення автором історії з переможною справою, безжальне відкидання ним її опонентів, її жертв, усіх тих, хто не потрапив до колісниці переможців або не скеровував її. Ті, хто «міг би відбутися», ухильники, суперники, критики Леніна зведені до дрібниць, їм відмовлено в справедливості, в праві голосу, в місці, бо вони осідлали не того коня. Історія підтвердила, що вони помилялися, а головне завдання історика — стояти на боці Історії. ... Жоден історик від найтемніших часів клерикального фанатизму не трактував фактів із такою догматичною жорстокістю, як ця[6].

Якою б різкою не була ця інвектива, але є певна правда в думці, що Едвард Геллет Карр був, по суті, сталіністом, хоча його настирність у зображенні Троцького як одного з архітекторів радянської системи, його критика Сталіна як особистості та інші аспекти його *«Історії»* зумовили, що він до кінця свого життя був підданий анафемі з боку радянської історіографії. Для Карра історія була не про минуле саме по собі, навіть не про те, як минуле переходить у теперішнє, а про те, який внесок робить воно в майбутнє, котрого бажає історик. Заяви, зроблені в книжці *«Що таке історія?»*, відбивали цей погляд на історію як на прогрес, побачений з точки зору майбутнього людської раси в плановій економіці радянського типу, — приклад, можна б сказати, афоризму, що історики «пам'ятають майбутнє і уявляють собі минуле», хоча, можливо, не цілком згідно з наміром автора цього нехарактерного дотепу Льюїса Неймірa. Що більше, обравши цю точку зору, Карр проповідував із усім запалом неофіта: бо ж у ранньому періоді своєї академічної кар'єри він писав саме про тих невдах, яких він пізніше навчав істориків зараховувати до того, що Троцький називав смітником історії: про таких людей, як анархіст Бакунін, які зазнавали невдачі майже в кожній політичній справі, в яку встрявали[7].

Зараз легко побачити недоліки в тому визначенні об'єктивності в історії, яке давав Е.Г.Карр. Рух історії до планової економіки

радянського типу, в світлі якого Карр вимагав від істориків оцінювати минуле, якщо вони хочуть вважатися об'єктивними, різко завершився в 1990 році. Більш того, ті, котрі вважали, як американський політолог Френсис Фукуяма, що історія вже завершилася, бо ліберально-демократичний ринковий капіталізм переміг по всьому фронту — ще одна телеологія, зі знаком протилежним до того типу марксизму, який відстоював Карр, — теж були спантеличені, в міру того як релігійний фундаменталізм поширювався в державах, що розвивалися, таких як Іран, або в процвітаючих регіонах, таких як Ізраїль чи американський Захід[8]. Чим би вона не була, історична об'єктивність не визначається узгодженістю з уявним майбутнім, не в останню чергу тому, що, як ми бачили раніше в цій книжці, історики не більше від будь-кого іншого здатні точно передбачити майбутнє. Сам Карр, врешті-решт, був класичним прикладом такої невдачі[9].

Задовго до того, як Каррове розуміння об'єктивності було спростоване подіями, воно зазнало серйозної критики не тільки з боку таких філософів, як Ісайя Берлін, але й з боку істориків, таких, ясна річ, як Джефрі Елтон, чий політичний консерватизм явно протистояв тому поняттю прогресу, яке лежало в основі підходу Е.Г.Карра до історичної об'єктивності. «Що добре для одного, — саркастично зазначав він, — те найчастіше погано для іншого». «Мета історії, — заявляв Елтон, — зрозуміти минуле, а щоб зрозуміти минуле, слід поставитися до нього з повною повагою, на яку воно заслуговує». Події в минулому відбувалися, люди жили і вмирали незалежно від того, чи цікавилися ними історики. Вони мали незалежну реальність. Завдання історика — виявити й проаналізувати їх у ході вивчення документальних слідів, які після них залишилися. Встановлення того, що сталося, і коли, і як — це головна частина історичного дослідження, твердив він, і розходження між істориками щодо цих речей часто відбивають глибину знань істориком джерел, а не сучасні погляди чи позицію. Хороші історики не підбирають доказів відповідно до своєї точки зору. Пристрасті й особистість істориків виявляються в їхній роботі, просто схиляючи їх обрати той, а не інший конкретний предмет. Але як тільки вони обрали свою головну тему чи сферу досліджень, вони стають рабами джерел, слухаючи їх і досліджуючи настільки глибоко й широко, наскільки це можливо, не ставлячи інших питань окрім тих, які зумовлені самими документами[10]. Об'єктивність — це всього лиш прочитання документів без

упереджень і використання їх для відтворення минулого з точки зору самого минулого.

Елтон, безперечно, мав рацію, вимагаючи щирості в ставленні до джерел, повноти й справедливості в трактуванні невдах в історії так само, як і переможців, і уникання тих перекручень та приховування документів, які могли б мати місце, якби ми слідували рецептам об'єктивності, укладеним Карром. Але Елтонове визначення історичної об'єктивності теж має свої проблеми. Як ми бачили, на його аргументи принаймні частково впливали його стійкі політичні переконання і схильність до порядку та сильного уряду, яких так фатально не вистачало в Центральній Європі його дитинства. Він обманював сам себе, припускаючи, що хороші історики відкидають теорію і придушують свої сьогоднішні тривоги, коли досліджують минуле. Історики, включаючи й самого Елтона, не тільки слухають свідчення, вони ведуть з ними діалог, активно допитують їх і перевіряють, чи не мають до них стосунку теорії та ідеї, сформульовані сьогодні. В ході цього процесу діалогу ми повинні усвідомлювати природу цих теорій і концептів; інакше, якщо ми відмовимося від власного самоусвідомлення і не зуміємо опанувати мистецтво самокритики такою мірою, аби переконати себе, що ми його не привносимо, вийде так, що наші упередження і засновки непомітно проковзнуть і викривлять наше розуміння документів, як це сталося з оцінкою Елтоном правління Томаса Кромвеля в ранній тюдорівській Англії.

Якщо ми ведемо подібні розмови з голосами минулого, які промовляють через документи, то чи з'являться внаслідок цього певні об'єктивні знання про минуле? І Каррове, і Елтонове визначення об'єктивності є явно незадовільним за теперішнього стану речей. Але чи означає це, що ми повинні піддатися гіперрелятивізму постмодерністів і визнати, що в кінцевому випадку неможливі ніякі об'єктивні знання про минуле в плані моделей взаємопов'язаності, які перетворюють ці знання в історію, а не в хроніку? Фундаментальною проблемою з цим типом крайнього релятивізму є, як ми вже бачили, те, що він неодмінно починає суперечити своїм власним принципам, коли вони застосовуються до нього самого. Чому, врешті-решт, якщо всі теорії однаково вагомі, ми повинні вірити постмодерністським теоріям, а не якимось іншим? Якщо всі знання — відносні, якщо неможливо подати точний виклад дискурсу, не проектуючи на нього одночасно своє власне прочитання, то чому

ми не повинні надавати працям Барта, чи Дериди, чи Анкерсміта, чи Вайта такого значення, якого ми хочемо їм надати? На найбільш крайніх маргінесах постмодернізму усвідомлення цієї проблеми справді веде до самоусвідомленої грайливості й довільності мови, наповненої метафорами й каламбурами, двозначностями і різними концептами, пов'язаними постмодерністськими умовностями, так що нескінченна гра смислами починається вже в самому тексті. Але на практиці навіть найрадикальніші деконструктивісти насправді не погоджуються, що їхні власні теорії можуть бути застосовані до їхніх же праць. Навпаки, вони хочуть зберегти свою власну авторську ідентичність і свій контроль над інтерпретаціями, яким піддають їхні тексти. Використовуючи технічний жаргон, вони, як ми бачили, справді явно претендують на створення наукового методу аналізу текстів, який вони відверто вважають значно вагомішим, ніж усі інші. На практиці, однак, усе це ніяким чином не перешкоджає застосувати до постмодерністських авторів ті самі концепти й методи, які вони застосовують до інших. Коли вже інтелектуальні ворота до повного релятивізму відчинені, їх не можна зачинити знову на догоду тій чи іншій привілейованій теорії.

Постмодерністи переважно вважають, що знаходяться на лівому політичному крилі. Вони твердять, що звільнення історії від обтяжливих пут об'єктивного факту допоможе їй стати демократичнішою, скептичнішою і толерантнішою[11]. У Сполучених Штатах постмодерністський релятивізм розвивався паралельно з мультикультуралізмом (думкою про те, що різні культурні групи, які перебувають у суспільстві в несприятливому становищі, мають рівноцінно вагомі погляди на історичну істину, і що ці погляди треба відстоювати, щоб посилити такі групи перед лицем домінуючої концепції історичної істини, відстоюваної правлячою білою чоловічою елітою). Але якщо єдиними підставами для надання переваги тому, а не іншому баченню чи інтерпретації минулого є естетичні, моральні чи політичні підстави, якщо переконливість історичної інтерпретації залежить лише від могутності її прихильників у суспільстві та в середовищі істориків, тоді зовсім не означає, що історія неодмінно повинна бути демократичною, толерантною чи скептичною або що вона повинна якимось чином сприяти політично чи культурно знедоленим. Історія може з однаковою вагомістю бути сталіністською чи фашистською, вона може змальовувати минуле з точки зору боротьби різних рас за виживання найпристосованіших або як неминучий розвиток до

сталінської утопії, як вона робила це в 1930-і роки, не боячись ніяких суперечностей, окрім моральних, чи естетичних, чи політичних. Історична суперечність тут ефективно зводиться до моральної чи політичної дискусії. Чи дає постмодернізм, таким чином, ліцензію всім, хто хоче приглушити, викривити чи приховати минуле? Де слід провести межу між усім цим і виправданою реінтерпретацією?

II

Ці питання і навіть деякі ще серйозніші були поставлені в 1987 році, коли молодий бельгійський учений виявив, що один із провідних постмодерністів, Поль де Ман, професор Єйльського університету, який народився й виріс у Бельгії, емігрував у США після війни й помер у 1983 році, написав близько 180 статей для контрольованої нацистами брюссельської газети під час німецької окупації у 1940-1942 роках. Вони стосувалися культурних проблем, але містили панегірики письменникам-колабораціоністам у Франції і — що було найбільш полемічно — нападки на єврейський внесок у європейську культуру в XX сторіччі, який де Ман вважав пересічним, що не має значної вартості. В часи, коли євреїв у Бельгії виловлювали й депортували в Освенцім, Поль де Ман написав статтю, твердячи, що якби євреїв депортувати в єврейську колонію за межами Європи, європейська культура не зазнала б значних втрат. Після еміграції до США де Ман ніколи не згадував про це жодному зі своїх колег чи учнів і взагалі заперечував будь-яку свою колабораціоністську діяльність у Бельгії під час війни. Подібно до австрійського президента Курта Вальдгайма, він переписав своє власне минуле безвідносно до фактів. На цій основі він зробив успішну кар'єру в американському академічному середовищі й став надзвичайно впливовим теоретиком літератури, очоливши «єйльську школу» літературних «деконструктивістів», які відстоювали безпідставність авторських намірів і численні, фактично, нескінченні можливості текстуальної інтерпретації[12]. За цю справу з викриттям його публікацій воєнного часу швидко вхопилися критики деконструктивізму. Літературна критика видавалася де Ману способом заперечення його власного минулого. У свій ранній, структуралістський період він твердив, що тексти, так би мовити, пишуть самі себе, таким чином імпліцитно заперечуючи авторську відповідальність за них. Деконструкціоніам можна було сприйняти як такий, що має подібне виправдальне

значення. Як писав де Ман у своїй найважливішій праці «*Алегорії читання*»:

> Завжди можна сміливо зустріти будь-який досвід (пробачити будь-яку вину), тому що досвід завжди існує одночасно і як вина, даний дискурс, і як емпірична подія, і ніколи не можна вирішити, яка з цих двох можливостей — правильна. Невизначеність дає можливість пробачити найчорніший злочин, адже, будучи ним гадкою, він не підпадає під категорії вини й невинності[13].

Важко в світлі виявленого в 1987 році не побачити в цьому заперечення «емпіричних подій» з авторського власного минулого воєнних часів. Однак перестрибувати від цього до огульного засудження всього його літературно-критичного доробку як лишень засобу для особистого виправдання — значить надто далеко заходити. Врешті-решт, літературні теорії, розроблені де Маном, слід оцінювати, виходячи з них самих.

Особливо ж вражало в подальших дискусіях використання захисниками де Мана деконструкції з метою доведення безпідставності не тільки зв'язку між його колабораціонізмом і його літературними теоріями, але й самого факту колабораціонізму. Це передбачало не минучий наголос на численних можливостях інтерпретування того, що написав де Ман. Де Мана не слід, писали його друзі, засуджувати на підставі однієї статті; багато інших європейських інтелектуалів робили подібні речі, на де Мана ж напали тільки за те, що він був деконструктивістом; ранні ж його есе, в кожному разі, не мають ніякого відношення до деконструктивізму. Філософ Ричард Рорті захищав де Мана, твердячи, що його журналістська діяльність не була пов'язана з його літературною теорією, точно так як феноменологія філософа Гайдеґґера не була пов'язана з його нацистськими політичними промовами і його впертою відмовою засудити Гітлера після війни. Смерть автора і незалежне життя кожного з його текстів були тут використані для протиставлення тому, що Рорті називав засудженням деконструктивізму «на основі опортуністичного антисемітизму молодого Поля де Мана»[14]. Що більше, інші захисники де Мана твердили, що нападки на нього були всього лиш «реакцією на справжню загрозу, зумовлену працями де Мана і так званих деконструктивістів у цілому, могутній традиції ідеологічних уявлень про літературу, про історію і про відношення літератури до людського

життя»[15]. Одночасно захисники де Мана, не вагаючись, широко використовували риторику фактичної об'єктивності, і не один із них відверто обіцяв «сказати всю правду» про воєнне минуле теоретика літератури, засуджуючи одночасно «неправильне прочитання, перекручення і тенденційний підбір цитат», до чого, як вони вважали, вдавалися критики де Мана[16].

Зі свого боку, Жак Дерида заявляв, що критика де Маном «вульгарного антисемітизму» в його ранніх статтях, його наполягання, що євреї були посередностями, а не небезпечними й могутніми осквернителями раси, були рівнозначні засудженню антисемітизму як такого, бо антисемітизм був «завжди і по суті своїй вульгарним». Таким чином, як твердили інші його захисники серед деконструктивістів, де Ман, по суті, брав участь в опорі нацизму, коли писав згадану статтю. Дерида звинувачував критиків де Мана в тому, що вони самі є нацистами: «Оцінювати, засуджувати працю людини на підставі того, що було лиш коротким епізодом, закликати закрити, тобто, говорячи іншими словами, нехай образно, відцензурувати чи спалити його книжки — це повторити руйнівний жест, проти якого де Ман — у чому його звинувачують — не виступив раніше з усією необхідною пильністю». Він засудив академічних критиків де Мана за «колабораціонізм» з мас-медіа у розпалюванні журналістської істерії і вульгарності. Дерида висловив думку, що тільки деконструктивісти відповідно підготовлені, щоб зрозуміти праці де Мана, і назвав його критиків «збентеженими, квапливими й злобними професорами-журналістами», чиї праці — це купа лайна, місце якому на інтелектуальному гноїщі, а їхні погляди є «нечесними», «непристойними», «отруйними», «неосвіченими», «непорядними», «гротескними» й «сміховинними»[17].

Як і багато постмодерністських праць, захист де Мана деконструктивістами був пронизаний суперечностями. З одного боку, Дерида і його прихильники теоретично наполягали на нескінченних можливостях текстуальної інтерпретації; з іншого боку, вони на практиці твердили, що інтерпретувати ранні публікації де Мана як колабораціоністські чи антисемітські — це абсолютно невірно. З одного боку, сам автор теоретично не владний над смислом того, що він пише; з іншого боку, Дерида у щонайполемічніших виразах звинуватив тих, хто, на його думку, свідомо неправильно розумів те, що він казав на захист де Мана. З одного боку, все, включаючи антисемітизм, є текстом, а всі тексти теоретично підлягають нескін-

ченній грі значень; з іншого боку, Дерида визначає антисемітизм як «вульгарний по своїй суті». З одного боку, неправильно віддавати перевагу елітарній культурі над масовою, одному типу текстів над іншими; з іншого боку, захисників де Мана надзвичайно обурювало втручання журналістів у дискусію, і для них був явно нестерпним вихід її за межі елітарного дискурсу академічного середовища. Схоже, що постмодерністи хочуть, щоб і вівці були цілі, і вовки ситі. За постмодерністськими претензіями на науковість, символізованими надмірним використанням жаргону і спеціалізованої мови, стоїть у кінцевому підсумку бажання віддати перевагу конкретному способу прочитання текстів — що йде врозріз із їхнім же постулатом про суттєву довільність і відкритість текстуальності.

Прирівнювання критики літературного теоретика до нацистського винищення було прикладом риторичної гіперболи, що виходила далеко за межі будь-чого, підтвердженого фактами. Врешті-решт, це сам де Ман «відцензурував» і, «образно кажучи», «спалив» свої ранні праці. І справа не в тому, що, як твердив Дерида, обставини, в яких де Ман написав свої статті, «залишаються для нас неясними». Їх легко було встановити. І дискусія точилася не навколо однієї статті чи абзацу, а навколо великої збірки текстів, написаних протягом двох повних років, а також — і це головне — навколо того, як де Ман приховував усі згадки про них протягом повоєнних десятиліть. Читати їх як приклад опору нацизму — це абсолютно неймовірно. Якби вони були задумані саме так, то чому де Ман їх приховував? Найзначнішим в усьому цьому, можливо, був приклад того, як нові документи, вийшовши на денне світло, суттєво змінили уявлення людей про минуле, незалежно від їхніх сьогоднішніх поглядів. Як прокоментував Алан Б.Спіцер у своєму уважному аналізі цієї суперечки: «У час, коли значною мірою наголошувалося на тому, як історична праця «конструює» минуле, ми маємо приклад трансформації сучасного внаслідок несподіваних фактів про минулі події»[18]. Наслідком стало те, як прокоментував інший історик, що: «Хоча деконструктивізм переживе напад критиків де Мана, але як інструмент істориків він може не пережити захисту де Мана»[19]. Справжньою проблемою дискусії, як зазначив ще один коментатор, було «не те, який «опір теорії» продемонстрував напад на де Мана, а те, який «опір історії» зумовив захист де Мана»[20]. Навіть Домінік Лякапра дійшов висновку, що дискусія показала, як «деконструкція може бути використана для виправдання чи переписування

чого завгодно»[21]. Врешті-решт, робить висновок Алан Б.Спіцер, справжнім уроком дискусії було те, як обидві сторони, включаючи постмодерністів, апелювали до спільних стандартів оперування фактами й документами і займали спільні позиції, з приводу яких вони воювали — позиції стосовно того, які висновки чи інтерпретації доречно виводити з набору документів. «Люди, які обурюються стосовно того, що вони вважають хибним представленням минулого де Мана, не просто віддають перевагу одному набору риторичних умовностей над іншим; вони говорять те, що вважають істинним, і роблять те, що вони вважають правильним»[22].

III

Крайній релятивізм широко відчиняє двері, як застерігав Крістофер Норріс, відверто правим історикам для витворення «вкрай фальсифікованого консенсусу, зумовленого хибним прочитанням чи маніпулятивним використанням документів, приховуванням вирішальних фактів і створенням певної селективної амнезії у тих, чия пам'ять могла б в іншому випадку сягнути далеко назад»[23]. Безумовно, оскільки Вайт допускає можливість підтвердження історичної істини на рівні окремого факту, він заперечує вагомість ревізіоністських спроб довести безпідставність того, що Освенцім будь-коли мав місце[24]. Але, на його думку, це нижче реального рівня історії як такої, і тут його підхід не дає йому (чи будь-кому іншому, хто приймає його) можливості заявити, що нацистська чи фашистська інтерпретація гітлерівського «остаточного рішення», яка погоджується, що воно справді мало місце, може бути менш вагомою, ніж будь-яка інша. Тотальний релятивізм не дає об'єктивних критеріїв, згідно з якими фашистські чи расистські погляди на історію можуть бути спростовані. Тому література «заперечення голокосту», яка заявляє, що шість мільйонів євреїв ніколи не були вбиті нацистами і що Освенцім та подібні табори масового знищення сфабриковані повоєнним, антинімецьким, проєврейським лоббі, набула респектабельності передовсім у Сполучених Штатах — в Німеччині вона заборонена законом — внаслідок поширеного переконання, що «обидві сторони мають бути вислухані», або, говорячи іншими словами, що обидві мають, принаймні в принципі, однакову вагомість. Провідний фахівець у галузі цієї літератури, професор Дебора Е.Ліпстедт з університету Еморі в Атланті, штат Джорджія, вперто відмовляється

брати участь у публічних дискусіях з тими, хто заперечує голокост, на тій підставі, що «це надало б їм легітимності й достоїнства, яких вони ніяким чином не заслуговують. Це підняло б їх антисемітську ідеологію — а саме цим є заперечення голокосту — до рівня вартої довіри історіографії — якою вона не є»[25]. Вона заявила, що радіо- і телепродюсери не один раз виявляли здивування щодо її позиції, щоразу запитуючи її, чому вона вважає, що їхні слухачі чи глядачі не повинні почути «обидві сторони». Таке ж ставлення мало місце в цілому ряді університетів, де виникали суперечки стосовно діяльності опонентів голокосту. Відданість свободі слова, закріпленій у конституції Сполучених Штатів, вплинула на ряд університетів, які захищали право «ревізіоністів» виступати в їхніх стінах; але перша поправка до конституції стосується лише права уряду піддавати цензурі вільні висловлювання, а не права незалежних інституцій, таких як університети. Серйознішою й вагомішою була переконаність багатьох людей, що, як було сказано в анонсі однієї університетської газети, «ревізіоністи... реінтерпретують історію; це практика, яка відбувається постійно, особливо в університетах»[26].

Кафедра історії університету, де було зроблено цю заяву, одностайно відхилила цей аргумент. Вона зазначила:

> Те, що історики постійно зайняті переглядом історії, безумовно, вірно; однак те, що роблять історики, дуже відрізняється від цієї заяви. Історичний перегляд важливих подій не пов'язаний з реальністю цих подій; він радше стосується їх історичної інтерпретації — їхніх причин і наслідків у цілому[27].

«Ревізіоністи» голокосту *виглядають* науковими, маючи «*Institute for Historical Review*», присвячений їхній діяльності, журнал, де друкуються статті з повною системою посилань та багатьма іншими оздобами академічного стилю. Але фактично вони не мали жодного стосунку до науки, хоча їхній стиль оманним чином примусив цілий ряд видавців університетських газет повірити в протилежне. Суперечність тут, як говорить Ліпстедт, виникає між упередженням і пропагандою, з одного боку, і раціональною аргументацією та освіченістю, з іншого боку. Студенти одного середньозахідного університету, де викладача історії звільнили з посади за твердження, що нацистські табори смерті були антинімецькою брехнею (твердження, яке він зробив — і яке досить сумнівно стосувалося теми — під

час заняття по наполеонівським війнам), заявили протест, що з ним несправедливо вчинили і що його звільнення порушило основоположний принцип свободи слова. «Ці студенти, — зазначає Ліпстедт, — схоже, не усвідомлюють, що викладач відповідає за підтримання певної довіри до поняття істини»[28].

Зростання з середини 1970-х років масштабів та інтенсивності діяльності тих, хто заперечує голокост, серед усього іншого відбиває постмодерністський інтелектуальний клімат, передовсім у США, коли вчені чимраз більше заперечують, що тексти мають якийсь фіксований смисл, і твердять натомість, що смисл привноситься читачем, і коли модними стають нападки на західну раціоналістичну традицію. У поєднанні із запереченням того, що поняття істини взагалі має якусь вагу, це, на думку Ліпстедт, «витворило атмосферу вседозволеності стосовно поставлення під сумнів смислу історичних подій» і ускладнює «ствердження того, що існує щось поза «все можна». ... В суспільстві — не тільки в університеті — було сформоване відчуття, яке не дозволяє сказати: «Це не має жодного стосунку до ідей. Це фанатизм». Це відчуття, твердить Ліпстедт, «сприяє вияву всього найгіршого в теорії деконструктивізму. Жоден факт, жодна подія і жодний аспект історії не мають ніякого фіксованого смислу чи змісту. Будь-яку правду можна розказати інакше. Будь-який факт може бути переінакшений. Не існує остаточної історичної реальності». І вона застерігає:

> Заперечення голокосту є частиною цього явища. Це не напад на історію однієї конкретної групи. Хоча заперечення голокосту може бути атакою на історію знищення євреїв, по суті своїй воно являє загрозу всім, хто вірить, що знання і пам'ять належать до наріжних каменів нашої цивілізації, ... [і] всім, хто вірить у первинну силу розуму[29].

Те, що ця загроза є реальною, було недавно продемонстровано постмодерністським істориком Дайаною Перкіс, яка твердила, що «більшість неонацистських істориків дотримуються щонайконсервативніших правил відкриття, виявлення і обнародування істини» в своєму запереченні існування таборів смерті. Використання ними наукового апарату приміток і посилань та їхнє наполягання на тому, що вони розповідають об'єктивну правду, демонструє, на думку Перкіс, «страшні наслідки» такого наукового апарату, банкрутство такої

віри в об'єктивність та істину. Але річ у тім, що *псевдонауковість* тих, хто заперечує голокост, легко демаскується як підробка. Якби всі примітки справді були всього лиш риторичним засобом, призначеним виключно для витворення підробного «ефекту реальності», тоді ми дійсно *не* могли б встановити різницю між справжньою науковістю і псевдонауковістю. Але вони такими не є. Релятивізм і «невизначеність істини» не підривають «самопрокламованої впевненості тих, котрі заперечують» голокост, як твердить Перкіс, вони лиш ставлять знак рівності між ними й справжніми історіями про Освенцім і відстоюють твердження (під яким Перкіс підписується), що ми ніколи не знатимемо об'єктивної істини про жодну з точок зору. Рішення Перкіс — це розповідати історії про Освенцім і не надто перейматися тим, основані вони на фактах чи ні. І хоча історії, що їх розповідають ті, хто пережив голокост, безумовно, як говорить Перкіс, «зворушливі», але хіба й справді не має значення, правдиві вони чи ні?

Врешті-решт, це наводить на думку, що нацизм і Третій рейх тривіалізуються, як твердить спеціаліст з німецької історії Джейн Каплан, якщо їх обговорювати з точки зору «теорій, які ігнорують раціональність як спосіб пояснення, які опираються вимогам істини, релятивізують і розпорошують сили, не можуть чітко визначити відповідальність і не віддають переваги (одній) істині чи моралі над (численними) інтерпретаціями». І вона продовжує:

> Одна справа — прийняти постструктуралізм і постмодернізм, розпорошувати сили, децентрувати теми й допускати, в цілому, суперництво сотні різних смислів, коли мова йде про «*Холодний дім*», чи філософію, чи навіть археологію знань. Але чи не повинні правила дискусії бути іншими, коли мова йде не просто про Історію, а про недавню історію життів, смертей і страждань та про концепт справедливості, який прагне встановити між ними якісь осмислені зв'язки?[30]

Тому, подібно до інших нових підходів до історії, постмодерністська історія може бути з більшим успіхом застосована до одних сфер історії, ніж до інших. Визнання цієї подібності — це перший крок до використання її більш позитивних ідей для дослідження і написання історії у XXI столітті.

IV

«Постмодерна історія, — нарікала група її критиків, — надто часто складається зі звинувачень на адресу традиційної історії, а не з нових історій для теперішнього, а отже майбутнього часу»[31]. Але існує багато справжніх історичних праць, де вплив постмодерністської теорії є цілком очевидним, щоб не сказати сильніше. Постмодернізм виступає в різному вигляді. Якщо деякі постмодерністи, як ми бачили, є прихильниками крайнього скептицизму, який заперечує можливість історичних знань взагалі, то інші займають поміркованішу позицію, коли написання історії все ще є принаймні можливим[32]. Вони відкрили для історичної дисципліни можливості самооновлення, пропонуючи вихід з глухого кута, в який зайшов соціальний детермінізм, передовсім у його марксистському варіанті, на початок 1990-х років. Це не означає, що постмодерністська історія неодмінно завжди така нова, якою вона себе вважає; але вона і розширила межі історичної творчості, і вдихнула нове життя в деякі старі й досить вичерпані теми, такі як історія королівських сімейств та еліти або вивчення «великих імен» в історії ідей. Історичні праці, присвячені такому значному й проблематичному явищу XIX-XX сторіч, як, наприклад, націоналізм, можуть тільки виграти від зсуву центра ваги з соціальної основи націоналістичних рухів до джерел і детермінант мінливих смислів і значень національної ідентичності. Увага до ґендеру та етнічності як аспектів соціальної нерівності, які такою ж принаймні мірою залежать від дискурсивних конструкцій та ідентичності, як і від реальних і визначуваних фізичних характеристик, може тільки збагатити соціальну історію, збіднену обов'язковою зосередженістю на класі.

Постмодерністська історія, як і можна було сподіватися, відкинула віру в розум і прогрес, яка була такою важливою для модерністської історіографії, і значну частину своєї уваги спрямувала на ірраціональне в історії, на екстраординарне, виняткове й магічне. Вона часто відкидала реальне на користь символічного. Відмовляючись надати перевагу одному аспекту історії над іншими або сконструювати головну велику оповідь і зсунути все інше на маргінеси, вона в багатьох випадках зверталася також до тем, які історики вважали раніше тривіальними чи незначними. Вона часто слідувала вірі в те, що найцікавіші тварини й рослини знаходяться на узбіччях і в канавах біля дороги, а не на самому шосе. Як же тоді

виглядають кращі зразки постмодерністської історії, які їхні переваги та недоліки?

Перш за все, постмодерністське трактування історії як виду літератури відновило хороший стиль як узаконену історичну практику. Замість відразливого соціологічного жаргону 1970-х років ми тепер можемо звернутися до блискуче написаних оповідей, таких як *«Громадяни: Хроніка Французької революції»* Сімона Шами чи *«Трагедія народу: Російська революція 1891-1921»* Орландо Фіджеса[34]. Обидві книжки стосуються великих, «традиційних» тем, але обидві вони сплітають дрібні випадки та особисті історії людей відомих і невідомих у широку оповідь зі щоразу іншим кутом зору, яка неймовірно далека від гладенького перерахування фактів у більш старомодних трактуваннях цих тем. Жодна з них не претендує на остаточність; а включаючи деталізовані вторинні сюжети та біографії, вибір яких, за визнанням самих авторів, особистий і — хоча й кидає світло на важливіші проблеми — довільний, обидві безумовно визнають, що ту саму історію можна розповісти іншими, не менш переконливими способами. Обидві вони мають свою аргументацію, у випадку Шами ретельно приховану під поверховими деталями, обидві підкреслюють — можливо, надмірно — кривавий і жорстокий характер революції. У *«Громадянах»* Французька революція 1789-1794 років дійсно стає майже безглуздою в ширшому смислі й зводиться до свого роду театру абсурду; соціальні та економічні злигодні мас — головна рушійна сила, що стояла за їхньою участю в революційних подіях — ледь-що згадуються; а тривке значення багатьох політичних теорій і доктрин революції для нової європейської та світової історії більшою чи меншою мірою зникає. Обидві книжки являють собою надзвичайно захопливе читання, в якому більша частина зусиль пішла на структурування оповіді й значно менша — на витворення інтерпретації.

На протилежному — за масштабом подій — полюсі знаходиться *«Повернення Мартіна Гуерре»* Наталі Земон Девіс[35] та *«Велике вбивство котів»* Роберта Дарнтона[36]. Це теж майстерно розказані історії, але вибудувані вони на незначному й маловідомому, а не на великому й знаменитому. Обидві книжки беруть дуже дрібні випадки зі щоденного життя і розповідають у вигляді історій, аналізуючи їх як метафоричні й символічні ключі до важливіших речей. При цьому вони витворюють контакт між читачем і тканиною та відчуттям буденного життя у далекому й несхожому духовному й фізичному світі

у спосіб, на який були нездатні узагальнюючі соціально-історичні проекти 1970-х років. Обидві, однак, зазнали суворої критики з боку істориків за безцеремонне, як твердилося, поводження з фактами. І цілком можливо, що тут вплив постмодерністської теорії відіграв сумнівну роль.

Девіс признається в передмові до своєї книжки, що «те, що я вам пропоную, є частково моєю вигадкою». Вона говорить, що хоче знайти у своїй розповіді місце для всіляких «можливо» і «могло-б-бути». Документи, на яких вона основує свою працю, розповідають історію самозванця, який обдурив невинну жінку, примусивши її повірити, що він — її чоловік Мартін Ґуерре, який повернувся з війни. Обман був викритий, лише коли з'явився справжній Мартін Ґуерре, і навіть тоді дружина все одно захищала самозванця на подальшому судовому процесі. Девіс перетворює це у розповідь розумної і чуттєвої жінки, яка таємно змовилася із самозванцем, коли його поставили перед судом після повернення її справжнього чоловіка, бо він був кращим у ліжку, ніж недолугий каліка, котрий був справжнім Мартіном Ґуерре. Однак, чинячи так, Девіс, як твердять її критики, займається чистими спекуляціями. У документах немає нічого, що підтвердило б хоч якийсь із важливих аспектів її прочитання цієї історії: ні уявної недолугості справжнього Мартіна Ґуерре, ні розуму й чуттєвості його дружини, ні припустимих достоїнств самозванця. Найсуворіший критик Девіс, Роберт Фінлей, зауважує:

> Спекуляції, чи основані вони на інтуїції, чи на концептах, узятих з антропології чи літературної критики, повинні поступитися місцем верховенству джерел, трибуналу документів. Історик не повинен примушувати людей минулого робити чи говорити речі, які йдуть врозріз зі щонайретельнішою повагою до джерел[37].

З іншого боку, Девіс відповідала, що зображення нею дружини Мартіна Ґуерре хоча й не основане безпосередньо на джерелах про неї чи на документах про цей випадок, але виправдане усім тим, що ми знаємо про селянську жінку тих часів у тій частині Франції, жінку, яка в інших джерелах завжди постає кмітливою, активною і практичною. Подібні непрямі й умоглядні процедури справді часто використовувалися навіть у найтрадиційніших працях з історії, де безпосередній документальний матеріал був неадекватним. Питання про те, чи мала Дейвіс рацію, подаючи свою інтерпретацію,

чи, як припускав Фінлей, вносила у випадок Мартіна Ґуерре свою сьогоднішню феміністичну віру в сили й винахідливість жінки, повинно залишитись відкритим. Врешті-решт, елемент сумніву і заохочуване ним критичне ставлення радше збільшують значення і привабливість книжки, ніж відволікають від неї.

У свою чергу, Роберт Дарнтон в основу всієї своєї розповіді про «велике вбивство котів» поклав тристорінковий памфлет, написаний у 1762 році, десь років через тридцять після описаного в ньому випадку. Інших свідчень, які б підтверджували, що підмайстри, описані тут, взагалі будь-коли вбивали якихось котів, немає. Що менше є підстав твердити — як це робить Дарнтон, і це головне в його аргументації, — що вбивство котів було символічним прообразом великих масових убивств під час Французької революції тридцять років згодом, у 1790-і роки. Символічне вбивство котів, якщо воно колись мало місце, було скероване проти майстрів-ремісників, а не проти аристократів і сільських поміщиків, які були об'єктом народного гніву під час революції; у кожному разі, автор повідомлення 1762 року написав його частково для запевнення властей, що підмайстри виявили свій гнів на роботодавців символічно, а не через пряме насильство. Есе Дарнтона про вбивство котів, як твердили його критики, не витримує навіть найповерховішої перевірки на відповідність принципам Ранке. Воно виявляється переплетінням здогадок і припущень від початку й до кінця. Але це надто суворий погляд. Ми повинні зрозуміти жорстокість, яка супроводила й підштовхувала Французьку революцію 1789 року, і саме в цьому допомагає нам розповідь Дарнтона. Переповнена цікавими деталями, вона слідує зразку «густого письма», започаткованого антропологом Кліфордом Ґірцом, з яким Дарнтон вчився у Принстоні, і демонструє багато сильних сторін переплетіння інтерпретації з подробицями оповіді[38].

Постмодернізм у своїх більш конструктивних зразках заохотив істориків уважніше придивитися до документів, серйозніше сприйняти їхню поверхневу патину і по-новому поставитися до текстів та оповідей. Він допоміг виявити багато нових тем і сфер для дослідження, привернувши одночасно увагу до багатьох тем, які раніше здавалися вичерпаними. Він як ніколи примусив істориків перевірити власні методи й методики, зробивши їх одночасно самокритичнішими, що пішло тільки на користь. Він спонукав істориків відвертіше визнати свою суб'єктивність, що може лише допомогти

читачу, який критично оцінює історичну працю. Він пересунув акцент у стилі історичних праць — але не в працях про історію як дисципліну — від соціологічних до літературних моделей і почав робити їх доступнішими для читачів поза університетами (та й для студентів університетів). Він відновив для історії окрему особистість там, де соціологічні підходи більшою чи меншою мірою усунули її. І він надихнув або принаймні збагатив багато видатних історичних праць протягом останнього десятиліття чи й більше: праць, які тільки виграли від цього, продовжуючи в інших відношеннях відстоювати цілий ряд традиційних канонів науковості, що їх постмодернізм у своїх радикальніших виявах любить зневажати.

V

Джефрі Елтон уїдливо зауважував, що для «прихильників тотального релятивізму історія має значення лише в тій мірі, в якій вона сприяє їхньому власному життю, думкам і досвіду. ... Боюся, що для мене, — додавав він, — це цілковита єресь. Тому що історик передовсім перейнятий людьми минулого — *їхнім* досвідом, думками і вчинками, — а не людьми сьогодення, і найменше самим собою»[39]. Ми розгрібаємо попелища минулого і лише з трудом можемо збагнути, якими вони колись були; лише час від часу нам вдається викресати там іскорку життя. Але складність завдань, які ми перед собою поставили, не повинна доводити нас до відчаю. Кожен, навіть найбільш твердолобий деконструктивіст, на практиці погоджується, що існує екстратекстуальна реальність. Історія — це емпірична наука, і займається вона змістом знань, а не їх природою. З допомогою джерел, які ми використовуємо, і методів, якими ми їх обробляємо, ми можемо — якщо будемо дуже обережними й уважними — наблизитися до реконструкції минулої реальності, яка може бути частковою і тимчасовою і, безумовно, не буде об'єктивною, а проте є істинною. Ми, звичайно, знаємо, що в підборі матеріалу для історій, які ми розповідаємо, і в тому, як ми поєднуємо та інтерпретуємо цей матеріал, нас скеровуватимуть літературні моделі, соціологічні теорії, моральні й політичні переконання, естетичні смаки, навіть наші власні несвідомі припущення й бажання. Думати інакше — це ілюзія. Але історії, які ми розповідаємо, будуть правдивими історіями, навіть якщо розказана в них правда — наша власна, і навіть якщо інші люди можуть розказати і розкажуть їх по-іншому. Кожен, хто

думає, що правда про минуле не має значення, ніколи, мабуть, не жив при такому режимі, як радянський, чи при режимі комуністів східного блоку, коли вона систематично спотворювалась і придушувалась. Відчуття звільнення, схвильованість, усвідомлення того, що нарешті віддається належне жертвам Сталіна, були відчутними серед російських істориків у період гласності, розпочатий Михайлом Горбачовим[40]. Вони перебільшеним чином символізували почуття, які мають усі історики, коли починають свою мандрівку в минуле. Бо, як писав колись Дж.М.Тревельян:

> Привабливість історії для всіх нас має, в кінцевому підсумку, поетичний характер. Але поезія історії полягає не в уяві, яка буяє взагалі, а в уяві, яка женеться за фактом і хапає його. Історика примушує «гордувати задоволеннями й жити працьовитим життям» його власне пристрасне прагнення пізнати, що ж насправді сталося дуже давно у тій таємничій країні, яку ми називаємо минулим. Зазирнути в магічне дзеркало і щодня бачити там нові постаті — це пекуче бажання, яке поглинає його і приносить йому задоволення протягом усього життя, яке веде його щоранку, нетерплячого, наче коханець, у бібліотеку і в архівні сховища. Воно переслідує його, як надзвичайна могутня пристрасть — бо воно поетичне. Мертві жили, і їх уже немає. Місцевості, якими вони ходили, вже їх не знають і належать сьогодні нам. Але колись вони були такими ж реальними, як ми, а ми завтра станемо такими, як вони. ... Поезія історії полягає у, здавалося б, дивовижному факті, що колись на цій землі, колись на цьому знайомому клаптику суші ходили інші чоловіки й жінки, такі ж справжні, як ми сьогодні, і мали свої власні думки, корилися своїм пристрастям, але зараз усі вони зникли, одне покоління поглиналося іншим, зникли так безповоротно, як і ми самі невдовзі зникнемо, наче привиди, коли закукурікає півень[41].

Довгий час погляди Тревельяна здавалися вкрай немодними й застарілими. Одним із наслідків вторгнення постмодернізму в історію стало те, що їх наголос на поезії та уяві знову виглядає сучасним, але поезії та уяві, дисциплінованих фактом.

Уся ідея об'єктивності, робить висновок Пітер Новік у вступі до кількасотсторінкової власної праці на цю тему, «надзвичайно заплутана»[42]. Але книжка, яку він попередив таким зауваженням, є

достатньо об'єктивною в більшості звичайних смислів слова. Вона не перекручує свідомо фактів і не маніпулює ними. І вона повно й чесно представляє позиції, зайняті істориками стосовно своєї професійної діяльності. Це не означає, що вона не містить своєї аргументації чи точки зору — зовсім ні. Але, як вказував Томас Л.Гаскелл, важливо не плутати об'єктивність з нейтральністю, байдужістю й відсутністю пристрасності — що, схоже, робить сам Новік. Заняття історією, твердить Гаскелл,

> вимагає від своїх діячів того життєво необхідного мінімуму аскетичної самодисципліни, який дає людині можливість не брати бажане за дійсне, сприймати погані новини, відмовлятися від зручних інтерпретацій, які не витримують елементарної перевірки фактами й логікою, і — що найважливіше — достатньо довго стримувати або брати в дужки свої власні уявлення, аби співчутливо поставитися до ворожих і, можливо, несумісних поглядів своїх суперників.

Усе це вимагає «відстороненості», здатності не ставити себе самого в центр картини світу, як це робить більшість самозакоханих постмодерністів, а розвивати те, що Гаскелл називає «таким поглядом на світ, коли власна особистість... виявляється всього лиш одним об'єктом серед багатьох інших». Інакше, наприклад, як би ми змогли зрозуміти такі явища, як нацизм і голокост, або такі постаті, як Сталін чи Пол Пот? Усе це не означає, що історичні оцінки повинні бути нейтральними. Але це означає, що історик повинен виробити відсторонений метод пізнання, здатність до самокритики і вміння розуміти точку зору іншої людини. Це такою ж мірою стосується політично заангажованої історії, як і історії, що вважає себе політично нейтральною. Політично заангажована історія лише псує себе, коли займається перекрученням, маніпулюванням або затемненням фактів в інтересах тієї справи, яку вона хоче представляти[43].

За визначенням Новіка, ідея об'єктивності передбачає віру в «реальність минулого і [в] істину як відповідник цій реальності»[44]. Істина стосовно схем і зв'язків фактів історії в кінцевому підсумку відкривається, а не вигадується, виявляється, а не твориться, хоча, додає Гаскелл, «не без процесу образотворчого конструювання, який настільки виходить за межі внутрішніх якостей використаного сирого матеріалу, що можна говорити й про те, ніби вони «створені»[45].

Встановлення таких схем і зв'язків, причинних чи інших, аж ніяк не є єдиною функцією історії, яка зобов'язана також встановлювати факти й відтворювати минуле в теперішньому, але в кінцевому підсумку саме це відрізняє її від хроніки. Тревельян двічі мав рацію, вказуючи на значення історичної уяви в цьому процесі і наполягаючи на суворих обмеженнях, в яких замкнена ця уява.

І вірно, і правильно, що постмодерністські теоретики й критики повинні спонукати істориків до переосмислення категорій і припущень, з якими вони працюють, і до обґрунтування способу дій, до якого вони вдаються, займаючись своїм предметом. Але сам постмодернізм — це лиш одна група теорій серед багатьох інших, і є таким самим спірним, як і вони. Що стосується мене, то я оптимістично ставлюся до того, що історичні знання є і бажаними, і досяжними. Тому, коли Патрик Джойс говорить нам, що соціальна історія вмерла, а Елізабет Дідз Ермарт заявляє, що час — це уявне поняття, а Ролан Барт проголошує, що весь світ є текстом, а Ганс Кельнер хоче, щоб історики перестали поводитися так, ніби ми досліджуємо речі, які справді мали місце, а Дайана Перкіс говорить, що ми повинні просто розказувати історії, не переймаючись тим, чи вони правдиві, а Френк Анкерсміт присягається, що ми взагалі ніколи нічого не дізнаємося про минуле, тому з таким же успіхом можемо обмежитися вивченням інших істориків, а Кіт Дженкінс заявляє, що вся історія — це лиш гола ідеологія, призначена для здобуття істориками влади і грошей у великих університетських інституціях, керованих буржуазією, я лиш смиренно дивлюся на минуле і кажу, незважаючи на них усіх: це дійсно мало місце, і ми дійсно можемо, якщо будемо уважними, обережними й самокритичними, виявити, як це було, і прийти до деяких розумних, хоча завжди менш ніж остаточних висновків про те, що це все значило.

Післямова

I

Після першого свого видання в 1997 році ця книжка викликала значно більше коментарів, ніж я сподівався. Більшість відгуків були прихильними, але водночас певна кількість рецензентів мали критичні зауваження, а деякі з них були відверто ворожими. Найсерйозніші рецензенти поставили низку фундаментальних питань щодо самої книжки та її тверджень; деякі ж по-різному виявляли нерозуміння її мети і завдань. Зауваження надходили зусібіч. Критики кардинально не погоджувалися з багатьма її головними тезами. Така неузгодженість знову поставила питання про те, наскільки читачі привносять у текст певний смисл і наскільки автор здатний обмежити розмаїття смислів, що привносяться в текст різними людьми. Тому відповідь критикам знову стосуватиметься деяких важливих положень щодо смислу інтерпретацій і доказів у загальному плані[1].

«На захист історії» намагалася триматися середини між крайнощами постмодерністського гіперрелятивізму, з одного боку, і традиційного історичного емпіризму, з іншого боку. Проте головний акцент у судженнях був скерований проти постмодерністів. І це не тому, що я вважав і вважаю, ніби вони починають домінувати в історичній науці в цілому. Навпаки, їхня присутність серед істориків-практиків відчувається лише у відносно невеликій кількості галузей, таких, наприклад, як європейська інтелектуальна історія чи деякі види феміністичної історії. Причиною, чому я відчув, що історія потребує захисту, було головним чином домінування гіперрелятивізму

й скептицизму стосовно вагомості історії як інтелектуальної сфери діяльності серед тих, котрі пишуть про історіографію та історію як дисципліну в загальному, теоретичному смислі.

У 1990-і роки все більша кількість курсів для отримання вченого ступеня з історії для студентів та аспірантів у Британії й США включала в себе значний елемент історіографії. Мені здавалося, що саме на цьому рівні інтелектуальна значимість історії справді потребувала захисту з огляду на ту літературу, яка друкувалася й друкується досі на цю тему. Окрім того, принаймні деякі історики, особливо лівого крила, виявляли дедалі більший скептицизм щодо можливості взагалі займатися історією. Якщо брати ще ширше, то історики найрізноманітніших поглядів в останні роки говорили все більш панічними голосами про стан кризи, який, на їхню думку, охопив усю їхню науку в цілому. Тут я також хотів переконати людей, що можна захистити історію як інтелектуальну діяльність, безпосередньо дискутуючи з крайніми скептиками, а не просто ігноруючи їх чи закидаючи їх лайками.

Ці наміри, як я гадав, були достатньою мірою зрозумілими з самої книги. Проте чимало критиків сприйняли їх хибно й вирішили, що книжка повинна робити ще щось. Зокрема, в цілому ряді джерел твердилося, що книжка повинна була безпосередньо зайнятися провідними теоретиками постмодернізму, такими як Дерида чи Бодріяр. Покійний Ентоні Істхоуп, відомий критик і теоретик культури, таврував книжку за нездатність дати повноцінний розгляд Фуко чи присвятити окремий розділ Гейдену Вайту. Фахівець з радянської історії Стів Сміт вимагав «більш копітких філософських зусиль», щоб прояснити деякі супутні проблеми. Американський історик Джойс Еплбі звинувачувала в тому, що «в «*Захисті історії*» немає» (показовим для її наукових стандартів є те, що вона навіть зуміла неправильно подати назву книжки) «серйозного розгляду того, як постмодерністи дослідили засоби й стратегії, задіяні у витворенні знань». У подібному ж ключі дослідник вікторіанської інтелектуальної історії Стефан Коллініні критично поставився до факту, що книжка перейнята тим, що він називає «сумішшю вульгаризованих постструктуралістських теорій мови з сором'язливо радикальними уявленнями щодо заперечення ієрархії, гегемонії тощо», замість того щоб воювати «на відповідному абстрактному рівні» з французькою епістемологією, яка за всім цим стоїть. Результатом, звинувачує він, стала низка «вульгаризованих спростувань вульгаризованих ідей».

Якщо під «вульгаризованими» він має на увазі «поширені», то я радо визнаю свою вину. Книжка з засади не є про Мішеля Фуко, Жака Дериду, Фердинана де Сосюра чи Ролана Барта (хоча вони й згадуються), а значно більшою мірою про Гейдена Вайта, Френка Анкерсміта, Кіта Дженкінса, Патрика Джойса, Домініка Лякапру, Беверлі Саутгейта і їм подібних; вона аж ніяк не є спробою безпосередньо зайнятися складними епістемологіями сучасної французької філософії. Тоді це була б зовсім інша книжка. Гейден Вайт — то вже інша справа; його твердження розглядаються в книжці на двадцяти шести сторінках і ніяким чином не оминаються, як заявляє Істхоуп. Але Гейден Вайт — це не філософ, а теоретик літератури.

Зневажливе твердження Колліні, що історики недостатньо кваліфіковані, аби писати про французьку епістемологію, поєднане з його точкою зору, що вульгаризоване спростування їхніх вульгаризованих версій насправді не заслуговує, щоб про нього писати, є, на мою думку, надто мудрованим. Якщо єдиною вартою написання книжкою про постмодернізм є філософське препарування головних теорій Фуко, Дериди та інших французьких мислителів на високому («відповідному») абстрактному рівні, тоді ця сфера діяльності дійсно залишається відкритою лише для дженкінсів, анкерсмітів і саутгейтів. Хтось повинен розглянути їх на їхньому рівні; саме це й намагається зробити ця книжка, і з точки зору здоров'я науки історії я залишаюся переконаним, що це варто було зробити.

Більш того, з боку Колліні, як на мій погляд, недоречно було радити історикам продовжувати займатися описуванням історії, а теоретизування полишити спеціалістам. Ми всі повинні прийняти якісь кардинальні рішення щодо того, що ми сьогодні робимо, перш ніж почати це робити. Історія стає більш теоретично й епістемологічно самосвідомою дисципліною, і це лише до кращого. Послухати поради Колліні було б не тільки безглуздим, це вже не було б реально можливим. У його рецензії певним чином відчувається налаштованість історика інтелектуальної сфери: «не лізь у мої справи». Повторимо ще раз: *«На захист історії»* не задумувалась як філософська праця. Вона — про вплив постструктуралістських та інших постмодерністських епістемологій на історичну теорію і практику, а не про ці епістемології як такі. Це книжка, яку породило викладання історії і яка призначена для використання в цій сфері. Вона не є монографічним дослідженням у галузі філософії історії чи історії ідей.

Якщо одні рецензенти вважали, що книжка не відповідає рівню, на який претендує, то інші вважали її в певному смислі взагалі непотрібною. В рецензії у *«Times Literary Supplement»* Джойс Еплбі, наприклад, висловила думку, що книжка всього лиш «захищає історію від закидів, які, безумовно, і самі б розсіялися в силу власної легковажності». «Руйнація в ній постмодернізму починає дещо втомлювати, — признається Семюел Бриттан, — від розділу до розділу й від одного прикладу до другого». Це легко можна було б зробити «в декількох рядках», говорить він. Або, якщо згадати інший аргумент, той факт, що більше 40.000 британських студентів-відмінників складали іспити з історії в 1997 році, а більше 15.000 студентів вивчали цей предмет в університетах у тому ж році, означає, згідно з оксфордським істориком Нілом Ферґюсоном, що «історія не так вже й потребує захисту».

Рецензія Ферґюсона достатньою мірою заплутує це питання. Бо далі Ферґюсон бідкається, що якщо й існує загроза, від якої історія потребує захисту, то це не постмодернізм, а «розростання даного предмета в університетах, починаючи з 1960-х років». Наслідком цього зростання, вважає він, стало розмивання інтелектуальних критеріїв. «Зручні анклави, такі як «гендерні студії» чи «історія геїв», існують для захисту безталанних від серйозних інтелектуальних викликів». (Немає необхідності детально спростовувати твердження, позначене такою абсолютною упередженістю; сьогодні величезна кількість творчих, новаторських, першорядних гуманітарних досліджень присвячується саме цим галузям). Таким чином Ферґюсон заплутується в суперечностях. Історія потребує захисту не тому, що кількість студентів-істориків виявляє тенденцію до зростання — радше велика кількість цих студентів зумовила зниження інтелектуальних критеріїв у цій галузі; отже вона, в кінцевому підсумку, потребує захисту.

Витонченіший аргумент був висунутий Деніелом Джонсоном за повної підтримки з боку Майкла Берлі, Метью Трінки та Стіва Вайнберґа, і полягав він у тому, що «не історія потребує захисту, а професійні історики», і саме це й намагалася зробити книжка. Книжки з історії, як зазначали Берлі й Джонсон, стали більш популярними, ніж будь-коли; але в цілому, твердять вони, ті з них, які читаються найбільше, пишуться не науковцями, а популярні погляди на історію формуються не оксфордською професурою, а кіно, телебаченням і такими письменниками, як Антонія Фрейзер.

Рой Портер навіть побажав мені, щоб я «визирнув за стіни академії», а Деніел Джонсон критикував автора книжки за «невідданий належного тим, хто займається його ремеслом поза університетом». Отже, на погляд Джонсона, книжка була написана на захист академічної історії, того, що Метью Трінка називає «Історією з великої літери, яка є професійною, хаотично напакованою чистенькими підгалузями й слухняною», а не на захист історії *per se*. «*На захист історії*» залишається лебединою піснею золотого віку академічного верховенства».

І все ж «*На захист історії*» зосереджується на питанні про те, як ми визначаємо такі речі, як істина й об'єктивність, і як ми досягаємо їх, яким би різновидом історії ми не займалися. І ці проблеми, я вважаю, залишаються однаковими незалежно від того, чи ви Антонія Фрейзер, яка пише для широкої публіки поза академічними колами, чи ви Джойс Еплбі, яка пише головним чином для студентів та інших професійних істориків. Тому приємно було бачити, як цей погляд підтвердився, коли Антонія Фрейзер назвала «*На захист історії*» кращою, на її думку, книжкою року в різдвяному випуску часопису «*Observer*» у 1997 році. Принаймні деякі популярні історики явно *вважають*, що книжка стосується їх такою ж мірою, як і їхніх колег в академічних колах.

Слід також висловити ще два зауваження у відповідь на критику Джонсона. Перше — це те, що в книжці підтримується написання популярних книжок істориками-науковцями і згадується ціла низка книжок, які служать хорошими прикладами цього. Чим більше буде заповнена ця прогалина, тим краще. Друге, що теж згадується (побіжно) в книжці, це те, що абсолютною неправдою є твердження, ніби професійні, університетські історики відчувають нову серйозну загрозу з боку популярних репрезентацій історії в засобах масової інформації. Популярні репрезентації історії завжди були поширеними, чи то в народних піснях і баладах, чи в сагах і легендах, чи в плакатах і брошурах, і вони завжди структурували історичні уявлення більшості. Дві з половиною тисячі років тому грецький історик Фукідід нарікав у передмові до своєї історії Пелопоннеської війни, що поети та інші подають хибні й уявні описи того, що відбувалося, і заявляв про свій намір дати правдивий звіт. У минулому лише незначна меншість письменних і освічених людей була відкрита для професійної історії та істориків. Сьогодні, коли від третини до половини всього населення у найрозвиненіших індустріальних

суспільствах, досягаючи двадцяти років, отримує вищу освіту, а все більша частка зрілих людей і тих, що вчаться без відриву від роботи, залучається до чимраз популярнішого процесу дожиттєвого навчання, кількість тих, хто має доступ до університетської історії та істориків і зазнає впливу з їхнього боку, є, можливо, більшою в абсолютному вираженні, ніж будь-коли раніше. Тому, хоча Джонсон має рацію, говорячи, що книжка захищає історію як академічну дисципліну, він помиляється, коли заявляє, що вона в силу цього є лебединою піснею занепадаючої еліти, і помиляється, кажучи, що вона не має стосунку до не-академічних версій історії.

Як нагадують нам вищенаведені міркування, на присвячених рецензіям сторінках у британських щоденних і щотижневих виданнях все ще домінує покоління молодих, консервативних істориків і журналістів, які досягли своєї інтелектуальної зрілості під час довгого періоду правління консервативного уряду, очолюваного Маргарет Тетчер і Джоном Мейджором. За єдиним винятком Джона Чармлі, який пише для «*Daily Telegraph*», вони всі бідкаються з того приводу, що, як висловився один з них, Майкл Берлі, «Еванс, на жаль, стоїть однією ногою в «прогресивному» таборі». Як і інші консервативні рецензенти, Берлі вважає, що книжка несправедлива до консервативних істориків.

«Ендрю Робертса, — гримотить Берлі, — ганять за його приватні джерела доходів; Джона Вінсента — за те, що друкується в інформаційному листку; Артура Марвіка — за те, що зволікав з інавгураційною лекцією. Плітки стосовно Г'ю Тревор-Роупера подані яскравіше, ніж його важливий внесок у європейську історію». Давайте поглянемо на згадані абзаци й подивимося, що там насправді говориться. На сторінці 210, після викладу твердження Джона Вінсента, що історики сьогодні є ліволіберальними, бо працюють на державу, книжка говорить про Ендрю Робертса наступне:

> Якби ми справді повірили його дещо редукціоністським поглядам, то мали би сподіватися лише відверто правих думок від істориків, які живуть за рахунок приватних доходів, і хоча й правда, що є деякі індивіди, такі як Ендрю Робертс, автор неотетчерівського тексту «*Видатні черчильянці*», які підпадають під цю рубрику, але є й багато інших, яких це не стосується.

Тут немає й натяку на критику: Робертс використаний лише як приклад у дискусії.

А що про самого Вінсента? В книжці є багато посилань на нього, більшість із них прихильні, зокрема й згадка в щойно наведеному уривку про те, що його найоригінальніша й найнетрадиційніша історична праця була написана, коли він обіймав університетську посаду (та ще й досі її обіймає) і не залежав від приватних доходів, від яких він, наскільки я знаю, не залежав ніколи. Але те, проти чого, ймовірно, заперечує Берлі, знаходиться в 15 примітці до 4 розділу й звучить наступним чином:

> Вінсент... схвально цитує твердження А.Дж.П.Тейлора, що ніякі таємниці не можуть бути знайдені в неопублікованих архівних джерелах. Сам Вінсент закликає приділяти більшу, ніж звичайно, увагу газетам і заявляє, що газети — це «венеційський архів майбутнього». Небезстороннє ставлення Вінсента до газет як неупереджених джерел інформації може частково зумовлюватися тим, що він сам вів колонку в газеті «*Sun*» протягом кількох років, поки студентські демонстрації в його рідному університеті не змусили його покинути цю справу — подія, яка — нехай і сумна сама по собі — навряд чи мала б місце, якби колонка була зразком безсторонності.

Цей уривок розлютив також і Деніела Джонсона, який присвятив цілий абзац його спростуванню і звинуватив книжку в несправедливому ставленні до Вінсента й у «виправданні того, що натовп затикає рота вченому». Але згаданий уривок був призначений, аби вказати, що газети мають власні ухили, і не тільки в колонках, що пишуться університетськими донами, які працюють за сумісництвом, але також і в репортажах, і в загальній редакційній політиці, чи буде то «*Sun*», «*Telegraph*», чи «*Guardian*». Використане слово «сумна» спростовує брехливість твердження Джонсона, що я насправді схвально оцінював згадані демонстрації. Щодо звинувачення Берлі, то ніде в уривку немає жодного натяку на несхвалення того, що Вінсент працює для «*Sun*».

Подібним же чином, згадка на ст. 299 про те, що Артур Марвік «прочитав свою інавгураційну лекцію після декількох десятиріч перебування на посаді завідувача кафедри історії у Відкритому університеті», містить не більш як натяк на критику за таку затримку, якими б критичними не були оцінки цієї лекції в інших аспектах. Щодо Г'ю Тревор-Роупера (лорда Дакра), то важко виявити, що

Берлі має на увазі під «пліткою», хіба що це, можливо, згадка на 19 сторінці про встановлення ним «автентичності» щоденників Гітлера — що є не пліткою, а фактом — після побіжного вивчення «щоденників» у сховищі швейцарського банку; все це задокументовано в чудовій книжці Роберта Гарріса *«Продаємо Гітлера»*. Чому згадка про інші праці Тревор-Роупера з європейської історії мала покращити *«На захист історії»*, залишається загадкою.

Натомість Берлі вважає, що книжка «великодушно трактує американського неомарксиста Девіда Абрагамса» (Берлі не єдиний рецензент, який неправильно пише прізвище Абрагама) там, де йдеться про полеміку щодо серйозних помилок у його книжці, яка привела до того, що він втратив посаду історика. Принаймні Стефан Колліні вважає розгляд у моїй книжці справи Абрагама «зразковим». Якщо врахувати, що в цьому описі Абрагам засуджується за несвідоме маніпулювання доказами, аби підігнати їх під свою тезу, за нездатність відрізнити факти від вигадок, за невміння виконувати базові історичні процедури, за вбогі дослідницькі навики й надмірну поспішність у проведенні дослідження, то важко збагнути, як подібне трактування може бути назване «великодушним». Я не можу уявити собі, що Абрагам і його приятелі (включаючи Пітера Новіка) дуже задоволені цим описом. Берлі тут знову стає жертвою власної уяви.

Майкл Берлі — не єдиний молодий (моложавий) ретроград, прикро вражений наявною в книжці критикою улюблених постатей правого крила. Ніл Ферґюсон також звинувачує книжку в «грубості» по відношенню до «істориків з відверто консервативними схильностями». «Джон Кеніон, наприклад, — говорить він у своїй рецензії на *«На захист історії»*, — звинувачений у «розумовій обмеженості й упередженості». Ця ремарка, яку Ферґюсон вірно цитує зі 179 сторінки, є коментарем до заяви Кеніона, зробленої в 1993 році, що університетські курси з історії Західної Африки та Індокитаю були «швидко склепані» кафедрами історії, що діяли під диктатом моди, але швидко зникли, бо через те, що важко було знайти і запросити компетентних екзаменаторів, студенти ставали «залежними від примх та упереджень їхніх тьюторів». Мушу сказати, що (а) опис у книзі цієї точки зору як такої, що демонструє розумову обмеженість і упередженість її автора, є не більш грубим чи образливим, ніж висловлювання самого Кеніона стосовно багатьох відомих істориків Африки та Індокитаю, які викладають і ведуть наукову роботу в

британських університетах, і (б) мені здається цілком виправданим назвати точку зору Кеніона обмеженою та упередженою.

Далі Ферґюсон нападає на книжку за те, що Г'ю Тревор-Роупер названий «вперто обмеженим». Цей вираз стосувався не тільки Тревор-Роупера, а «цілого ряду вперто обмежених фахівців з європейської історії», до яких він залучений за його зауважу, що Африка не має історії, а лиш «безглузді циркуляції варварських племен мальовничими, але не вартими уваги куточками світу». Ще раз повторюю, що вжите слово видається мені всього лиш точним, а не грубим стосовно до цієї шпильки Тревор-Роупера, який протягом своєї довгої кар'єри довів, що сам він далеко не аматор у тому, що стосується інвектив.

Нарешті Ферґюсон заперечує проти зауваження в книжці, що висловлювання Джона Вінсента, ніби «історія є глибоко чоловічою... Історія — про багатих і знаменитих, а не про бідних», демонструє «глибоке невігластво автора стосовно інших видів історії, аніж історія британської високої політики XIX сторіччя, про яку він сам пише». Опускаючи контекст цього зауваження і всі слова в цитаті окрім перших двох, Ферґюсон створює враження, ніби книжка твердить, що Вінсент страждає на «глибоке невігластво» в усіх відношеннях, що, звичайно, зовсім не так. Незалежно від цього, твердження в книжці знову ж таки видається мені повністю виправданим і не більш образливим для Вінсента, ніж він сам є образливим для тих багатьох хороших істориків, які присвятили життя працям про жінок, про бідних і незнаних. Подібним же чином, не буде невиправдано назвати власні висловлювання Ферґюсона щодо ґендерної історії глибоким невіглаством. Це прозвучить, можливо, грубо, але це усе ж правда.

Усі ці моменти є, в кінцевому підсумку, дещо тривіальними. Значно серйознішим є звинувачення, зроблене, знову ж таки, в найрозумнішій з усіх критичних рецензій, що з'явилися одразу після публікації книжки, а саме в статті Деніела Джонсона в журналі «*Prospect*». Джонсон твердить, що книжка є «не стільки захистом історії, скільки захистом однієї школи (лівої, популістської, соціально свідомої) на противагу іншій школі (консервативній, елітаристській, школі високої політики)». Але хоча книжка й твердить, що історія потребує захисту від спотворливого й вихолощуючого впливу вузьких і елітаристських концепцій стосовно того, чим вона займається і чим повинна займатися, проте книжка не відстоює жодної конкрет-

ної концепції історії самої по собі як альтернативної. Не говорить вона й про те, що інтелектуальна історія, історія еліт чи історія високої політики є якимось чином хибними самі по собі. Її мета в даному випадку полягає в тому, як визнають багато інших рецензентів, від Рональда Гаттона до Роя Портера, щоб відстояти широку, всеохопну концепцію історії, щоб уславити її різнобічність і водночас спробувати в різний спосіб подолати її фрагментованість, і ніде в ній, фактично, не говориться, що версії історії вчених лівого крила є засадничо кращими від тих, що визнаються правими. Фактично, книжка різко критикувалася лівими, наприклад, секретарем Лондонської групи істориків-соціалістів Кітом Флеттом, який вважає, що книжка мала бути «ще різкішою, аби протистояти постмодерністській загрозі», і автором-троцькістом Крисом Гарманом, який розніс її дощенту як «ренегатство на користь постмодернізму».

II

Критичний вибух нападок на книжку з боку правих був дивовижним. Більш прогнозованими, хоча й пролунали вони з деякою затримкою, були критичні залпи, якими привітали книжку постмодерністи і їхні симпатики. Першим серйозним аргументом, висунутим з цих теренів, була думка, що книжка захищає застарілий, по суті, недоказовий концепт об'єктивності. Джойс Еплбі, виступивши в «*Times Literary Supplement*», вважала, що книжка є загальним наступом на постмодернізм в усіх його проявах в ім'я традиційного британського історичного емпіризму. Розпочинаючи цей наступ, звинувачувала вона, книжка вдалася до тактики дискредитації постмодернізму в цілому, атакуючи його найдурніші й найбільш крайні прояви. Але міркуючи таким чином, авторка піддалася спокусі саме того дихотомічного мислення, якого постмодернізм, як твердить її рецензія, навчив учених остерігатися. Як, безумовно, знає Еплбі і як цілком ясно з книжки, «постмодернізм» — це ярлик, який охоплює широкий діапазон позицій, і з того, що книжка відкидає деякі з них, зовсім не випливає, що вона відкидає їх усі. Додержуючись цього маніхейського способу хибного прочитання, Еплбі продовжує звинувачувати книжку в застарілій вірі в «безсторонній і всезнаючий голос [історика як] реконструктора подій і аналізатора процесів». Фактично ж, у книжці достатньо значне місце присвячене спробам спростувати подібні спрощенські заперечення суб'єктивності історика й заперечити можливість історичного всевідання.

«Історики, — продовжує вона, — воліють думати, що вони реконструюють минуле, а не визнати, що в ході цього вони також створюють тексти й конструюють знання». Проте, на противагу тому, що можуть подумати читачі її рецензії, книжка захищає якраз останню точку зору і вдається до низки аргументів проти тих, хто, як Елтон, відстоює першу. На 125-126 сторінках книжки, без будь-яких намагань проігнорувати думки Гейдена Вайта з цього приводу (всупереч твердженням Еплбі), останній огляд Вайтом того, як історики ведуть дослідження і пишуть свої праці, оцінюється як в цілому дуже точний. Таким чином, поблажливий висновок Еплбі, що британські історики тримаються спрощенських думок про істину та об'єктивність, від яких давно вже відмовились у вишуканішій інтелектуальній атмосфері Сполучених Штатів, ґрунтується на такому ж поверховому хибному прочитанні, в якому вона звинувачує книжку, коли та торкається постмодерністів.

Колега Еплбі Лінн Гант вважає, що застарілість книжки підтверджується її частими зверненнями до Елтона і Карра. Але причиною цих звернень є лиш те, що, як погоджуються багато істориків різних переконань, їхні книжки в багатьох, якщо не в більшості випадків, і досі служать основою для викладання історичної епістемології. Вони й досі є чи не найбільш читаними й доступними працями з природи історичних знань, написаними істориками-практиками. Лінн Гант вважає це «невтішною... втечею... в «шанобливість до предків», пошуком батьківських постатей, які гарантуватимуть легітимність точки зору. Еванс, — заявляє вона, — мало не нав'язливо посилається на Карра і Елтона, немов переконуючи себе, що саме він буде їхнім узаконеним наступником; його критичні зауваження, звернені до них, звучать як зауваження шанобливого онука». Фактично ж, «*На захист історії*» призначена не замінити їхні книжки, а читатися паралельно з ними; звідси й заголовки розділів, перероблені з Каррових, чи заключний абзац — пародія на Каррів заключний абзац. Тридцять чи й більше років тому майже не було книжок, які б знайомили студентів-істориків з концептуальними й методологічними проблемами, що стоять перед ними, тому Карр і Елтон, по суті, домінували в цій сфері. Зараз існує багато таких текстів-суперників, і сама думка, що якась одна книжка може претендувати на статус їхніх, є сміховинною.

Все це зводиться до звинувачення, що книжка захищає застарілий концепт історичної об'єктивності. Метью Трінка, наприклад,

ігнорує дбайливо окреслене визначення об'єктивності, подане в останньому розділі книжки, і, просто припускаючи, що це слово може вживатися тільки в абсолютистському смислі, який мали на увазі такі традиціоналісти, як Елтон, безапеляційно помістив головні твердження книжки в Елтонівський табір. Трінка сприймає це відверто несхвально, тоді як Девід Гресс, захищаючи повернення до воєнної історії і до «вивчення фактів шляхом зазубрювання» на шкільних уроках з історії, сприйняв це як підтвердження його власного консервативного підходу. Гресс залучив *«На захист історії»* у список на підтримку його заклику відкинути «перейнятість сучасністю і політичну коректність», за допомогою яких соціальна історія, жіноча історія та інші відносно недавні напрями в історичній науці й освіті витворили «бар'єр для навчання». Таким чином, Гресс вважає, що критичні зауваження в книжці на адресу Елтона є «майже ритуальним» покровом для «справжньої поваги й захоплення» з боку її автора (з мого боку). Подібна точка зору висловлена і в рецензії австралійського історика Ґреґа Мунро, який вважає, що книжка насправді «щиро сприймає» «жорсткий концепт історичної об'єктивності, підтримуваний Елтоном», незважаючи на всі її запевнення в протилежному.

Фактично ж, книжка спростовує спрощенські погляди Елтона, що історик може відкинути всі сьогоднішні вірування й думки, коли вивчає документи. Вона відкидає його обмежений емпіризм і його ретроградні наполягання на політичній історії національної держави як єдиній справжній історії. Вона відкидає його віру в те, що інтерпретації з'являються самі собою, без допомоги з боку джерел. Вона відкидає всі його міркування про те, як історики займаються дослідницькою роботою. Вона відверто вітає напрями, які він вважав неприйнятними, такі як жіноча історія, соціальна історія тощо — всі вони, власне кажучи, є тими галузями історії, які були предметом багатьох моїх власних праць. По всіх цих пунктах я стою на боці Карра. З іншого боку, книжка відкидає, наприклад, міркування Карра щодо об'єктивності й причинності, оскільки вони пов'язані з його вірою у визначальну готовність людського майбутнього неминуче опинитися в плановій економіці радянського типу.

Враховуючи те, що книжка рішуче не визнає головних ідей Карра й Елтона щодо об'єктивності й багатьох інших речей, важко збагнути, як можна було додуматися до того, що вона використовує їх для узаконення моїх власних підходів. Беручи глибше, як достатнім

чином з'ясовано в книжці, і обскурантистський консерватизм, жертвою якого надто часто стає Елтон, і сталіністський марксизм, який у кінцевому підсумку лежить в основі праць Карра, є неприйнятною і неадекватною основою для історичної науки та думки.

Згідно з Лінн Гант, книжка більшою мірою слідує за Карром, ніж за Елтоном. Зокрема вона вважає, що міркування в ній про причинність є лиш «перефразуванням» поглядів самого Карра. Висновок, який вона цитує з книжки, що «Карр насправді не продумав до кінця свою аргументацію», іде, на відміну від того, що твердить Гант, не в кінці простого повторення його поглядів, а після об'ємної й обґрунтованої їх критики. Ця критика ґрунтується головним чином на моєму запереченні точки зору Карра, що історики повинні цікавитися розумінням причин минулих подій, тільки якщо це зможе допомогти нам змінити теперішнє й сформувати майбутнє.

З цього твердження випливає, що історик повинен утримуватися від будь-яких згадок про причини минулої події, чи то випадкові, чи не випадкові, якщо вони не відповідають цій меті. Карр, однак, не згадував про цей (вкрай тривожний) прихований висновок, що випливає з його методу, тому мені здалося справедливим припустити, що він дійсно не продумав до кінця свої аргументи. Я не думаю, що це просто голе твердження, яким його вважає Гант; не більше, ніж висновок з довгого критичного абзацу в книжці, скерованого проти нападок самої Гант на Каррові уявлення про причинність у її (часом цікавій і часто переконливій) книжці, написаній разом із Джойс Еплбі й Марґарет Джейкоб (*«Говорячи правду про історію»*), що аргументація самої Гант із цього приводу «фактично некоректна, а крім того іррелевантна». Можливо, її роздратованість цим зауваженням щодо частини її книжки зумовила й роздратованість усією моєю.

Часом неправильне прочитання нею книжки набуває майже комічного характеру, зокрема коли вона заперечує проти речення на 160 сторінці в розділі про причинність, де я зазначаю, що соціальна й економічна історія стали «головними жертвами» «нових теорій». «Яке це має відношення до причинності?», риторично запитує вона. Відповідаю: дуже незначне, бо це було останнє речення розділу, яке мало послужити переходом до наступного, де йдеться саме про соціальну та економічну історію.

Недоречності у Гант продовжуються навіть тоді, коли вона позитивно відгукується про книжку, як у її міркуванні, що найкраща

вона там, де «описуються полеміки, що не стосуються епістемологічних проблем, як, скажімо, в уривку про прочитання Девідом Абрагамом джерел у його праці про інтереси бізнесу в нацистській Німеччині». Проте вся суть опису цієї полеміки, як цілком ясно випливає з поданого в книзі аналізу даного випадку, полягає в тому, що вона безпосередньо пов'язана з головними проблемами історичної епістемології: а саме із залежністю між фактом та інтерпретацією, з можливістю спростування інтерпретацій шляхом звернення до доказів і з твердженням Гейдена Вайта, що марксистська історична інтерпретація, така як у Абрагама, не може бути спростована, бо те, що марксисти вважають вагомим доказом, не вважається таким істориками-немарксистами.

Еплбі й Гант — не єдині критики, які вважають, що книжка інтелектуально застаріла. Покійний Ентоні Істхоуп також вважав, що *«На захист історії»* утверджує «відверто емпіричне» поняття об'єктивності. Давайте розглянемо цитати з книжки, використані ним на підтримку такого тлумачення. Перша: «минуле суттєвим чином нав'язує з допомогою джерел свою реальність». Ключове слово тут — «суттєвим», як стає зрозуміло з наступного речення на 115 сторінці: «На найбільш елементарному рівні, просто не можна вносити в документи слів, яких там немає». Друга: «минуле промовляє через джерела» (ст.126); що ж, правда, але всі попередні міркування, серед них і досить об'ємний опис «справи Абрагама», повною мірою з'ясовують, що це зовсім не всеосяжна заява щодо того, як історики роблять свою роботу (просто слухаючи, що говорять джерела), це обмежена і часткова заява; вона на цьому не кінчається; фактично, це тільки половина твердження. Насправді книжка твердить, що минуле промовляє через джерела, тільки коли історик розпитує їх. Це двосторонній процес, як з'ясовує книжка знову і знову.

Істхоуп завершує цю частину своєї аргументації, цитуючи з книжки «відверто емпіричний висновок, що, попри все, «це дійсно мало місце», ми можемо «виявити, як це було», і дізнатися, «що це все значило». Насправді ж у цьому абзаці книжки, після низки посилань на тези різних постмодерністських авторів щодо історії, говориться наступне: «Я смиренно дивлюся на минуле і кажу, незважаючи на них усіх: це дійсно мало місце, і ми дійсно можемо, якщо будемо уважними, обережними й самокритичними, виявити, як це було, і прийти до деяких розумних, хоча завжди менш ніж остаточних висновків про те, що це все значило». Усунувши з цього

ердження всі застереження. Істхоуп викрутив його так, щоб надати у вигляду догматичної переконаності в можливості існування солютного знання, а це було дуже далеким від справжніх намірів. им чином, йому вдалося підтримати висунуте проти книжки зви- ачення в бездумному емпіризмі, лише запропонувавши свідомо бну й спотворену версію того, що в ній насправді сказано.

Оскільки схоже, що існує достатньо широке нерозуміння того, що маю на увазі під історичною об'єктивністю, а численні рецензенти пускають, що оскільки я дійсно відважуюся вживати цей вираз, він може мати лише одне-єдине значення, а саме цілком визна- не й абсолютне, а не — згідно з моїми намірами — пом'якшене й мовлене, то я додав одне речення до передостаннього абзацу американському виданні: «В кінцевому підсумку, об'єктивна торія — це історія, яка досліджується й описується в межах, на- адених на історичну уяву фактами історії та джерелами, які про х сповіщають, і обумовлена бажанням історика подати правдивий, сний і адекватний опис досліджуваного явища».

Потреба в такому доповненні була ще раз підтверджена при- адом неправильного розуміння, наявного в рецензії фахівця з дянської історії Стіва Сміта, який писав, що *«На захист історії»* верджує, ніби «існує лише одна-єдина правда, яку можна сказати о минуле», і її можна «виявити», вдавшись до історичних свід- ь. Безумовно, книжка й справді до певної міри твердить, що те, о пишуть історики, є результатом діалогу між їхніми власними лями й ідеями і тим, що вони знаходять у джерелах. Не бажаючи навати цього, Сміт сам себе заплутує у павутиння суперечностей, и він, з одного боку, твердить, що інтерпретування істориками нулих подій не може повністю залежати від того, якою мірою ни узгоджуються з історичними свідченнями, а з іншого боку, нувачує гарвардського історика Ричарда Пайпса в тому, що він дає «глибоко спотворене уявлення» про російську революцію 17 року.

А як може Сміт вважати опис Пайпса спотвореним, якщо не ляхом звернення до свідчень? Тобто не тільки до тих свідчень, які водить сам Пайпс, але — що значно важливіше — до величезної, жливо, кількості свідчень, яких Пайпс не враховує в своєму описі. ворити, що він, Сміт, подає зовсім інший погляд на революцію — взагалі ніяка не критика Пайпса, оскільки при такому підході має критеріїв, за якими можна вирішити, чи то опис Пайпса

спотворений, чи опис Сміта; неминучим висновком із *загального* твердження Сміта є те, що обидва вони однаково обґрунтовані, а неминучим висновком із *конкретних* зауважень Сміта стосовно Пайпса є те, що це загальне твердження є необґрунтованим.

Проте інші також, схоже, вважали, що книжка відстоює «консервативний» підхід до історіографії. Наприклад, у публікації в *«London Review of Books»* оксфордський історик думки Пітер Ґош твердив, що книжка веде «полеміку проти історії після 1960 року», що вона захищає «перебільшений емпіризм», оснований на «фетишизації документів», і що я вірю, ніби факти й документи «говорять самі за себе». Якщо Гош справді так думає, то важко повірити, що він як слід прочитав книжку або що він знайомий з іншими моїми працями. Насправді *«На захист історії»* твердить, що після 1960-х років історія пережила справжнє відродження, і в 6 розділі відверто й докладно захищає розширення дисципліни, що відбулося протягом цього періоду, від консервативних істориків, які воліли б бачити її повернення до колишньої її зосередженості на політиці національної держави. Мої власні праці з соціальної історії медицини й хвороб, з історії ритуалу, з історії фемінізму, з історії смерті та з інших проблем були б неможливими без усіх тих змін, які мали місце в історичній науці протягом останніх сорока років. Ці ж зауваження стосуються критики з боку Джойс Еплбі, яка твердить у своїй рецензії, що книжка, «безумовно, зробить приємність тим, котрі вважають, що історія до 1970 року не потребує захисту». Навіть оминаючи загадкове питання, що ж сталося в 1970 році такого, що примусило б історію вимагати захисту після цього, а не раніше, дивним виглядає те, що книжка, відверто присвячена захисту історії (і до, і після 1970 року), мала б зробити приємність тим, котрі вважають, що історія взагалі не потребує захисту.

Однак подібні недоречності — це ніщо порівняно з тими, що чинить Гош, який в іншому місці своєї рецензії стає на точку зору історизації, твердячи, що «теорія з'являється зсередини самої історії». Це найчистісінький обскурантизм. Більшість досягнень в історичній науці після 1960-х років, та й перед цим, були зумовлені використанням теорій і методів, запозичених з інших наук, таких як філологія, економіка, соціологія, антропологія чи лінгвістика.

Ґош також твердить, що якщо якісь естетичні спонуки впливають на структурування історичної праці, то така історична праця неодмінно має бути концептуально беззмістовною. Як на приклад він

посилається на мою книжку *«Смерть у Гамбурзі»* (бо я цитував її в *«На захист історії»* як приклад того, як я використовував естетичні критерії для організації історичного матеріалу — значною мірою в спосіб, описаний Гейденом Вайтом для історичних праць взагалі). Однак, якби Ґош справді читав *«Смерть у Гамбурзі»*, він би виявив, що вона структурована відповідно до низки марксистських концептів. Ідеться про те, що концептуальні й естетичні критерії написання історичної праці не є взаємовиключними; якби це було не так, то всі історичні праці неможливо було б читати.

Неув'язки й суперечності, наявні в рецензії Ґоша, дістали своє продовження в його пізнішій відповіді на наведені вище зауваження в листі до *«London Review of Books»*, де він заявляв, що «ранкеанський» підхід до історії, описаний у моїй книжці, став винаходом останнього тридцятиріччя, і відверто засвідчив, що я є ранкеанцем. «Ранкеанський» у цьому смислі має начебто передбачати свого роду документальний фетишизм, у якому Ґош звинувачував мене в своїй рецензії. Але що може фетишизувати документи більше, аніж очевидна віра самого Ґоша, ніби інтерпретації та теорії в історії можуть бути прийнятними лише тоді, коли вони випливають із самої історії — або, іншими словами, з документів?

Більш того, оскільки Ґош також твердить, що неправомірно називати когось постмодерністом, якщо він сам так себе не називає (можливо, приклад концепту, що походить безпосередньо із джерел), то він, очевидно, мав би погодитись із моїм наполяганням, що я не ранкеанець, навіть якщо він мене саме так називає. У тій мірі, в якій *«На захист історії»* схвалює «ранкеанство», це має місце лише в дуже обмеженому смислі наполягання на тому, що методи критичного вивчення джерел, запроваджені не в останні десятиліття, а в середині XIX сторіччя самим Леопольдом фон Ранке, все ще — з певними модифікаціями — залишаються і сьогодні важливими для істориків, коли вони аналізують документи в архівах.

Те, з чого виходить Ґош, було продемонстровано агресивним «не лізь у мої справи» тоном його листа в *«London Review of Books»*, у якому він твердить, що тільки професійні історики ідей, такі як він, можуть компетентно писати про історіографію, а звичайні історики політики, культури та суспільства, такі як я, повинні триматися чимдалі. Він виправдовує це твердженням, що мій опис історії ідей як постійної реінтерпретації обмеженої кількості класичних текстів «не має ніякого відношення до сучасної дисципліни історії

ідей». Далі він, однак, зазначає, що «стара версія», яку я ототожнюю з дисципліною в цілому, «справді нагадує постмодернізм у стилі Гейдена Вайта чи Анкерсміта». Саме про це я й писав у своїй книжці. Вайт, безумовно — добре це чи погано, — є найвпливовішим сьогодні істориком історичних ідей і практик. Усі його численні учні й послідовники твердять, що тексти можуть бути нескінченно реінтерпретованими. Підхід Вайта зовсім не старомодний; цілком навпаки, він аж надто модний.

Гош начебто захищає метод, запропонований Квентіном Скіннером — визначати смисл минулого тексту, порівнюючи мову, яка в ньому вжита, з мовою, вживаною в інших текстах, створених у той самий час: саме так ми раз і назавжди зможемо встановити, наприклад, смисл *«Левіафана»* Гоббса, визначаючи смисл використаних там мови й концептів, помістивши їх у сучасний для них лінгвістичний контекст. Це дуже плідний і важливий підхід, але він не тотожний усій «сучасній дисципліні історії ідей», і постмодерністські автори-історіографи насправді вважають його застарілою формою історизму.

Схоже, що саме цей підхід веде Гоша до тверджень, ніби сучасні концепти не слід впроваджувати в аналіз минулих текстів. Це може бути прекрасним правилом при аналізі змісту, скажімо, праць Джона Лока, але його буде недостатньо при вивченні, наприклад, соціальної структури середньовічного села чи причин Першої світової війни. Більш того, якщо Гош вірить, як він про це говорить у своїй рецензії, що поняття «Великих Текстів» історії ідей вже вмерло, то навіщо ж він «працює над новим перекладом *«Протестантської етики»* Макса Вебера», як сповіщається у біографічній нотатці в *«London Review of Books»*? Нарешті, Гош безпідставно заявляє, ніби «Еванс вважає, що сучасна історія ідей, якою займається, наприклад, Квентін Скіннер і Гарет Стедмен Джонс, і «постмодернізм» Вайта й Анкерсміта — це, по суті, одне і те ж». Ніде й ні в чому, мною написаному, немає й найменших підстав для такого абсурдного звинувачення — ще одна суперечність у, безсумнівно, найбільш інтелектуально плутаній і найбільш агресивній рецензії на книжку.

Ще більш безпідставною є велемовна атака на мій гаданий захист «ранкеанських принципів» у книжці Кіта Дженкінса *«Чому історія?»* (Keith Jenkins. *Why History?* — London, 1999, pp.106-12). Аргументи, які висуває Дженкінс, ґрунтуються на мало не комічному нерозумінні того, що я написав. На 19 сторінці книжки я твердив,

що запропоновані Ранке принципи критичного розгляду джерел усе ще використовуються сьогодні в історичних дослідженнях, хоча, безумовно, до них багато чого було додано за цей час. В інших відношеннях, як показує досить довгий критичний розгляд інших аспектів діяльності Ранке в першому розділі книжки, я не вважаю, що Ранке може багато запропонувати сучасному історику. У книжці, наприклад, відкидаються історіоцентричні погляди, що минуле може бути сконструйоване, виходячи тільки з нього самого. У ній також спростовується положення емпіризму, що можна просто нагромаджувати свідчення без будь-якої скеровуючої гіпотези, поки не з'явиться судження. Таким чином, нападки Дженкінса на книжку за те, що вона начебто захищає ці, як твердиться, «ранкеанські» погляди, тут явно не на місці.

Дженкінс, однак, робить несподіваний пірует, коли справа доходить до «ранкеанського» положення, що автентичність, походження і зміст документа можуть бути встановлені шляхом скрупульозного критичного розгляду. Він обходить це положення, заявляючи на 108 сторінці, що постмодерністи ніколи не настоювали, ніби «в історії немає пізнавального елемента» на рівні індивідуальних тверджень, а лише що певність і об'єктивність є неможливими на рівні інтерпретації (або, як він сам це говорить, «історична «правда» не ставиться в цілому під сумнів на нижчому рівні синтаксичного» (ст.109)). Але характерний постмодерністський дистанціюючий засіб лапок, у які взято слово «правда», підказує, що думає він якраз протилежне, інакше навіщо б він їх там ставив?

Більш того, все, що Дженкінс говорить тут, іде абсолютно врозріз із тим, що він та інші постмодерністи писали щодо неможливості судити про минулі події, ситуації, вірування тощо на основі документальних свідчень. Величезна кількість постмодерністських чорнил була зужита в намаганнях довести, що документи є настільки ненадійними, що з них ніколи не можна робити ніяких висновків, що ніколи не можна відтворити наміри їхніх авторів тощо. Фундаментальним засновком постмодерністської критики історії є те, що документ наново відкривається й наново витлумачується щоразу, коли хтось на нього дивиться, тому він ніколи не може мати якогось фіксованого смислу. І якщо це твердження не означає, що ми ніколи не можемо використовувати документи для виявлення головних історичних фактів, то воно взагалі нічого не означає. Дженкінс намагається дещо відвоювати позиції, якими він тут по-

ступився, наполягаючи на *труднощах* відтворення минулого за допомогою історичних документів; але сам той факт, що відтворення може бути частковим чи приблизним, може вимагати аргументації чи витлумачення, може бути відкритим для критичних зауважень з боку інших чи може ніколи не бути остаточним, зовсім не означає, що воно є неможливим, як Дженкінс твердив раніше. Виглядає так, що Дженкінс спростовує тут усі свої попередні судження і заходить значно далі в напрямку емпіристського захисту «фактів», аніж зробив би це я.

Незважаючи на таку вражаючу відмову від головних своїх теоретичних положень заради дуже традиційної форми емпіризму, Дженкінс усе ж намагається представити *«На захист історії»* як частину консервативного, зашореного, обмеженого, «буржуазного» нападу на радикальний, прогресивний, розкріпачуючий постмодернізм. В ході цього він приписує мені цілу низку суджень, яких я не поділяю. Часто його твердження є просто спекулятивними. Так, наприклад, він пише:

> Якби запитати у Ричарда Еванса (як запитую його я), чим є «справжня» історія, він би дав і дає беззастережну відповідь, що це, по суті, те, що він сам робить. Це те ремесло, яким він займається. Таким чином Еванс та ін. в буквальному смислі відроджують оту універсалізуючу властивість будь-якої ідеології, в тому сенсі, що фракційний захист подається як такий, що є у спільних інтересах, і що не їхня історія перебуває в небезпеці, а вся історія *per se*.

Проте Дженкінс одразу ж суперечить сам собі, стверджуючи одразу в наступному реченні, що «саме історії *per se* загрожує знищенням радикальний постмодернізм» (ст.9). Таким чином, він погоджується, що книжка є широкомасштабним захистом усіх підходів до вивчення минулого, а не тільки захистом одного конкретного підходу. А крім того, який же ще існує вид історії окрім як той, котрий починається із засновку, що ми можемо отримати знання про минуле?

Дженкінс не відмовляє собі в задоволенні зіграти звичну для нього роль радикального опонента буржуазної ортодоксії, представляючи читачу *«На захист історії»* так, щоб надати книзі вигляду претензії на певний офіційний статус, на укладання обов'язкових

для всіх законів щодо того, як слід вивчати історію. Він постійно твердить, що «*На захист історії*» була написана на захист «справжньої» історії і «справжніх» істориків. Насправді я ніде не вживаю цього терміна, ніде не намагаюся визначити, якою могла б бути «несправжня» історія; навпаки, я весь час і в різний спосіб наполягаю, що існують найрізноманітніші підходи до минулого і що цю множинність і різноманітність слід вітати й захищати. Мені й на мить не спадало на думку заявити, що той вид історії, яким я сам займаюся, є єдино «правильним», і я цього ніколи не робив. Навпаки, саме Дженкінс постає інструктивним і догматичним, постійно заявляючи, що постмодерність — це *єдино* правильна епістемологічна, моральна й політична позиція, яку можна прийняти, що історія є застарілою, іррелевантною, безглуздою і неможливою та що *єдиний* вибір для істориків — це приєднатися до постмодерністів, хоча, безумовно, лише в тому випадку, якщо постмодерністи визнають їх вартими цього. Отож не так вже й багато місця лишається для множинності й різноманітності.

Дженкінс безпідставно твердить, що я претендую на те, аби говорити від імені всіх істориків (ст.96). Ніде в книжці немає подібної заяви; з мого боку було б неправильно й самовпевнено чинити так, оскільки я прекрасно усвідомлював, що багато істориків не погодяться з багатьма висловленими в моїй книжці поглядами — наприклад, з критикою тієї думки, яка поділяється багатьма істориками, що політична історія національної держави повинна бути серцевиною цієї дисципліни, або з відкиданням припущення, що історія великих мас людей протягом визначеного періоду часу є нецікавою і неважливою, або з нападками на ту точку зору, що історія жінок, чи ґендеру, чи сексуальності є тривіальною і не вартою того, аби нею займатися.

Дженкінс висловлює думку, що я захищаю всього лиш свою власну роботу як історика («Історія Еванса — це він сам: це його власна історія», ст.101) і що свою власну роботу я подаю як ідеальний приклад того, як слід займатися історією. Тоді як же я можу бути речником істориків у цілому, як можна мої погляди поєднати з поглядами «Джефрі Елтона, Ґертруди Гіммельфарб, Джона Тоша, Дж.Г.Гекстера, С.Б.МакКулафа, Лоренса Стоуна» та інших (ст.9), як можна називати мої погляди «евансистськими/буржуазними» (ст.101), якщо вони виправдовують лише те, чим я сам займаюся як окремо взятий історик?

Є й багато інших прикладів того, як Дженкінс у полемічному запалі перекручує те, що я пишу. У книжці, наприклад, говориться, що розглянуті в ній епістемологічні питання є важливими для розуміння того, як суспільство може здобути свого роду об'єктивну певність стосовно великих проблем нашого часу, яка зможе послужити надійною основою для прийняття суттєво важливих рішень щодо майбутнього. Це, говорить Дженкінс, означає, ніби я вважаю долю історії невіддільною від долі цивілізації як такої. Але в книжці не говориться, що вона невіддільна, а лиш що вона важлива — значно скромніше твердження.

Дженкінс просто не може погодитися, що хтось може критично поглянути на мислителя чи на теорію і сприйняти одні думки, а інші відкинути; подібна критична й селективна думка засуджується ним на багатьох сторінках у «*Чому історія?*» як «зашкарублий» і авторитарний «асиміляціонізм». Фактично ж, «*На захист історії*», безумовно, до певної міри твердить, що постмодерністські ідеї та напрями не просто були «асимільовані» практикою історичних досліджень тією мірою, якою вони були корисними для них; вони дійсно суттєво *змінили* те, як багато істориків розглядають минуле — і в багатьох випадках змінили на краще.

Дженкінс висловлює думку, що «бруднити руки в архівах» — це «достатньо вишукана «ремісницька» особливість» професійної історії і що моя книжка все оцінює за цим критерієм, проголошуючи історію ремеслом, якому історики повинні навчитися в ході роботи (ст.99). Та що ж, на Бога, такого «вишуканого» в цьому фундаментальному аспекті витворення історичних знань? А щодо навчання істориків, то я взагалі не збираюся давати рецептів, як це треба робити; це великою мірою залежить від того, яким видом історії хтось займається. Деяким більш спеціалізованим видам історичних досліджень, наприклад, таким як відтворення сім'ї чи середньовічна історія права, взагалі не можна навчитися в ході роботи, вони вимагають широкої попередньої підготовки. «*На захист історії*» докладає всіх зусиль, щоб захистити ширші погляди й інтерпретації, які не ґрунтуються безпосередньо на архівних дослідженнях. Дженкінс знову вичитує з книжки те, чого там просто немає, і ігнорує те, що там є.

Дженкінс називає книжку «дріб'язковою, часто досить заорозумілою і безапеляційною» (ст.95). Але що може більше заслуговувати на подібні епітети, як не книжка самого Дженкінса? В ній

Дженкінс декілька разів повторює своє добре вже сьогодні відоме твердження, що вивчення історії наближається до кінця, якщо вже не наблизилось. Ми можемо, говорить Дженкінс, вже забути про історію (ст.9). Будь-який її захист є недоречним, бо «загарбники вже прийшли й пішли», цитадель «справжньої» історії, як він називає її, вже зруйнована, і єдиний вибір, який лишається «справжнім» історикам — це приєднатися до постмодерністів (термін, з яким, до речі, у Дженкінса, схоже, немає проблем, і він постійно називає себе постмодерністом) або залишитися в застарілому і чимраз дальшому минулому, подібно до, як можна припустити, адептів справді мертвої дисципліни, такої як середньовічна схоластика. На думку Дженкінса, історики, схожі на мене, живуть в інтелектуально «пласкому світі» (ст.95-9), і це означає, що студенти в кінцевому підсумку повинні трактувати «Ричарда Еванса як «когось, кого треба забути» (ст.201).

Але які є докази на підтвердження думки, що історія належить минулому? Дженкінс не подає ніяких і, як я гадаю, виходячи з його епістемологічних засновків, не вважає за необхідне робити це. Фактично ж, існує, безумовно, величезна кількість свідчень на доказ протилежного. Більше, ніж будь-коли раніше, пишеться і читається історичних праць. Як же тоді розуміти, що вся ця діяльність істориків усіх ґатунків, консервативних і прогресивних, лівих і правих, елітарних і популістських, політично нейтральних і політично заангажованих, є «буржуазною»? Дженкінс повторює свою вульгарно-марксистську думку, що «ідеологічні позиції... неминуче виражають специфічні інтереси» (ст.99), але потихеньку відходить від грубості, з якою він висловлює цей погляд у більш ранніх своїх працях. Тепер «буржуазний» історик (або, іншими словами, історик будь-якого ґатунку, згідно з його точкою зору) — це вже не той, хто зосереджений на виправданні *status quo* в суспільстві і на пропагуванні доктрини, яка не допускає соціальних і культурних змін. У *«Чому історія?»* буржуазний історик — це той, який проектує ідеалізований образ самого себе на минуле: раціональний, об'єктивний, скрупульозний тощо (ст.100):

> Еванс тут... наділяє минуле тими ж якостями, якими він наділяє себе/буржуазію, виходячи з (невмисного) припущення, що якщо він трактуватиме минуле так само, як він (і буржуазія) хочуть бути трактованими (пошитиво, скрупульозно, дбайливо...

раціонально, об'єктивно тощо), то минуле, він і буржуазія будуть кооперуватися.

Висунення подібного аргументу стосовно будь-кого, хто займається нацистською Німеччиною (а Дженкінс повинен знати, що я нею займаюся), є і образливим, і абсурдним.

Дженкінс запитує — що є, можливо, більш цікавим, — на якому рівні можемо ми помістити ту радше ймовірну, ніж абсолютну істину, яка, як я кажу, становить собою все, що історики можуть сподіватися встановити, — «одне-єдине твердження, проміжні висновки, синоптичні огляди тощо»? Відповідаю: на будь-якому рівні; але в жодному випадку, як вказувала філософ С'юзен Гаак, це не завдає ніякої шкоди поняттю істини як такої. Подібним же чином, заява, що мій концепт об'єктивності не викликає заперечень з боку Анкерсміта, є безглуздою, якщо не наведена відповідним чином аргументація обох сторін і якщо не розглянуті мої заперечення Анкерсміту, а цього немає в книжці Дженкінса. Знов-таки, Дженкінс просто відкидає як «документальний фетишизм» моє (як я гадав, цілком очевидне) твердження, що історичні знання можуть генеруватися відкриттям нових документів (таких, наприклад, як рукописи Мертвого моря). Але навішування на таке твердження зневажливого ярлика (ще один — це «документалізм», ст.104) нічого не демонструє окрім того, що Дженкінсу не подобається дане конкретне міркування. Щоб проілюструвати власну позицію, він мав би показати, що відкриття нових документів *не* генерує історичних знань, а саме цього він і не робить.

Розглядаючи причинність, Дженкінс достатньо розсудливо визначає надзвичайні труднощі встановлення каузальних ієрархій і залежностей для випадку промислової революції (як він і досі її називає), але жодним чином не показує, що подібне завдання є логічно чи історично неможливим (ст.105). Нарешті, Дженкінс звинувачує мене в «неправильному прочитанні» Вайта і Анкерсміта, але нічого не говорить про те, в чому ж воно полягає (ст.105). Подібну критику, яка відмовляється подавати деталі й ховається натомість у риторичних звинуваченнях, не можна сприймати серйозно. А там, де Дженкінс винятково подає деталі, вони найчастіше виявляються недоречними. Так, на сторінці 216, примітка 1, він скаржиться, що я навів слова з книжки Тоні Беннета «*За межами літератури*», які «насправді узяті з моєї книжки «*Що ж таке історія?*» Але цитовані

слова були написані Беннетом, а не Дженкінсом, тому зауваження неслушне. Дженкінс дійсно цитує їх також. Він що, хоче сказати, що має монополію на їх цитування? Чи що він процитував їх невірно, а я повторив помилку? Схоже, що ні одне, ні друге не малося на увазі. То про що тоді йдеться?

Але поминаючи подібні дрібниці: фундаментальний факт, що постмодерністський гіперрелятивізм не обов'язково є радикальним чи звільняючим, ніяким чином не зачіпається Дженкінсом, який продовжує, як і інші постмодерністи, цілком безпідставно вважати, що саме таким він неодмінно і є. Це припущення, в свою чергу, спонукає повірити, що кожен, хто відважується критикувати будь-яку частину постмодерністської теорії, повинен бути консерватором. Фактично ж, як показує книжка, крайній релятивізм відчиняє двері фашистам і расистам так само, як радикалам і прогресистам, дозволяючи будь-кому твердити, що їхній погляд на історію, їхнє прочитання документа є такими ж правомірними, як і будь-які інші, і унеможливлюючи відкидання їхньої аргументації на будь-яких підставах, окрім політичних. І можливо, саме тому, що *«На захист історії»* кидає виклик цьому самоствердженому лівому радикалізму постмодерністів, вона й розлютила багатьох із них.

III

Серйозніші критичні зауваження до книжки, висунуті цілим рядом постмодерністів, стосувалися не використання в ній концепту об'єктивності, а її версії поняття факту. Ентоні Істхоуп, наприклад, заперечував моє розуміння «факту» як чогось, що сталося або існувало в минулому незалежно від того, знаємо ми про це чи ні, і відкидав твердження, що ми *виявляємо* факти як свого роду бездумний емпіризм. Але я використовую термін «факт» саме таким чином, бо не хочу потрапити в пастку припущення, що історик вивчає «події», як потрапляє в неї Гейден Вайт в абзаці, цитованому в рецензії Істхоупа. Реальність будь-якого роду не складається виключно з подій, хоча Істхоуп, схоже, думав саме так. Історичним фактом може бути природа землеволодіння при феодалізмі, оснащення армії, облаштування римської вілли, рівень смертності від туберкульозу чи будь-що з широкого набору речей, які не можна назвати подіями. Тому, коли Вайт та Істхоуп використовують термін «факти», вони використовують його не в тому розумінні, що я.

Виявлення фактів у цьому смислі — це важлива частина праці історика, але в книжці говориться, що вирішальний крок — це коли вони ставляться на службу аргументації і стають таким чином доказами. Якщо поміняти термінологію Вайта на мою, тобто його «події» стануть моїми «фактами», а його «факти» моїми «доказами», то мені не буде з чим сперечатися в твердженні Вайта, підтримуваному Істхоупом, що «події слід сприймати такими, як вони є; вони, безумовно, не конструюються істориками». Я підозрюю, що коли Вайт у згаданому абзаці далі говорить, що історики зацікавлені в подачі правдивого опису того, що насправді сталося в минулому, то він, по суті, має на увазі, що історики зацікавлені в подачі переконливого тлумачення того, що сталося в минулому. Якщо звернутися, наприклад, до політичної історії, то Вайт (і Істхоуп) міг би вважати опис першопричин Першої світової війни спробою історика представити те, що відбулося насправді, тоді як я вважаю, що будь-який опис такого складного й заплутаного розмаїття фактів обов'язково повинен містити інтерпретацію (визначаючи відповідальність, поєднуючи причини й наслідки тощо).

Таким чином, ми вже маємо реальний розрив між поглядами Істхоупа на те, що я кажу, і моїми власними, а якщо брати глибше — серйозне розходження між його уявленнями про те, що являла собою історія (представлення минулих подій), і моїми уявленнями про те, що вона собою являє (предмет значно ширший і набагато різноманітніший, ніж таке представлення). Однак, якщо дивитися серйозніше, то постійні нападки Істхоупа на мої означення й обставини вимагали б чіткішої логіки там, де робляться заяви, що мають відвертий, крайній, універсальний характер. Якщо я, наприклад, кажу, що історики в цілому не працюють у межах жорстких і сковуючих парадигм, то маю на увазі, що деякі з найжорсткіших доктринерів чинили, безумовно, саме так, але багато хто працював у межах вільного й гнучкого ряду теорій і припущень, такого як марксизм і всі його різновиди, і що кунівське поняття чіткої парадигми, яка оформлює всі дослідження в конкретній галузі (наприклад, оптиці), насправді не прийнятне для того, що роблять історики. Істхоуп використовує термін «парадигма» для визначення емпіристської епістемології, але це зовсім не те, що мав на увазі під парадигмою Кун, і Істхоуп мав би про це знати: Кун не більшою мірою заперечував реальність, скажімо, хімічної реакції, ніж Вайт зараз заперечує «задану» природу «подій».

Однак Істхоуп, схоже, заперечував. Я, звичайно, усвідомлюю, що існує величезна кількість філософських суперечок стосовно того, чи можемо ми довести, що сприймаємо реальність через наші відчуття, чи можемо ми довести, що світ існує, що таке причинність тощо. В кінцевому підсумку, ніхто, мабуть, переконливо й логічно не довів, що ми самі існуємо; але ніхто також і не довів, що ми не існуємо. Тут Істхоуп знову заплутується в суперечностях самого постмодернізму. Якщо він вважав — а на те схоже, — що існує «радикальний і безнадійний» розрив «між реальністю та її представленням», то як же він міг наважитися представити реальність мого тексту і вважати, що робить це неупереджено й точно? Істхоуп нарікав, що я висміюю постмодернізм. Він наполягав, що критик має подати «чесний, точний і детальний опис тверджень, які він чи вона збирається спростувати». Яка ж тоді різниця між цим і вимогою, що історики повинні давати чесний, точний і детальний опис минулого?

Істхоуп вважав помилковим моє твердження, що обмеження, які мова тексту накладає на можливості інтерпретування, значною мірою були встановлені первинним автором. Тут слід зробити декілька зауважень. По-перше, наблизивши це речення зі сторінки 106 безпосередньо до фрази, що стоїть у книжці двома сторінками раніше, Істхоуп примусив це виглядати таким чином, ніби я тверджу, що згадані обмеження були встановлені виключно *намірами* автора тексту. Це зовсім не так: у книжці з'ясовується, що автор міг включити невмисні речі в свій текст. І я додав те, що він назвав «крутійським означенням» («значною мірою»), бо мені здавалося цілком очевидним, що у випадку дипломатичних документів (які були предметом розгляду на вказаних сторінках) невірне витлумачення й двозначність, умисні чи ні, наслідок авторського наміру чи дипломатичного компромісу, можуть відкрити шлях до подальших можливостей інтерпретування (хоча й вони теж обмежені мовою тексту). Менш за все я збирався твердити, як відверто припускає Істхоуп, що тільки наміри автора обмежують можливості інтерпретування. Тут задіяно ще багато інших факторів, і наміри автора — це лише один із них, хоча вони далеко не такі безпідставні, як хотіли б нас переконати багато хто з постмодерністів. Більш того, якщо Істхоуп вимагає, щоб інтерпретації тексту були чесними, точними й детальними, то як же він може говорити, що такі описи не мають жодного стосунку до мови, якою автор написав текст?

Нарешті, коли я вперше прочитав його висновок («Хоча його ім'я стоїть на обкладинці, насправді Ричард Дж.Еванс не писав «*На*

захист історії» — радше домінуюча парадигма англійської емпіристської традиції писала її за нього, бо він не чинить жодних спроб перешкодити її проникненню через нього на сторінки книжки»), то на мить подумав, що Істхоуп дозволив собі нечастий у постмодерністів випадок самопародіювання. Але ні, він справді мав це на увазі. Істхоуп намагається захистити полемічний тон цього й інших зауважень твердженням, що хоча він і критикує, він принаймні не аргументує *ad hominem**, і я гадаю, що це, власне кажучи, правда, бо як він міг бути *ad hominem*, якщо вважав, що я взагалі не писав книжки? Це, однак, більш ніж компенсується його викривленнями й спотвореннями змісту книжки, його зосередженістю на дрібних огріхах і другорядних проблемах, щоб уникнути розгляду головних тверджень, і повною відсутністю в нього будь-якого усвідомлення внутрішньо суперечливого характеру його власної позиції, оскільки, як можна гадати, він би заперечував, якби я сказав, що він насправді не писав своєї рецензії, її за нього писали догми постмодернізму, які бездумно проникли на сторінки через його порожній розум.

Але що таке постмодернізм? Багато рецензентів сперечаються з книжкою з цього приводу. Так Лінн Гант нарікає, що в книжці «постмодернізм... ані чітко не визначається, ані серйозно не розглядається». Вона виправдовує це зауваження, наводячи цілу низку різних положень, які названо в книжці постмодерністськими, і протиставляючи їм одне-єдине власне визначення: «Для істориків, — пише вона, — постмодернізм найчастіше означає думку, що історик не може проникнути крізь мовний покров до історичної реальності, тобто історик може лише вправлятися в риториці, а не писати правду». В ширшому розумінні це передбачає атаку на модернізм і модерність у загальному смислі.

Гант нарікає, що аргументи постмодернізму серйозно в книжці не розглядаються. Але проблемою рецензії Гант є те, що на підтримку цього звинувачення вона подає лише голослівне твердження; вона сама ніде серйозно не розглядає тверджень книжки. Зокрема, вона звинувачує її в «логічній непослідовності, слабкості філософського аналізу й неспроможності дати собі раду з головними принципами постмодернізму» і в той же час не може подати жодного випадку логічної непослідовності чи філософської слабкості в усій книж-

* Ґрунтуючись не на об'єктивних даних, а на бажанні вплинути на почуття переконуваного (*лат.*)

ці. Єдиний приклад, який вона подає, а саме опис у книжці теорії причинності Карра, основувався, як ми бачили, на хибному представленні й знову ж таки був радше зітканий з декларацій, ніж з аргументів. Так, наприклад, вона називає міркування про погляди постмодерністів на час непереконливими, нічого не говорячи про те, в чому саме вони непереконливі. Вона навіть не згадує того, що аналіз цих поглядів завершувався думкою, що час, на противагу твердженням деяких постмодерністів, скерований вперед, хоча історичний час протікає на різних рівнях і з різною швидкістю в різних режимах чи сферах історичних змін.

Тому в кінцевому підсумку рецензія Гант сама була «мішаниною, в якій голослівні твердження підміняють аналіз», якщо процитувати її власний зневажливий вердикт книжці. Проте їй принаймні вдається уникнути відвертих внутрішніх суперечностей. Ця характерна риса притаманна критиці Пітера Ґоша в *«London Review of Books»*. У Ґоша всеохопне хибне прочитання *«На захист історії»* досягає кульмінації в заяві, що книжка тлумачить «постмодернізм» виключно як заперечення можливості істини й об'єктивності. Якби він читав книжку хоч трошки уважніше, то виявив би, що — повторимо — вона трактує постмодернізм як зручний ярлик для цілої низки різних позицій і відрізняє принаймні крайній постмодерністський гіперрелятивізм, проти якого виступає, від поміркованих версій постмодернізму, які вона (в цілому) захищає.

Ґош заявляє, що неправомірно називати когось постмодерністом, якщо він сам себе так не називає і не працює в ім'я «інтелектуальної справи, відомої як постмодернізм». Він твердить, що в історії не було «свідомої традиції модернізму», проти якої можна було виступати, тому засадничо не може бути такої речі, як «пост-модернізм». Якщо ми приймемо таку точку зору, то ніколи не зможемо використовувати щодо людей в минулому такі концепти, яких вони самі не вживали. Це б зробило працю історика абсолютно неможливою.

Намагаючись, з одного боку, відстоювати, що немає такої речі як постмодернізм, сам же Ґош в одному з абзаців своєї рецензії говорить про «різні напрями історичної думки, об'єднані під назвою пост-модернізм». В іншому абзаці він заявляє: «Пост-модернізм у галузі історії — це сфінкс без загадки», що б це не означало. Критикуючи мене за використання цього ярлика без його визначення, він таким чином робить абсолютно те саме. І надзвичайно важко побачити в критичних зауваженнях Ґоша якусь послідовність чи напрямок у світлі подібних суперечностей.

Ясно, що деякі історичні праці, названі в книжці постмодерними, не були б, мабуть, визнані такими їхніми авторами. І все ж щось важливе сталося з історією протягом останніх двадцяти років чи близько того. Великі всеосяжні системи, такі як марксизм і теорія модернізації, завалилися. Уявлення про історію як про прогрес було відкинуте. Новації прийшли передовсім від істориків, які писали про маргінальне, ексцентричне, індивідуальне, дрібномасштабне. Є всі підстави назвати оті неіснуючі вже сьогодні метасистеми «модерністськими», як дійсно роблять багато які постмодерністські автори-історики; і так само є підстави назвати новий напрям «постмодерним», навіть якщо ті, котрі впровадили його і брали в ньому участь, взагалі не вважатимуть себе постмодерністами ні в якому смислі.

Іншими словами, я знаю, що Орландо Фіджес ніколи б не назвав себе постмодерністом, бо він сам казав мені про це. Але я також знаю, що його книжка «*Трагедія народу*», майже свідомо літературна оповідь про російську революцію і громадянську війну, котра вплітає історії окремих людей, деякі з яких зовсім маловідомі, в ширшу картину і уникає того соціо-економічного і статистичного аналізу, який був цілком звичним в історіях російської революції двадцять чи тридцять років тому, не була б написана без теоретичного й методологічного поштовху з боку постмодернізму і занепаду й руйнації великих метанаративів, навіть якщо це мало лише непрямий вплив на автора, а не було прямим і особистим поштовхом.

Питання дефініції постмодернізму, безумовно, не є тим, яке вирішила чи навіть намагалася вирішити моя книжка. Можливо, в кінцевому підсумку, звинувачення, що моїй книжці не вдалося дати такого визначення, має другорядне значення. Натомість значно серйозніша критика лунає в рецензії Ентоні Істхоупа в «*Textual Practice*», де книжка звинувачується в тому, що дає неправильне уявлення про таких великих мислителів, як Сосюр. На відміну від, скажімо, Гант, Істхоуп справді наводить приклади такого начебто невірного уявлення. Так, наприклад, на сторінці 95 в книжці говориться, що термін Сосюра «означуване» означає річ, позначену словом; насправді ж під «означуваним» він мав на увазі концепт або значення речі. Істхоуп відверто говорить: «Це кричуща дурниця», і я боюся, що він мав рацію. Ще один удар Істхоуп виграє, коли нарікає, що книжка не дає ніяких підтверджень заяві на сторінках 159-160, що Дерида «відкидав пошук витоків і причин як марний».

Тут він знову має рацію; мені слід було принаймні дати посилання або підкріпити це твердження коротким аналізом.

Істхоуп був, фактично, єдиним критиком, який показував справжні помилки в книжці подібним чином. Проте інші зауваження, зроблені Істхоупом, починають скочуватися від показу справжніх помилок чи упущень до часткового чи, врешті-решт, повного нерозуміння того, що насправді говориться в книжці. Це почалося з його нарікань, що від Ліотара «відмахнулися в одному-єдиному реченні, до того ж дивному, про те, що «панівні наративи — це директивні історії, які розповідаються тими, хто при владі». Насправді ж на вказаній сторінці (ст.150) є *дев'ять* речень про Ліотара, а не *одне*, і стосуються вони Ліотарової думки, що радянська історіографія була панівним наративом, якому повинні були протистояти локальні наративи (або, іншими словами, не могли протистояти конкуруючі метанаративи). Це той контекст, у якому слід розглядати речення, що видалося Істхоупу таким дивним. Його невірне тлумачення доповнюється тим, що він випустив обумовлююче твердження, що Ліотар *«намагався* сказати, що панівні наративи — це директивні історії, які розповідаються тими, хто при владі» (курсив мій). Може, й справді розгляд у цьому місці повинен був з'ясувати, що Ліотарове визначення метанаративу вийшло за ці межі, включивши «емансипацію раціонального чи працюючого суб'єкта, чи створення багатств» тощо. Але все одно тут не говориться, на противагу твердженню Істхоупа, ніби *все*, що Ліотар сказав — це що панівні наративи були директивними.

Це, можливо, не дуже значне перекручення. Проте Істхоуп опиняється на більш непевному ґрунті, коли далі стверджує, начебто в книжці говориться, що Дерида писав, ніби ніщо не існує поза мовою, тоді як фактично він говорив, що немає нічого екстратекстуального. Однак попереднє речення, не процитоване Істхоупом, з'ясовує, що Дерида твердив, що «все є «дискурсом» чи «текстом». Таким чином, книжка усе ж говорить, що Дерида твердив, ніби немає нічого екстратекстуального. І з цього, як здавалося, можна зробити обґрунтований висновок, що Дерида твердить, що нічого не існує поза мовою. Подібним же чином Істхоуп голослівно заявляє, ніби в книжці невірно тлумачиться, що Дерида має на увазі під «логоцентризмом». Але книжка насправді не намагається подати повний опис концепту Дериди, а лиш одну його сторону чи аспект, а саме критику ним істориків як «логоцентричних, тобто вони уявляють,

що є раціональними істотами, які беруть участь у процесі відкрит тя». Істхоуп не говорить, чи є це частиною того, що Дерида мав на увазі під логоцентризмом, чи ні.

В усіх цих випадках критичних зауважень книжка, схоже, роз плачується за те, що лиш побіжно згадує цих мислителів, а не за ймається широкомасштабним розглядом їхніх праць — тобто тим, що інші критики зробили значно ефективніше й компетентніше, ніж я будь-коли міг би сподіватися зробити. Детальний їх розгляд означав би зовсім іншу книжку. Проте я згоден, що Істхоуп принаймні частково має рацію, висуваючи ці зауваження, наскільки вони того варті.

Однак ми повинні поставити питання, якою ж мірою все це насправді зачіпає головні положення моєї книжки. Тут відповідь цілком очевидна: взагалі не зачіпає. Істхоуп у своїй рецензії використав знайому тактику неприхильно налаштованих рецензентів: він спробував дискредитувати книжку, відволікаючи увагу читача від її головних положень, вказавши на неточності в деталях стосовно другорядних моментів (короткі й побіжні згадки про Сосюра, Дериду й Ліотара). Замість того, щоб безпосередньо звернутися до головних тверджень книжки, він настійливо уникає їх і хибно тлумачить те, що вона насправді говорить. Це швидко заводить його в передбачувано безнадійне болото внутрішніх суперечностей.

Істхоуп називає *«На захист історії»* «висміюванням» постмодерністських точок зору і засуджує її за ігнорування того головного правила, що «найперший обов'язок критика — це подати чесний, точний і детальний опис тверджень, які він чи вона збирається спростовувати». Однак, якщо ми прочитаємо рецензію Істхоупа в світлі його власного правила, що ж ми побачимо? Візьмемо першу пару речень:

> *«На захист історії»* прагне захистити загальноприйняте поняття історії, скеровуючи книжку проти «інтелектуальних варварів» (ст.8), а саме проти «вторгнення орд семіотиків, постструктуралістів, «нових істориків», фуконіанців, лаканіанців та інших» (ст.9). Ця заява є типовою для тону всієї книжки...

Істхоуп досяг цього враження сліпого й агресивного упередження, просто усунувши три перші й три останні слова з речення, яке він цитує. Повна ж версія виглядає так (і додамо ще наступне речення):

Історикам слід більш розбірливо ставитися до вторгнення орд семіотиків, постструктуралістів, «нових істориків», фуконіанців, лаканіанців та інших. Деякі з них можуть виявитися дружелюбнішими чи кориснішими, ніж видаються на перший погляд.

Постмодерніст може не бачити нічого поганого в тому, аби підправити речення в тексті, щоб примусити його підтвердити аргументацію; я вважаю інакше. Крім того, це повністю суперечить усьому, що писав у своїй рецензії Істхоуп про те, як потрібно трактувати тексти.

Що більше, вираз «інтелектуальні варвари» відверто був задуманий іронічно й, безумовно, призначався саме для такого сприйняття. Це частина розширеної військової метафори, започаткованої насправді Патриком Джойсом у згадці про «командні висоти» стін академії, які «завалилися» під «обстрілом банд» постмодерністів у Сполучених Штатах. Це, однак, не перешкодило Кіту Дженкінсу піти ще далі в спотворенні мого використання даного виразу в його книжці «*Чому історія?*» («*Why History?*», London, 1999), де він згадує на ст.8 «різні типи істориків і теоретиків включно з постмодерністами («варварами» різного ступеня дикості, згідно з Ричардом Евансом). Чи й справді Дерида є варваром? — риторично запитує Дженкінс у ході полеміки проти мого використання терміна, яка розтягнена на кілька сторінок. Звичайно ж, ні! Він же, врешті-решт, читає «кількома мовами» (ст.97)! Дженкінс увесь час повертається до цього факту, наче відчуваючи гордість від того, що відкрив його. Врешті-решт, міркує він, сам факт, що я використовую вираз «варвари», повинен показати, який я насправді зашорений і упереджений.

Мушу визнати, що коли книжка перебувала на етапі редагування, мій редактор у видавництві «*Granta*» хотів, щоб я зняв цю метафору, бо, як він казав, деякі люди можуть бути ображені згадкою про постмодерністів як про варварів. Я говорив йому, що не вірю, аби знайшовся хтось настільки дурний, щоб повірити, ніби я справді вважаю постмодерністів інтелектуальними варварами, а найменше самі постмодерністи, які звикли читати тексти в іронічному плані. Він погодився з моєю точкою зору, і ми залишили все, як є. Як же я помилявся.

Дещо пом'якшений варіант такого роду реакції був продемонстрований у деяких листах, що з'явилися 19 і 26 вересня 1997 року з критикою анонсу на книжку, надрукованого в «*Times Higher*

Educational Supplement». Джон Арнольд, наприклад, заявляв, що помилково було твердити в книжці, ніби постмодернізм вважає, що «існує велика кількість однаково переконливих істин». Радше, продовжує він, «справа виглядає так, що істина (як претензія на одну домінуючу і визначальну позицію) є безпідставною... будь-яка істина (з маленької літери) є ситуативною, політичною та тенденційною. Заявляти, що щось є істинним, означає спробу винести його за межі обговорення». Це твердження видається мені сплетінням суперечностей. Арнольд що́, говорить тут, що взагалі немає такої речі, як істина? Чи говорить, що існує істина з великої літери й істина з малої літери? Якщо останнє, тоді він, безумовно, каже, що й справді існує велика кількість однаково переконливих істин. Якщо перше, то як він може вірити, що те, що він сам говорить, є істинним?

По-друге, Арнольд висуває звинувачення, що «Еванс неправильно розуміє поняття «текст» і «дискурс». Він, схоже, думає, ніби я тверджу, що дискурс є хибним образом реальності, тоді як насправді, на думку Арнольда, він *і є* реальністю «або принаймні настільки близький до реальності, наскільки ми взагалі можемо до неї наблизитись». Він уже вніс плутанину в свою аргументацію. Як я підозрюю, він намагається сказати, що ми взагалі ніколи не можемо пізнати реальність; усе є дискурсом, бо все опосередковане мовою. Я гадав, що саме це твердження я підсумовував у моєму короткому розгляді постмодерністського положення, що тексти не є вікном, крізь яке ми можемо проникнути в реальність минулого, а що вони *і є* в певному смислі реальністю минулого, бо минуле як таке вже більше не існує. Я не думаю, ніби дав зрозуміти, що дискурс є всього лиш хибним образом реальності; якщо у Арнольда склалося таке враження від того, що я писав, то він став жертвою нерозуміння того, що я хотів сказати.

Серед різноманітних аргументів, поданих у книжці проти такого твердження, є й досить невигадлива, можливо, думка, що Освенцім не є дискурсом і що розглядати його як текст — значить тривіалізувати масове вбивство. Спростовуючи це, Арнольд вказує, що «газові камери були фізичним вираженням і наслідком конкретного дискурсу, котрий представляв «реальність», у якій євреї, гомосексуалісти, комуністи та інші були напівлюдьми». Це вносить ще більшу плутанину в аргументацію Арнольда, бо тут він знову встановлює відмінність між Освенцімом і дискурсом, де перше є наслідком другого; абсолютно бездоганне твердження, що робилося мало не

кожним істориком, який коли-небудь писав про нацистський антисемітизм у теорії й на практиці, навіть якщо він використовував такі слова як «ідеологія», а не «дискурс». Але саме це положення повністю спростовує попереднє твердження Арнольда, що дискурс *і є* реальністю, в тому смислі, що Освенцім сам *є* дискурсом, бо ми знаємо про нього тільки завдяки мові; це позиція, яку, на мою думку, значно важче захищати. Ми можемо погодитися, що євреїв катували, морили голодом і відправляли в газові камери через нацистський дискурс антисемітизму, але зовсім інша справа, коли хтось намагається переконати нас, що катування, смерть від голоду чи в газових камерах — це теж «дискурс».

Аргумент, подібний до того, що був так плутано висловлений Арнольдом, висував і Девід Андрес, який писав, що я не спромігся зрозуміти одну важливу річ про взаємозв'язок між істиною і владою. Андрес твердить, що істина — це моральна категорія, а не щось, що визначається відношенням до реальності. Тому вплив Е.П.Томпсона на пізніших істориків був більший, ніж вплив Дж.Р.Елтона, не тому що Томпсон краще володів фактами, а тому що в нього був більш морально привабливий погляд на британське минуле, ніж у Елтона. Він, власне кажучи, переміг, бо його істина морально перевищувала Елтонову. Андрес висунув це твердження у відповідь на аргумент, що вплив конкретної історичної праці чи погляду на історію не є похідним від інституціонального авторитету їх автора, всупереч заявам таких авторів, як Кіт Дженкінс. Тому праця Томпсона *«Становлення англійського робітничого класу»* мала величезний вплив, незважаючи на те, що її автор ніколи не належав до університетських історичних кіл, а праця Елтона *«Тюдорівська революція в уряді»* широко дискутувалась і ніколи не була до кінця сприйнята істориками, незважаючи на дуже впливову посаду, яку він займав в академічних колах. Андрес твердив, що саме моральний, а не інституціональний авторитет робить аргументи істориків впливовими і стає причиною набуття ними статусу «істини», тому істина в кінцевому підсумку є похідною від авторитету, всупереч тому, що намагається довести *«На захист історії»*.

Зауваження Андреса є цікавим і проникливим і підштовхує мене до думки, що мені слід було дещо інакше вибудувати свої аргументи. Бо якщо подумати, то з головною *історичною* тезою книжки Томпсона — що англійський робітничий клас «сформувався» до 1832 року — погоджувалися ще меншою мірою, ніж із головною

історичною тезою в книжці Елтона — що в уряді й адміністрації за часів міністра Генріха VIII Томаса Кромвеля відбулася революція. Вивчення подальших наукових монографій, статей і підручників незабаром покаже, що дуже мало істориків різного роду використали головну тезу Томпсона в своїй роботі, зате принаймні деякі з довірою поставилися до тези Елтона. Різниця у впливі значно більшою мірою полягала в *методі* й *підході* до історії у цих двох істориків, а тут Томпсон був незрівнянно ефективнішим. Книжка Томпсона мала багато послідовників, у Елтона їх було мало. Елтон не започаткував хвилі досліджень адміністрації та уряду раннього періоду нової історії; за його прикладом пішла лише жменька його власних докторантів. Томпсон підштовхнув ціле покоління соціальних істориків до вивчення широкого кола проблем з історії робітничого класу. Коли це питання розглядати з такої перспективи, то Андрес має рацію: Томпсон був впливовим, бо його бачення більше відповідало духові молодшого покоління соціальних істориків протягом 1960-1970-х років.

Проте це має дуже незначне відношення до істини чи, говорячи інакше, до інтерпретацій, запропонованих цими двома істориками щодо історичних явищ і подій, які вони досліджували. Тому Андрес помиляється, говорячи, що вплив Томпсона був більшим, бо він розповідав історію, яка була достатньо морально привабливою, щоб її вважати істинною. Томпсон був впливовим, бо навіть якщо історики вважали, що він не дає істинної картини англійського плебейського і робітничого суспільства і політики кінця XVIII — початку XIX сторіччя, вони усе ж вважали, що обраний ним підхід дасть їм змогу запропонувати правдиву картину тих (найчастіше значно дрібніших) історичних тем, яким вони вирішили присвятити власні дослідження.

Тому аргументи, які пропонує Андрес, ніяким чином не підтверджують гіперрелятивістський варіант концепту істини, який він відстоює («історія... є вправами в мові, бо це все, чим вона може бути»). Андрес займає тривожно антиінтелектуальну позицію, говорячи, що «вибудовування фактів згідно з аргументами зводиться нанівець відповіддю «я вам не вірю» або «а мені байдуже». Той вид антисемітизму, який довів до Освенціма, говорить він, мертвий не тому, що була показана його неістинність, а тому що «ми живемо за умов відданого істині режиму, де цінності, що стоять за тими «фактами», були відкинуті». Якщо він справді вірить, що раціональні аргументи

не мають ніякого значення, то що ж він робить, викладаючи в університеті? Якщо хтось каже йому, що не погоджується з аргументами, то чому він не запропонує раціонально їх спростувати? Невже він справді хоче жити в суспільстві, де докази на користь аргументів не варті нічого, а все визначає моральна (чи аморальна) сила, що стоїть за їх відстоюванням? Безумовно, обов'язок інтелектуала чи представника академічних кіл полягає в тому, щоб боротися зі сліпою упередженістю того типу, яку Андрес так тоскно вважає неспростовною, а не піддаватися їй. Всупереч тому, що він твердить, є безліч доказів, які показують, що істина в кінцевому підсумку бере гору, бо вона правдива; що антисемітизм вже не так сильно поширений, бо, серед усього іншого, побачили, що він ґрунтується на брехні. Переформулювавши питання про взаємозв'язок між владою та знаннями заохочувальним чином, Андрес потім пропонує відповідь, яка зводить усю проблему на найнижчий рівень: «сила має рацію».

Люди, подібні Арнольду і Андресу, нападають на окремі аспекти моїх аргументів як такі, що начебто базуються на хибному розумінні постмодерністських концептів. Вільям Кінан, також надрукований у «*Times Higher Educational Supplement*», вважає моє зображення постмодернізму «карикатурою». У досить полемічному листі Кінан критикує мене за «явне неусвідомлення» того факту, що все, що я пишу, є всього лиш судженням або точкою зору, а не об'єктивною істиною. І як же ми дійдемо спільної думки в такій ситуації? — запитує він, визнаючи, що його власні погляди теж є лише точкою зору. На це він не дає відповіді, ховаючись за параноїдальним твердженням, що будь-яка критика постмодерністського релятивізму є доказом негативних стереотипів і наміром з боку людей, подібних до мене, «очистити академічне життя від поглядів, що суперечать їх власним».

На жаль, Кінан не подав жодних доказів на підтвердження того, що мій огляд постмодерністських теорій є своєрідною карикатурою, як він це назвав. І хоча він і заохочує до «відкритої дискусії» на цю тему, але не зумів сказати, як же це може взагалі відбутися, якщо не існує об'єктивного, всеохопного принципу доказів чи раціональності, до якого він міг би апелювати, оцінюючи протилежні точки зору. Власне кажучи, мова, якою користується Кінан, підказує, що він усе ж вірить у можливість запропонувати повний, об'єктивний і чесний опис аргументів (протилежний, очевидно, карикатурі), на основі яких дійсно може відбутися обґрунтована дискусія. Інакше

чого б він нарікав на спроби придушити постмодернізм, якщо він вірить, що все це стосується влади, і так завзято полемізував, аби придушити модерністські погляди, яким він так палко протистоїть? Ця позиція позбавляє його нарікання будь-якої моральної сили.

IV

Окрім нерозуміння й неправильного представлення постмодерністської теорії, деякі критики книжки атакували *«На захист історії»* ще й за те, що вони вважали несправедливістю по відношенню до інших людей, чиї праці вона критикує. Наприклад, цілий ряд рецензентів, таких як Джон Чармлі й Рональд Ґаттон, які не обов'язково є захисниками постмодернізму, висловлювали думку, що вороже ставлення Кіта Дженкінса до традиційної історії, якою займаються в університетах, пояснюється в *«На захист історії»* тим, що сам він ніколи не обіймав університетської посади. Але це не так. У книжці *не* говорилося про те, що Дженкінс дотримується таких поглядів, бо не викладає в університеті. Там лиш говориться, що якби він застосував свій власний аргумент, що «буржуазні» історики дотримуються певних поглядів, бо викладають у надбагатих університетах, до себе самого, то на цьому аргументі усе б і скінчилося. Фактично ж, це подано як приклад того, якими несправедливими, якими редукціоністськими можуть бути аргументи постмодерністів. Більш того, книжка наголошує, що чимало постмодерністів займають важливі посади в провідних університетах.

Принаймні Кіт Дженкінс не нарікає, що я повівся з ним несправедливо. Нарікання на особисту несправедливість — це амплуа Дайани Перкіс, яка на *web*-сайті Інституту історичних досліджень Лондонського університету «Історичні огляди» помістила двочастинний захист своєї власної книжки *«Відьма в історії»* у відповідь на короткі згадки про неї, зроблені у *«На захист історії»*. Перкіс починає зі звинувачення на мою адресу в неправильному цитуванні з її книжки й заявляє, що я розглядаю її, не прочитавши — або ж прочитав її, але прочитав неточно (те, що ці два звинувачення взаємно виключають одне одного, не спадало, схоже, їй на думку — чи це, може, просто риторична гіпербола, не призначена для того, аби сприймати її серйозно?). Перкіс розглядає моє начебто неточне прочитання як доказ її думки, що «прочитування всіх слів, які написані, лише тих слів і ніяких інших, нічого не додаючи, нічого не

викидаючи, просто читаючи» — це «майже неможливе завдання», якого «ніхто з нас не виконує... у більшості випадків». Критика самої Перкіс, безумовно, може бути вражаючим доказом цього твердження, якщо припустити, що хтось був би схильний з нею погодитись.

Почнемо з досить дрібного прикладу. У *«На захист історії»* на стор. 4, звинувачує вона, я приписую їй певні думки, які були висловлені не нею, а неназваними «консервативними захисниками історії». Проте, якщо ми подивимося на стор. 69 *«Відьми в історії»*, де знаходиться згаданий абзац, що ж ми знайдемо? В кінці абзацу, критикуючи істориків-чоловіків за брак зацікавленості феміністичною і ґендерною історією, Перкіс доходить висновку, що вони уникають претензій подібної теорії на істинність, відкидаючи її як таку, що не принесе їм користі в їхній роботі. Далі слідує речення: «Той факт, що постструктуралізм загрожує позбавити істориків роботи, ще не робить його хибним». Ця думка не приписується нікому іншому і ані лапок не має, ані посилання, яке б скеровувало читача до якогось іншого автора, а не до самої Перкіс.

За ним, щоправда, іде наступне речення, яке звучить так: «Хоча деякі історики [*sic*] і подають спростування, останні часто ґрунтуються на мало не повному нерозумінні того, що вони відкидають, знову демонструючи певну неохайність інтерпретації». Зноска до цього речення, як і попередня зноска в тексті Перкіс, відсилає до праці Джойс Еплбі, Лінн Гант і Марґарет Джейкоб *«Говорячи правду про історію»* (книжки, написаної трьома істориками, чи, може, нам слід тепер називати їх «історикинями», яких навряд чи можна звинуватити в консервативному підході до минулого, чи у відсутності зацікавлення феміністичною і ґендерною теорією, чи, як на те пішло, в приналежності до чоловіків). Але думка, що постструктуралізм загрожує позбавити істориків роботи, в їхній книжці також не висувається, як і в жодній іншій, наскільки мені відомо, книжці, окрім як у *«Відьмі в історії»*, за винятком, хіба, перебільшено панікерської книжки Кіта Віндшатла *«Вбивство історії»*, яка ніде не цитується у *«Відьмі в історії»* і яку, як можна з цієї причини думати, Перкіс ще на той час не читала. Перкіс не говорить у своїй книжці, що консервативні захисники історії часто висловлюються так, наче вірять, що постструктуралізм зробить їх безробітними. І згадане речення — безумовно, її власне. І заява Перкіс на своїй *web*-сторінці *«Response»*, що було б «сміхотворно», якби вона справді

заявляла, ніби постструктуралізм загрожує залишити істориків без роботи, не завадило їй повторити цю думку пізніше у своїй *«Відповіді»*, де вона зазначає: «Будь-яка схожість між моєю працею і заявами, зробленими щодо неї Евансом, є чисто випадковою, але ж зрозуміло, що консервативній машині для пустих суперечок просто необхідна якась пожива, інакше, як я гадаю, їм справді загрожуватиме безробіття».

Це веде до ширшого припущення у *«Відповіді»* Перкіс, що відбиває більш загальне упередження в її книжці, яке полягає в тому, що *«На захист історії»* є частиною «консервативної машини для пустих суперечок» і що я, як із цього випливає, є частиною ширшої групи «консервативних захисників історії». Оскільки Перкіс так ніде й не пояснює, що мається на увазі під «консервативним», то таке звинувачення важко спростовувати. Проте якщо вона перечитає книжку, то виявить, що та захищає, як вказувалося раніше в цій передмові, широкий підхід до історії, який включає соціальну історію, культурну історію, феміністичну історію та всі інші недавні новації, засуджені справжніми консервативними захисниками історії, такими як Гертруда Гіммельфарб, Джефрі Елтон, Джон Кеніон, а також усіма істориками, з якими я, на думку молодих консервативних критиків моєї книжки, повівся так несправедливо. У книжці твердиться, що соціалістичній, феміністичній, чорній та іншим радикальним історіям потрібен концепт істини й об'єктивності такою ж мірою, як усім іншим історіям, але там в принципі нічого не говориться проти них, зовсім навпаки. І там також вказується, що достатньо лиш прочинити релятивістські двері, то не тільки консерватори, але й фашисти і неонацисти теж зможуть увійти ними. Американське видання книжки дає свіжі докази консервативних тенденцій у принаймні декількох постмодерністських авторів-істориків (зокрема у Девіда Гарлана, який закликає у своїй книжці *«Деградація американської історії»* до позитивнішого, патріотичного підходу до американського минулого і до його порятунку від надто критичних модерністів. Пародією є припускати, що постмодернізм і постструктуралізм є радикальними, а кожен, хто критикує їх, є консервативним — точка зору, особливо бездумним чином обстоювана Кітом Дженкінсом у його книжці *«Чому історія?»*, у якій цілий розділ присвячено розхвалюванню праці Гарлана.

Перкіс також заявляє, якщо прочитувати всі натяки в її марнослів'ї, що я вважаю феміністських і постмодерністських іс-

ториків «потолоччю». Де я коли говорив щось подібне? Це чиста вигадка. Можливо, Перкіс варто було б прочитати книжки, статті й огляди з феміністичної історії, які я писав у 1970-і й на початку 1980-х років, чи помітити пильну й постійну увагу, що приділялася ґендеру як соціальному конструкту в моїх недавніх книжках *«Ритуали відплати»* та *«Оповідки з німецького «дна»*. Чи, як на те пішло, критичні зауваження, висунуті в *«На захист історії»* стосовно такого історика, як Джон Вінсент, який заявив недавно, що історія — про багатих і сильних, «історія є глибоко чоловічою». Я заперечую не проти феміністичної історії — чим більше її, тим краще, — а проти грубого й галасливого сексизму того роду, який демонструє Перкіс у своїй книжці і своїй *«Відповіді»*. В останній вона настійливо називає мене «чоловіком», докладає всіх зусиль, щоб виставити істориків відьомства «джентльменами», говорить, ніби я вважаю, що історики повинні дискутувати «по-чоловічому», звинувачує академічних істориків у «зневажливому ставленні до жінки-історика [тобто Марґарет Мюррей] за те, що та надто нагадує відьму», і твердить, що «історики-чоловіки схильні утверджувати раціональність, відкидаючи фемінність як проблематично рудиментарну». Далі вона переходить до тверджень, що Кіт Томас і Алан Макферлейн, два авторитетних історики з проблем відьомства, намагаються «використати постать відьми, щоб охарактеризувати історію в чоловічий спосіб».

Щоб збагнути, наскільки сексистськими є такі ремарки, слід усього лиш замінити ґендерні визначення на протилежні. Якщо Перкіс гадає, що правомірно писати про істориків-чоловіків у таких виразах, то які заперечення можуть у неї бути до історика-чоловіка, який наполягатиме, що хтось, із ким він не погоджується, — це жінка і як така належить до школи «леді», який звинувачував би її в бажанні дискутувати «по-жіночому», що б це не означало, який заперечував би проти її намагань «зневажливо поставитися до історика-чоловіка, бо він надто вже не нагадує відьму», і який би подібним же чином заперечував проти намагань жінок-істориків використати постать відьми, аби охарактеризувати історію в жіночий спосіб? Вона б справедливо визнала такі погляди сексистськими й образливими.

Або, знову повертаючись до книжки Перкіс, якщо неправильно з боку істориків-чоловіків «обґрунтовувати» чоловічу ідентичність історичним міфом про безсилість жінки в минулому, то чому не буде так само неправильно для жінок-істориків «обґрунтовувати» жіночу

ідентичність історичним міфом про жіночу здатність самовираження в минулому? Річ знову ж таки в тому, що подібні аргументи — це палиця на два кінці. Якщо антифеміністка хоче розкритикувати працю Перкіс, вдаючись до сексистських політичних аргументів такого роду, якщо переконливість історичної науки залежатиме не від того, якою мірою її аргументи відповідають свідченням, а від політичних і моральних припущень, що стоять за нею, тоді у неї немає способів захистити себе від критиків. Якщо, наприклад, Перкіс заперечуватиме проти того, щоб Кіт Томас використовував постать відьми як підґрунтя для власної академічної ідентичності, тоді які підстави матиме вона для заперечення тієї думки, що вона сама використала постать відьми як підґрунтя для своєї власної академічної ідентичності.

Перкіс називає моє визначення її як постмодерніста «істеричним». А як би вона почувалася, якби я назвав її аргументи «істеричними» або уявив собі — як вона це робить по відношенню до Томаса і Макферлейна, — як вона пише, «обливаючись сльозами» і «з маніакальним хихотінням»? Ще раз повторюю: я не користуюся ярликом «постмодерністський» як виразом засудження, а лиш як зручною назвою, і за деякими з різноманітних її виявів визнаю позитивні й плідні інтелектуальні здобутки; я так само з радістю назвав би Перкіс постструктуралістом — визначення, до якого вона, схоже, ставиться схвально, — якщо їй легше погодитися саме з ним.

Якщо скористатися термінологією праці самої Перкіс, то це означає, що я поміщаю її працю в контекст того підходу, який не бачить різниці між фактом і вигадкою або, говорячи інакше, між різними формами репрезентації. Так, наприклад, там, де я говорю (ст.99) про «самих відьом» — вираз, проти якого заперечує Перкіс, — то мушу пояснити, що я мав на увазі реальних людей в минулому — і чоловіків, і жінок, — які були звинувачені у відьомстві й з'являлися в судових та інших історичних документах. Я все ще вважаю, що слід усвідомлювати серйозну різницю між цими людьми, які справді існували, і постатями, які з'являються в літературі, поезії та інших художньо-літературних репрезентаціях і які не існували. Я, однак, не тверджу й ніколи не твердив, що не варто вивчати останніх чи навіть вивчати паралельно реальних і вигаданих людей (я й сам це робив у моїй власній книжці *«Оповідки з німецького «дна»*).

Це підводить нас до Кіта Томаса й *«Релігії і занепаду магії»*. Всупереч тому, що твердить Перкіс, я у своїй книжці не погоджуюся з

інтерпретацією Томасом англійського відьомства на початку нової доби й ніде не кажу, що *«Релігія і занепад магії»* — це «останнє слово» в трактуванні цієї теми (фактично, зараз вже маємо чудовий приклад явно постмодерністського підходу до цієї проблеми в книжці Стюарта Кларка *«Думаючи з демонами»*, в якій не вдалося уникнути внутрішніх суперечностей постструктуралістської теорії, але яка усе ж є прикладом того, як її можна використати, щоб вдихнути нове життя в стару проблему). Перкіс говорить, що Томас і Макферлейн основують свою працю на «неправильному прочитанні історичних матеріалів» і що вони «неправильно їх розуміють». Це навдивовижу грубо й огульно. Те саме зі звинуваченням, що вони зображують жінку в минулому слабкою, щоб «надати ваги» чоловікам сьогодення. Якщо відволіктись від солідної кількості свідчень, які вони подають на доказ хиткого становища вдів літнього віку в суспільстві на початку нової доби, то там представлено цілий жанр феміністичних історичних писань, які змальовують жінок жертвами, щоб висвітлити гніт і несправедливість, яких вони зазнавали протягом століть.

Перкіс звинувачує Томаса, що той використовує лише друковані джерела й «не завдає собі труду прочитати ці джерела уважно і дбайливо» та «часто використовує літературні джерела, ніяк не відрізняючи їх від судових матеріалів». Фактично ж, у книжці Томаса разом із брошурною і друкованою літературою використані рукописи з різноманітних архівів. Перкіс звинувачує мене, що сам я не читав цієї літератури. Це правда. Я не є фахівцем з англійського відьомства сімнадцятого сторіччя. Вимагати, щоб критик чи коментатор книжки обов'язково вивчив усі свідчення, на яких вона ґрунтується, перш ніж матиме змогу щось про неї сказати — це позбавити будь-кого можливості сказати хоч щось про будь-яку історичну працю окрім своєї власної. Цілком правомірно було б поміняти ролі й запитати, скільки свідчень, використаних Томасом, були також вивчені самою Перкіс. Виявити це нелегко, бо вона не завдала собі труду подати до книжки бібліографію. Щоправда, перегляд третього розділу («Відьма в руках істориків — розповідь про упередження й страхи») показує посилання на головні друковані джерела у семи примітках з вісімдесяти, в цілому на сім праць. У зносках до інших розділів цитується жменька рукописних джерел, але сама книжка Перкіс переважно ґрунтується на друкованих матеріалах. Вона цитує всього лиш крихітну частинку джерел, цитованих Томасом.

Перкіс у книжці говорить, що прочитала вона більше, ніж цитує. Як би там не було, але її критика Томаса в третьому розділі не основана на ґрунтовному порівнянні того, що він говорить, з матеріалами, на які він посилається, тому її критика на мою адресу, що я не роблю цього в своєму розгляді книжки Томаса *«Релігія і занепад магії»* мала б видатися щонайменше неоригінальною.

Проте справжня причина незгоди Перкіс із моїм розглядом її книжки стосується не історіографії відьомства, а — повторимо — постмодернізму й «заперечення голокосту». Перкіс цілком справедливо зазначає, що заперечувачі голокосту заявляють, ніби говорять правду, і в цілому не послуговуються концептуальним апаратом постструктуралістського релятивізму. Ключовий у цьому відношенні абзац у її книжці *«Відьма в історії»* знаходиться на 70-й сторінці:

> Історики люблять наголошувати, що провідний американський представник деконструктивізму був під час війни прихильником нацизму й антисемітом, вказуючи на жахливі політичні наслідки деконструктивістського виклику традиційній історії. Але в такому разі традиційна емпірична історія також повинна мати жахливий смисл, оскільки більшість *нео*нацистських істориків дотримуються найбільш консервативних правил встановлення, вияву і проголошення істини. З такою ж вірогідністю можна твердити, що поняття невизначеності істини може бути використане стосовно самопрокламованої впевненості заперечувачів. Припущення заперечувачів, що «правда» про голокост лежить десь недалеко, чекаючи, щоб її «відкрили» й помістили в оболонку історичного тексту, становлять найбільший контраст до дискурсу свідчень про голокост з боку тих, котрі пережили його, що підтверджує неможливість представити остаточну «правду» про цю подію.

У своїй *«Відповіді»* Перкіс вибірково цитує цей абзац зі своєї власної книжки, примушуючи його виглядати так — повторимо, — ніби висловлені нею власні погляди є, по суті, підсумком висловлювань інших людей. Вона досягає цього, свідомо опускаючи друге речення у вищенаведеному абзаці. Якщо читачі захочуть подивитися в моїй книжці те місце, де розглядається цей аргумент, то знайдуть його не на 140-141 сторінках, до яких Перкіс скеровує їх (там міс-

титься розгляд постмодерністських концепцій часу), а на 241-242 сторінках. Вона, щоправда, вірно цитує відповідне речення, і я погоджуюся, що мав би написати «жахливий смисл» замість «жахливі наслідки». Проте сенс і результат лишаються тими самими. Проблема з цим уривком у *«Відьмі в історії»* полягає в тому, що в ньому припускається, ніби — м'яко кажучи — неможливо встановити різницю між методами справжніх істориків та методами заперечувачів голокосту, бо і ті, й інші представляють себе шукачами історичної істини й використовують традиційний апарат історичної науки, щоб домогтися такого враження. Або ті й інші справді шукають істину, або і одні, й другі висувають політичні аргументи, замасковані під істину, але в обох випадках результат той самий.

Цей аргумент ігнорує той факт, що заперечувачі голокосту не зайняті пошуком істини, а маніпулюють історичними документами й фальсифікують їх заради власних політичних цілей. Вірять чи не вірять вони насправді, що зайняті пошуком істини — це питання, на яке неможливо відповісти, не звернувшись до міркувань щодо їхньої психології, але те, як вони трактують історичні свідчення, значною мірою схиляє до думки, що їхні фальсифікації свідомі й умисні. Цього не буває у справжніх істориків.

Проте Перкіс, схоже, не вловлює цієї різниці. На сторінках 70-71 *«Відьми в історії»* вона говорить, що

> уважне читання текстів, а особливо газетних матеріалів дуже доречне при вивченні голокосту. Пильне читання з належною увагою до текстового матеріалу не обов'язково передбачає фіксований чи цинічний скептицизм; така дбайливість у читанні може означати належну шану до унікальної і зворушливої людяності цих розповідей.

А чому не належну шану до їхньої правдивості? Чому так важливо, що ці розповіді є унікально й зворушливо людяні, а те, правдиві вони чи ні, має таке другорядне значення, що не варте навіть згадки? Чому уважне читання має просто «означати» шану, а не допомагати нам встановити істинність або неістинність того, що міститься в тексті? Йдучи після заяви про вірогідність «поняття невизначеності істини», ці два речення справді виправдовують моє твердження в книжці (назване «цілком нерозумним висновком» у *«Відповіді»* Перкіс), що Перкіс вважає, ніби ми повинні розповідати історії про голокост і не надто клопотатися тим, правдиві вони чи ні.

Але чим, в усякому разі, є істина в подібних випадках, запитує Перкіс? «Ми ніколи не знатимемо всієї чи абсолютної правди» про голокост, говорить вона, «бо це буде більше, ніж кожен із нас може витримати». Але якщо ми не знатимемо її, то звідки ми знаємо, можемо ми її витримати чи ні? Вдаючись до цього аргументу, Перкіс не тільки заплутується в суперечностях, але ще й приписує мені цілу низку тверджень, яких я ніколи не робив. Мені, наприклад, годі збагнути, як моя книжка «поєднує голокост із відьмівськими процесами, ігноруючи історичну специфіку того й іншого», як звинувачує Перкіс; ніде в книжці я не бачу жодних підтверджень для цього абсурдного звинувачення.

Однак більш важливим, якщо звернутися до питання, котре, схоже, справді дратує Перкіс, є те, що я ніколи, ні приховано, ні відкрито, не ототожнював її чи будь-якого іншого постмодерніста чи постструктураліста із заперечувачами голокосту. Я говорив — якщо повторити зауваження, зроблене Деборою Ліпстедт у її книжці *«Заперечення голокосту»*, — що постмодерністський гіперрелятивізм заохочує терпиме ставлення до заперечення голокосту, бо відкидає думку, що можна відрізнити правду від вигадки й інтерпретацію від фальсифікації. Свідченням цього є аргументи самої Перкіс. Але, звичайно, вони не несуть відповідальності самі по собі за заперечення голокосту, як не несе за це відповідальності постмодернізм. Я ніде не казав цього; таке твердження було б абсурдним. Я не «засмучений» (як твердить Перкіс) тим, що постмодерністська епістемологія погрожує поєднати мене й мою «партію» (я й не знав, що в мене є така — можливо, Перкіс візьме на себе труд підказати мені хоч декілька імен?) із заперечувачами. Я радше тверджу, що крайній історичний релятивізм, думка, що істина про історію ніколи не може бути виявлена, унеможливлює спростування заперечувачів голокосту. Це не означає, що вони самі матимуть якийсь успіх із такими уявленнями, і я цього ніде ніколи не твердив. Я не казав і не думаю, що сама Перкіс є, як вона твердить, ніби я казав, «частиною загрози заперечення голокосту», що є знов-таки чимось іншим.

Звичайно, Перкіс має рацію, говорячи, що «ми ніколи не знатимемо всієї чи абсолютної правди» про голокост чи взагалі про будь-що. Я намагався виразити це переконання в заключному реченні книжки, яке дуже часто розуміли неправильно. Але хоча ми ніколи не зможемо взнати повної і абсолютної правди, хоча ми й робимо помилки в нашому пошуку правди про минуле, хоча завжди можна

буде сказати щось нове про будь-яке історичне явище, з цього зо всім не випливає, що взагалі не існує такої речі, як істина. Подібним же чином, як вказувала С'юзен Гаак (*«Times Literary Supplement»*, 9 липня 1999 року), хоча те, що вважається істинним, зовсім не обов'язково є таким, але це не означає, що сам концепт істини є всього лиш ідеологічним. Перкіс виступає «проти «істини» і за «істини», які є «локальними й специфічними», але на основі твердження її *«Відповіді»* неможливо збагнути, в чому полягає різниця. Істина, як зазначає Гаак, не стосується перспективи, хоча те, що вважається істинним, стосується її; «твердження є істинним тоді й тільки тоді, коли речі є такими, якими воно їх представляє». Тому не може бути несумісних істин — і хоча деякі постмодерністи твердять, що такі існують (незважаючи на те, як зауважує Гаак, що «несумісні» означає «які не можуть бути сумісно істинними»), я не бачу, щоб Перкіс стояла на такій позиції у своїй *«Відповіді»*. Тому, якщо її «локальні й специфічні істини» узгоджуються з іншими істинами, тоді вони є істинними, вони є аспектами істини, і Перкіс вірить в істину.

Справді, як говорить Гаак, «кожен, хто хоч у щось вірить... імпліцитно визнає... що існує така річ, як істина», і приємно бачити, як Перкіс разом з іншими критиками моєї книжки визнають це, нападаючи на те, що вони вважають помилками й неправдою в ній, навіть якщо вони в більшості випадків б'ють мимо цілі. Коли Перкіс огульно засуджує різні репрезентації відьомства як «хибні, бо вони всі дозволяють, щоб гра фантазії замінила скрупульозне читання», то є всі підстави вважати це доказом того, що вона вірить в істину, навіть хоча раніше вона в тому самому абзаці виступала «проти «істини». Тому «фантазії», про які вона говорить — це не «локальні й специфічні» істини, а неправда. «Скрупульозне читання», як можна думати, принесе нам істину, а не фантазії й неправду. Поки що все йде добре; ми погодилися.

І разом з тим Перкіс усе ж називає «спроби виявити, «що відбулося насправді», приреченими на невдачу». На такі запитання, як «чому переслідування відьомства в Англії посилювалося й слабшало», говорить вона на ст.3 своєї книжки, «неможливо відповісти», і продовжує: «Я не намагаюся відповідати на емпіричні запитання, які хвилюють багатьох моїх сучасників» (ст.4). Очевидне питання, яке хочеться поставити, звучить так: якщо на запитання про те, чому переслідування відьомства посилювалося й слабшало, неможливо дати відповідь, то чому запитання про смисл текстів не є такими, на

які неможливо відповісти? Якщо спроби виявити, що відбулося насправді, приречені на невдачу, то чому не є приреченими на невдачу спроби виявити, що ж насправді міститься в таких текстах, як *«Релігія і занепад магії»*? Як я зазначав, Перкіс насправді погоджується з цим аргументом в принципі, але я сумніваюся, чи прийме вона його на практиці, застосованим до питань, поставлених — і забезпечених відповідями — у її власній книжці.

Перкіс заперечує проти «спроб увібгати диспаратні матеріали у велику й загальну гіпотезу», але сам її феміністський підхід ґрунтується на подібній гіпотезі про жінок на початку нової доби, жінок, котрі додавали собі сил фантазуваннями, що вони відьми (хочу сказати, що це цікава ідея, яка заслуговує подальшого обговорення й вивчення), і беручи у ще більш загальному плані, на навіть ширшому й більш загальному наборі гіпотез про основану на владі природу ґендерних відносин у минулому й сьогоденні. Усе це супроводжується постійними нападками на істориків, як окремих, так і в цілому, за нескрупульозне прочитання джерел, за неспроможність вловити риторичний зміст документів і за наївне «трактування кожного тексту як прозорого вікна, що виходить на систему поглядів його автора чи на *mentalité* всього суспільства» (ст.71). Я гадаю, що ці нападки в більшості недоречні, але не підлягає сумніву мудрість поради, яка в них міститься. Повторимо ще раз, вона зводиться до спонукання істориків приділяти більшу увагу стилю й змісту використовуваних документів, мотивам — якщо їх можна визначити — їхніх авторів, аудиторії, якій вони були адресовані, тощо. Хто ж стане з цим сперечатися?

Усі ці численні й різноманітні хибні тлумачення, хибні інтерпретації й хибні уявлення про мою книжку, від Берлі до Перкіс і іже з ними, справді можуть навести на думку, як зазначає Перкіс у своїй *«Відповіді»*, що «усі ми меншою мірою контролюємо смисл, ніж нам би цього хотілося». Але звинувачуючи мене в неспроможності правильно прочитати її власну працю, Перкіс тим самим погоджується, що ми, по суті, можемо контролювати смисл текстів, які ми продукуємо, закладаючи туди щось, що може бути прочитане правильно. І якщо це твердження не означає, що ми маємо на увазі те, що висловлюємо, коли пишемо речення, і що читачі можуть це виявити, якщо точно прочитують те, що ми написали, то воно взагалі нічого не означає.

Перкіс говорить, що «смисли генеруються цілком незалежно від намірів», але це надто огульна й екстремальна заява; смисли не генеруються *абсолютно* незалежно від намірів, інакше Перкіс не мала б причин критикувати моє прочитання смислу її праці; вони мають до них *певне* відношення, хоча воно не обов'язково виключне чи безпосереднє (усі застереження зроблені в *«На захист історії»*). Справедливість цих зауважень повною мірою підтверджується і цією дискусією. У деяких випадках я, безумовно, сам спровокував те, що вважаю хибною інтерпретацією, можливо, не зумівши до кінця прояснити свою думку (наприклад, у визначенні об'єктивності) чи невдало висловившись. В інших випадках я, як гадаю, став жертвою неуважного прочитання мого тексту, в якому консервативні чи постмодерністські критики побачили те, що вони хотіли побачити, і проігнорувавши всі нюанси й застереження, які я зробив стосовно твердження, що викликало їхні нападки. Ще в інших випадках я постраждав від свідомого спотворення й перекручення того, що я сказав. А в окремих випадках критики вичитали з моєї книжки речі, яких там просто не було.

Визнаю, що я був вражений розмаїттям і відверто суперечливим характером реакцій, викликаних книжкою. Я й не думав, що одна окремо взята книжка може бути прочитана — чи хибно прочитана — стількома різними способами. Але стимулювання дискусії було одним із головних завдань книжки; вона ніколи не призначалася для того, щоб закрити дискусію (та й у кожному разі, це була б нездійснима мета). Як справедливо, хоча й дещо надмірно зазначали ті, котрі критикували книжку за неспроможність протистояти головним постмодерністським мислителям, поставлені проблеми не можуть бути вирішені на парі сотень сторінок. Тому важливо, щоб дискусія продовжувалась.

Примітки

Вступ

1. Keith Jenkins. *On «What is History?» From Carr and Elton to Rorty and White* (London, 1995), pp.2-3.

2. Джон Тош, наприклад, у широковживаному підручнику історії для початківців все ще вважав у 1991 році, що суперечка між Карром і Елтоном є «найкращим вихідним пунктом для дискусії про стан історичних знань». John Tosh. *The Pursuit of History* (London, 1991), p.236.

3. Dominick LaCapra. *History and Criticism* (Ithaca, New York, 1987), p.136. Лякапра, однак, починає суперечити собі, говорячи, що більшість вступних курсів історії в університетах завершуються, подавши студентам «більш чи менш прагматичний та еклектичний «синтез» двох праць», і дійсно беззастережно з цим погоджується, говорячи, що «крайній документальний об'єктивізм та релятивістський суб'єктивізм не являють собою справжніх альтернатив». (Там само, с.137).

4. Jenkins. *On «What is History?»*, pp.87-8. Arthur Marwick. *The Nature of History* (3rd edn., London, 1989), p.412, також визначає книгу Елтона *«The Practice of History»* (London, 1967) як «чітке ствердження провідної професійної позиції».

5. Деякі постмодерністи намагалися запобігти критиці своїх позицій, заперечуючи, що існує щось таке, як постмодернізм («Я, наприклад, не маю поняття, як би мала виглядати постмодерна позиція», говорив один із них), або називаючи термін «дуже незручним», оскільки він поєднує погляди цілого ряду дуже різних сучасних мислителів. Але, як зазначали інші, той факт, що ця назва охоплює багато часом суперечливих і конфліктуючих ідей, заохочує радше критичне дослідження, аніж мовчазне прийняття таких ідей. Постмодернізм – зручна назва; він не є організованим рухом, не являє собою узгодженої ідеології, і зауваження в даній праці стосовно постмодернізму не слід сприймати як узагальнення, що стосуються всіх

варіантів та всіх представників. Інший загальний термін, постструктуралізм, може сприйматися як вужчий термін, що позначає певні методи прочитання текстів. Детальніше про ці твердження та заперечення див: James Vernon. *Who's afraid of the «linguistic turn»? The politics of social history and its discontents. // Social History*, Vol.19 (1994), pp.81-97, тут: pp.96-7; та Neville Kirk. *History, language, ideas and post-modernism: a materialist view. // Social History*, Vol.20 (1995), pp.222-40, тут: p.222. Корисний огляд див. у: David Harvey. *The Condition of Postmodernism: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (Oxford, 1991).

6. David Harlan. *Intellectual History and the Return of Literature. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.581-609, тут: p.581.

7. Joyce Appleby, Lynn Hunt and Margaret Jacob. *Telling the Truth about History* (New York, 1995), p.1.

8. Gabrielle Spiegel. *History and Post-Modernism. // Past and Present* 135 (May, 1992), pp.194-208, тут: p.195, посилаючись на: Nancy Partner. *Making Up Lost Time: Writing on the Writing of History. // Speculum*, Vol.lxi (1986), pp.90-117, тут: p.95.

9. Lawrence Stone. *History and Post-Modernism. // Past and Present* 131 (1991), pp.217-18.

10. Beverley Southgate. *History: What and Why? Ancient, Modern and Postmodern Perspective* (London, 1996), p.71. Див. також: Alan Munslow. *Deconstructing History* (London, 1997).

11. Diane Purkiss. *The Witch in History: Early Modern and Twentieth-Century Representations* (London, 1996), p.69.

12. Allan Megill. *Recounting the Past: «Description», Explanation, and Narrative in Historiography. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.627-53, тут: p.631.

13. Nancy F.Partner. *Historicity in an Age of Reality-Fictions. //* Frank Ankersmit and Hans Kellner (eds.). *A New Philosophy of History* (London, 1995), pp.21-39, тут: p.22.

14. Vernon. *Who's Afraid of the «Linguistic Turn»?*, p.81.

15. Patrick Joyce. *History and Post-Modernism. // Past and Present* 133 (November, 1991), pp.204-9, тут: p.204-5.

16. Patrick Joyce. *The Imaginary Discontents of Social History: A Note of Response to Mayfield and Thorne, and Lawrence and Taylor. // Social History*, Vol.18 (1993), pp.81-5, тут: p.83; звинувачення повторене в: Patrick Joyce. *The End of Social History? // Social History*, Vol.20 (1995), pp.73-91, тут: p.73.

17. Joyce. *The End of Social History*, pp.80-1.

18. David Mayfield and Susan Thorne. *Reply to «The Poverty of Protest» and «The Imaginary Discontents». // Social History*, Vol.18 (1993), pp.219-33, тут: p.221.

19. Geoff Eley and Keith Nield. *Starting over: the present, the postmodern and the moment of social history. // Social History*, Vol.20 (1995), pp.355-64, тут: p.364.

20. G.R.Elton. *Return to Essentials. Some Reflections on the Present State of Historical Study* (Cambridge, 1991), pp.27, 34, 41, 43, 49.

21.Stone. *History and Post-Modernism*. Справедливо буде додати, що Стоун мав намір вжити цей панікерський вираз як провокацію.

22. Raphael Samuel. *Reading the Signs II. // History Workshop Journal* 33 (1992), pp.220-51, тут: pp.220-1.

23. Arthur Marwick. *Two Approaches to Historical Study: The Metaphysical (Including «Postmodernism») and the Historical. // Journal of Contemporary History*, Vol.30 (1995), pp.5-35, тут: p.5.

24. Ibid., p.29.

25. Ellen Somekawa and Elizabeth A.Smith. *Theorizing the Writing of History, or, «I can't think why it should be so dull, for a great deal of it must be invention». // Journal of Social History*, Vol.22 (1988), pp.149-61, тут: p.150.

26. F.R.Ankersmit. *Historiography and Postmodernism. // History and Theory*, Vol.28 (1989), pp.137-53, тут: p.149.

27. Jenkins. *On «What is History?»*, p.35. Ширший огляд постмодерністської критики історії див. у: Pauline Marie Rosenau. *Post-Modernism and the Social Sciences: Insight, Inroads, and Intrusions* (Princeton, 1992), pp.62-76.

28. Joyce. *The End of Social History?*, p.73. Те саме він говорить про соціологію (там само, с.83). До цього додати критику Фуко таких класифікативних систем, як психологія, психіатрія, демографія, статистика, економіка та кримінологія, і мало що лишається від сучасних систем знань, якщо не враховувати природничих наук.

29. Eley and Nield. *Starting over*, p.364.

30. Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*, p.9.

31. Christopher Lloyd. *For Realism and Against the Inadequacies of Common Sense: A Response to Arthur Marwick. // Journal of Contemporary History*, Vol.31 (1996), pp.191-207, тут: p.192.

32. Theodore Zeldin. *Social History and Total History. // Journal of Social History*, Vol.10 (1976), pp.237-45, тут: p.237.

33. Norman Stone. *Grim Eminence. // London Review of Books*, 20 January 1983, p.982.

34. Деякі міркування з цього приводу див. у: J.H.Hexter. *Doing History* (London, 1971), pp.67-71.

35. Ronald F.Atkinson. *Knowledge and Explanation in History. An Introduction to the Philosophy of History* (London, 1978), p.8.

36. Elton. *Return*, p.34.

37. Marwick. *Two Approaches*, p.6; J.H.Hexter. *On Historians. Reappraisals of Some of the Makers of Modern History* (London, 1978), p.145.

38. Hayden White. *Response to Arthur Marwick. // Journal of Contemporary History*, Vol.30 (1995), pp.233-46, тут: p.245.

39. Raymond Martin. *Objectivity and Meaning in Historical Studies: Toward a Post-Analytic View. // History and Theory*, Vol.32 (1993), pp.25-50, тут: p.31.

40. Robert William Fogel and G.R.Elton. *Which Road to the Past? Two Views of History* (London, 1983), p.2.

41. Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*, p.9.

42. Perez Zagorin. *Historiography and Postmodernism: Reconsiderations. // History and Theory*, Vol.29 (1990), pp.263-74, тут: p.264.

43. Joyce. *The Imaginary Discontents*, p.84.

44. Jenkins. *On «What is History?»*, p.6.

45. Ibid., p.92.

1. Історія історії

1. Ширший розгляд цих коротких вступних зауважень див. у: Ernst Breisach. *Historiography: Ancient, Medieval and Modern* (2nd edn., London, 1994). Цитата, яку часто приписують філософу XVIII сторіччя Болінгброку, насправді належить античному ритору Діонісію Галікарнаському (*Oxford Dictionary of Quotations* (3rd edn., Oxford, 1979), p.184).

2. Fritz Stern (ed.). *The Varieties of History. From Voltaire to the Present* (Cleveland, Ohio, 1956), p.57.

3. Peter Novick. *That Noble Dream: The «Objectivity Question» and the American Historical Profession* (Cambridge, 1988), pp.27-9; Leopold von Ranke. *The Secret of World History. Selected Writings on the Art and Science of History* (ed. Roger Wines, New York, 1981), p.21; див. також: Stephen Bann. *The Clothing of Clio. A study of the representation of history in nineteenth-century Britain and France* (Cambridge, 1984), pp.8-10.

4. Stern (ed.). *The Varieties of History*, p.55.

5. Leopold von Ranke. *The Theory and Practice of History* (eds. Georg G.Iggers and Konrad von Moltke, Indianapolis, 1973), p.119.

6. Novick. *That Noble Dream*, p.36.

7. Robert Harris. *Selling Hitler: The Story of the Hitler Diaries* (London, 1986), pp.23, 354. Про підробки й фальсифікації, що стосуються витоків Першої світової війни, див., наприклад: J.C.G.Röhl. *Admiral von Müller and the Approach of War. // Historical Journal*, Vol. XII (1969), pp.651-73; та: Fritz Fischer. *Juli 1914: Wir sind nicht hineingeschlittert: Das Staatsgeheimnis um die Riezler-Tagebücher. Ein Streitschrift* (Reinbek, 1983), pp.49-54, 75-82.

8. Novick. *That Noble Dream*, p.33.

9. Stern (ed.). *The Varieties of History*, p.179.

10. Повністю цитується в: Novick. *That Noble Dream*, pp.37-9.

11. Lytton Strachey. *Eminent Victorians: Cardinal Manning — Florence Nightingale — Dr Arnold — General Gordon* (London, 1925), p. vii.

12. John Kenyon. *The History Men. The Historical Profession in England since the Renaissance* (2nd edn., London, 1993), p.212.

13. Peter Gay. *Style in History* (London, 1975), ch.2.

14. John Pemble. *Venice Rediscovered* (Oxford, 1995), pp.82-3.

15. J.B.Bury. *An Inaugural Lecture, delivered in the Divinity School, Cambridge, on January 26, 1903* (Cambridge, 1903); див. також: Stern (ed.). *The Varieties of History*, pp.209-26.

16. Інші подібні реакції на лекцію Бері та інші приклади повторення аргументації Бері серед едвардіанських істориків див. у: Kenyon. *The History Men*, pp.183-6.

17. Stern (ed.). *The Varieties of History*, pp.227-45.

18. G.M.Trevelyan. *England under Queen Anne* (3 vols., London, 1930-34).

19. Stern (ed.). *The Varieties of History*, pp.229-33.

20. Дройзен, цитований у: Stern (ed.). *The Varieties of History*, p.138. Більш загально див. в: Georg G.Iggers *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present* (Middletown, Conn., 1968).

21.Novick. *That Noble Dream*, pp.116-32, 206-24; Christopher Parker. *The English Historical Tradition since 1850* (Edinburgh, 1990), pp.104-17.

22. Klaus Schwabe. *Wissenschaft und Kriegsmoral* (Göttingen, 1969); Stuart Wallace. *War and the Image of Germany. British Academics 1914-1918* (Edinburgh, 1988), pp.29-42, 58-73.

23. Цитовано в: Wallace. *War and the Image of Germany*, p.37, цитується Л.П.Джекс, ректор Манчестерського коледжу в Оксфорді.

24. David Cannadine. *G.M.Trevelyan. A Life in History* (London, 1992), pp.213-15.

25. Novick. *That Noble Dream*, pp.131-2.

26. H.A.L.Fisher. *A History of Europe* (3 vols., London, 1935), p. vii. Особливо нещадний напад на погляди Фішера див. у: Christopher Hill. *A Whig Historian. // The Modern Quarterly*, Vol.3 (1938), pp.276-84.

27. Benedetto Croce. *History as the Story of Liberty* (London, 1941), p.19.

28. R.G.Collingwood. *The Idea of History* (Oxford, 1946), Part V, Sections 4-5.

29. E.H.Carr. *What is History?* (2nd edn., London, 1987), p.21.

30. Усі цитати про Неймірa в: Ved Mehta. *Fly and the Fly-Bottle. Encounters with British Intellectuals* (London, 1963), pp.179, 183.

31. Однак навіть у 1995 році професор Джон Вінсент вважав, що «великих істориків XX століття в Англії було двоє: Неймір і Баттерфілд. Обидва виділялися ще більше, — додавав він, — внаслідок довколишньої сірості». Вони були великими, казав він, не тому, що писали великі історичні шедеври, а тому що вони зруйнували домінуючу «вігську інтерпретацію» історії, основану на гаданому розвитку парламентаризму, і таким чином вплинули на ширшу політичну культуру країни. John Vincent. *An Intelligent Person's Guide to History* (London, 1995), pp.58-62.

32. Linda Colley. *Lewis Namier* (London, 1989), p.63.

33. (Anon.), *The Namier View of History. // Times Literary Supplement*, 28 August 1953.

34. Див.: L.B.Namier. *The Structure of Politics at the Accession of George III* (London, 1927, 2nd edn. 1957); idem, *England in the Age of the American Revolution* (London, 1930). Більш загально див. у: Frank O'Gorman. *The Rise of Party in England, the Rockingham Whigs 1760-82* (London, 1975); John Cannon. *The Fox–North Coalition: Crisis of the Constitution 1782-4* (London, 1969); John Brewer. *Party Ideology and Popular Politics at the Accession of George III* (London, 1976). Перейнятість Неймірa *«Історією парламенту»* викликала критичне зауваження Е.Г.Карра: «Цеглини важливі, але купа цеглин — це ще не дім. І чи слід фахівцю-будівельнику гаяти свій час на цегельному заводі?» (E.G.Carr. *English History's Towering Outsider. // Times Literary Supplement*, 21 May 1957).

35. Там же, ст.91-3. Атаки, що велися зліва на віґську інтерпретацію такими істориками-марксистами, як Кристофер Гілл і Е.П.Томпсон, які твердили, що за захистом середнім класом парламентаризму в XVII-XVIII сторіччях великою мірою стояв особистий інтерес, були такими ж ефективними, як і атака Неймірa справа.

36. Karl Popper. *The Poverty of Historicism* (London, 1957).

37. Розробку цих проблем і численні приклади див. у: Richard J.Evans. *Rereading German History: From Unification to Reunification 1800-1996* (London, 1997).

38. Peter Burke. *Sociology and History* (London, 1980) — це хороший, хоч і дещо спізнений, приклад такого жанру.

39. Lawrence Stone. *History and the Social Sciences in the Twentieth Century*, у його ж: *The Past and the Present* (London, 1981), pp.3-44.

40. Emmanuel Le Roy Ladurie. *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), pp.15, 6.

41. Oscar Handlin et al. *Harvard Guide to American History* (Cambridge, Mass., 1954), pp.24-5.

42. Fogel. *«Scientific» and Traditional History. //* Fogel and Elton. *Which Road?*, pp.7-70.

43. Амбіції таких американських квантифікаторів, як Дж.Морган Коуссер, можна бути простежити в ранніх випусках часопису *«Social Science History»*. Варто зазначити, що в Британії ґранти на аспірантські дослідження з економічної та соціальної історії надаються заснованою урядом Радою з економічних і соціальних досліджень, яка не надає їх університетським інституціям, якщо ті не мають навчальних програм, що включають статистичні й «кліометричні» методики. І більшість крупномасштабних дослідницьких ґрантів, які надаються історикам Радою, ідуть тепер головно колективам дослідників, які займаються компіляцією та аналізом серійних квантитативних даних комп'ютерними методами і публікують свої результати в спеціалізованих статтях, а не в загальних монографіях. В кінцевому підсумку, історична епістемологія таким чином переходить у тверду готівку.

44. Georg Iggers, вступ до: *International Handbook of Historical Studies. Contemporary Research and Theory* (eds. G.Iggers and Harold Parker, Westport, Conn., 1979).

45. Elton. *Two Kinds of History.* // Fogel and Elton. *Which Road?*, pp.71-122, особливо: pp.83, 106; Stone. *History and the Social Sciences of the Twentieth Century*, pp.32-5.

46. Robert W.Fogel and Stanley L.Engerman. *Time on the Cross* (Boston, 1974).

47. Paul A.David et al. *Reckoning with Slavery: A Critical Study in the Quantitative History of American Negro Slavery* (New York, 1976), p.339; інші критичні розгляди див. у: Herbert Gutman. *Slavery and the Numbers Game: A Critique of «Time on the Cross»* (Urbana, 1975); Peter Kolchin. *Toward a Reinterpretation of Slavery.* // *Journal of Social History*, Vol.9 (1975), pp.99-111.

48. Thomas Kuhn. *The Structure of Scientific Revolutions* (2nd edn., Chicago, 1970), pp.164-5.

2. Історія, наука і мораль

1. Carr. *What is History?*, p.56.

2. Однак у Британії на початку 1980-х років міністр освіти в консервативному уряді п.Тетчер Кіт Джозеф домігся, щоб заснована урядом Рада соціологічних досліджень змінила свою назву на «Рада економічних та соціальних досліджень», бо вважав, що не існує такої речі, як соціологія.

3. Розумний розгляд див. у: Novick. *That Noble Dream*, pp.24-5.

4. Carr. *What is History?*, pp.72-3.

5. Elton. *Return*, p.51.

6. Ibid., pp.62-3.

7. Ibid., pp.49, 66.

8. Jenkins. *On «What is History?»*, p.70.

9. Carr. *What is History?*, p.162.

10. David Knowles. *The Historian and Character* (Cambridge, 1955), p.19.

11. W.C.Sellar and R.J.Yeatman. *1066 and All That. A memorable history of England comprising all the parts you can remember* (London, 1930).

12. Carr. *What is History?*, pp.78-9.

13. Ibid., pp.80-6.

14. David Knowles. *The Religious Orders in England* (Vol.III, Cambridge, 1959), p.468.

15. Ibid., pp.121, 126.

16. Robert Conquest. *The Harvest of Sorrow* (New York, 1985); Alec Nove. *Was Stalin Really Necessary?* (London, 1965).

17. Прекрасний приклад ефективності цих методик див. у працях Майкла Берлі, особливо в: Michael Burleigh. *Death and Deliverance. «Euthanasia» in Germany 1900-1945* (Cambridge, 1994).

18. Elton. *Return*, pp.62-3.

19. J.A.Froude. *Short Studies of Great Subjects* (London, 1963, перше видання 1867), p.21.

20. Pieter Geyl. *Debates with Historians* (London, 1955), pp.176-82, 201-3, 210. Всеохопний розгром Ґейлом праці Тойнбі простягся на декілька розділів книжки від 112 до 210 сторінки. Відпис Ґейла на відповідь Тойнбі своїм критикам, яка зайняла 674 сторінки додаткового тому до *«Вивчення історії»*, див. у: Pieter Geyl. *Encounters in History* (London, 1963), pp.276-306.

21. H.T.Buckle. *History of Civilization in England* (2 vols., London, 1856 and 1861).

22. Carr. *What is History?*, p.63.

23. Ibid., p.69.

24. Vincent. *Intelligent Person's Guide*, p.19.

25. Allan Megill. *Recounting the Past: «Description», Explanation, and Narrative in Historiography. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.627-53, тут: p.633. Відмінність, встановлювана німецьким філософом Вільгельмом Віндельбандом між «законодавчими» науками, які займаються загальними законами, та «ідіографічними» науками, які займаються реально існуючими речами, не заперечує жодну з них як науку. Але тут мається на увазі німецький термін *Wissenschaft*, організовані знання, тому це має невелике значення для дискусії, яка точилася в англомовних країнах. (Wilhelm Windelband. *History and Natural Sciences. // History and Theory*, Vol.19 (1980), pp.169-85 (переклад праці, вперше опублікованої в 1894 році, з передмовою Гая Оукса).)

26. Особливо вражаючий приклад такої невдачі див. у: Richard J.Evans. *In Hitler's Shadow. West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past* (New York, 1989), pp.105-6.

27. Paul Kennedy. *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (London, 1987), p.513.

28. Elton. *Return*, pp.56-8.

29. Цитовано в: Kenyon. *The History Men*, p.198.

30. Цитовано в: Stern (ed.). *The Varieties of History*, p.193.

31. Somekawa and Smith. *Theorizing*, p.152.

32. Theodore Zeldin. *Social History and Total History. // Journal of Social History*, Vol.10 (1976), pp.237-45, тут: p.237.

33. White. *Response*, p.243.

34. Elton. *Practice*, p.148.

35. Lawrence Stone. *History and Post-Modernism II. // Past and Present* 135 (May, 1992), pp.189-94, тут: p.189.

36. Ibid., p.99.

37. LaCapra. *History and Criticism*, p.36. На жаль, Лякапра не подає жодного прикладу подібного використання мови. Russel Jacoby. *A New Intellectual History? // American Historical Review*, Vol.97 (April 1992), pp.405-24, тут:

p.416, так само зазначає, що Лякапра «рідко коли говорить нам, які історики чи які історії винуваті» в «гріхах», які він так гостро критикує. Див. також: Anthony Pagden. *Rethinking the Linguistic Turn: Current Anxieties in Intellectual History.* // *Journal of the History of Ideas*, Vol.49 (1988), pp.519-29.

38. LaCapra. *History and Criticism*, p.42.

39. Алан Найт (Alan Knight) у рецензії на: Marjorie Becker. *Setting the Virgin on Fire. Lásaro Cárdenas, Michoacán peasants and the redemption of the Mexican revolution* (Berkeley, 1995) в часописі «*Times Literary Supplement*», 21 June 1996, p.31.

40. Зверніть увагу на двозначне твердження професора Марка Постера на обкладинці «*Історичної культури*»: «Жоден історик, який прочитає і зрозуміє цю книжку, не напише більше чогось подібного». Див.: Sande Cohen. *Historical Culture. On the Recoding of an Academic Discipline* (Berkeley, 1988).

41. Jacoby. *A New Intellectual History?*, pp.413, 419.

42. Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth about History*, p.229. Див. також: Zagorin. *Reconsiderations*, p.264, та спеціальний випуск «*Benefit*» 19 (1980) часопису «*History and Theory*», присвячений книжці Вайта «*Metahistory: Six Critiques*».

43. Hayden White. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore, 1973); подальші праці Вайта майже взагалі не містять посилань на те, як вивчали історію і як про неї писали в XX сторіччі. Див. також: Stephen Bann. *The Clothing of Clio* (Cambridge, 1984); його ж: *The Inventions of History. Essays on the Representations of the Past* (Manchester, 1990); Linda Orr. *Jules Michelet: Nature, History and Language* (Ithaca, 1990); її ж: *Headless History: Nineteenth-Century French Historiography of the Revolution* (про Мішле, Блана, Кіне і Токвіля); Ann Rigney. *The Rhetoric of Historical Representation* (Cambridge, 1990), також про історії революції, написані в XIX сторіччі; Frank Ankersmit. *Tocqueville and the Sublimity of Democracy.* // *Tocqueville Review*, Vols.14 (1993), pp.173-201 and 15 (1994), pp.193-218; L.Shiner. *The Secret Mirror: Literary Form and History in Tocqueville's Recollections* (Ithaca, New York, 1988).

44. Marwick. *Two Approaches*, p.29.

45. Arthur Marwick. *Culture in Britain since 1945* (Oxford, 1991), p.5.

46. Arthur Marwick. *Beauty in History: Society, Politics and Personal Appearance c.1500 — the Present* (London, 1988), pp.365, 47.

47. Arthur Marwick. *British Society since 1945* (London, 1982), pp.63, 75.

48. Isaiah Berlin. *Historical Inevitability* (London, 1954), p.5, n.1. Порівняний погляд на гібридну природу історії див. у: Michel de Certeau. *Heterologies: Discourse on the Other* (Manchester, 1980), pp.199-224; Bann. *The Clothing of Clio*, pp.164-77.

49. Marc Bloch. *The Historian's Craft* (Manchester, 1992, з передмовою Пітера Берка (Peter Burke)).

3. Історики та їхні факти

1. Elton. *Return*, pp.27, 65.

2. Ibid., p.68.

3. Carr. *What is History?*, p.12. Йому вторує: Gareth Stedman Jones. *History: the poverty of empiricism.* // Robin Blackburn (ed.). *Ideology in Social Science* (London, 1972), p.113.

4. Див., наприклад: Anthony Easthope. *Romancing the Stone: history-writing and rhetoric.* // *Social History*, Vol.18 (1993), pp.235-49, тут: p.236; Marwick. *The Nature of History*, pp.194-6.

5. George Kitson Clark. *The Making of Victorian England* (Cambridge, 1962), pp.61-2, цитує: Lord George Sanger. *Seventy Years a Showman* (2nd edn., London, 1926, pp.188-9. Тут натовп визначається як група шахтарів, озброєних окутими залізом кийками. Тогочасні звіти див. у: *Manchester Guardian*, 17 July 1850, p.7, col.3; 27 July 1850, p.9, col.6; *Manchester Examiner and Times*, 17 July 1850, p.7, col.6; 20 July 1850, p.7, col.3; *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, 20 July 1850, p.8, col.1; 27 July 1850, p.8, col.2; *Manchester Spectator and Commercial Gazette*, 20 July 1850, p.8, col.3; 27 July 1850, p.8, col.4. У 1850 році Стейлібридж, який був у Ланкаширі (зараз він у Чеширі), не мав власної місцевої газети, як і Ештон-під-Лаймом, який був найближчим великим містом. Тому манчестерські газети подавали новини Стейлібриджа під рубрикою «*Stalybridge*» або «*Ashton-under-Lime*». У 1851 і 1852 роках також не було повідомлень про порушення порядку під час свят (на випадок, якби Сангер переплутав рік).

6. Розгляд цього загального питання див. у: Partner. *Making Up Lost Time*, p.105.

7. White. *Response*, pp.233-46.

8. Ibid., p.239.

9. Beverley Southgate. *History: What and Why? Ancient, Modern and Postmodern Perspectives* (London, 1996), pp.26-7.

10. Partner. *History in an Age of Reality-Fictions*, тут: p.23. Розвиток такого типу аргументації див. також у: Munslow. *Deconstructing History*.

11. Somekawa and Smith. *Theorizing*, p.151.

12. LaCapra. *History and Criticism*, p.11.

13. Ibid., pp.11, 17.

14. Ibid., p.38.

15. Ibid., p.47.

16. Partner. *History in an Age of Reality-Fictions*, p.21.

17. Catriona Kelly. *History and Post-Modernism.* // *Past and Present* 133 (November, 1991), pp.209-13.

18. Stone. *History and Post-Modernism II*, pp.189-90.

19. Raphael Samuel. *Reading the Signs.* // *History Workshop Journal* 32 (1991), pp.88-109, and 33 (1992), pp.220-51; цитата на ст.233.

20. Keith Thomas. *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England* (London, 1977).

21. E.P.Thompson. *The Making of the English Working Class* (London, 1963).

22. Emmanuel Le Roy Ladurie. *Montaillou. Village occitan de 1294 à 1324* (Paris, 1978).

23. Elton. *Return*, p.55.

24. H.Stuart Hughes. *Contemporary Historiography: Progress, Paradigms, and the Regression toward Positivism. //* Gabriel Almond, Marvin Chodorow and Roy Harvey (eds.). *Progress and its Discontents* (Berkeley, 1982), p.245.

25. William H.McNeill. *Mythistory, or Truth, Myth, and Historians. // American Historical Review*, Vol.91 (1986), pp.8-9.

26. Elton. *Return*, p.53.

27. Spitzer. *Historical Truth*, p.61.

28. Richard J.Evans (ed.). *Kneipengespräche im Kaiserreich. Die Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892-1914* (Reinbek, 1989).

29. Otto Brunner et al. (eds.). *Geschichtliche Grundbegriffe Historisches Lexicon zur Politisch-Sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart, 1972-94).

30. Jenkins. *Re-thinking*, pp.40-1; George Steiner. *After Babel* (Oxford, 1975), p.18.

31. Carr. *What is History?*, p.16.

32. Peter Burke. *Overture: The New History. //* Peter Burke (ed.). *New Perspectives on Historical Writing* (Oxford, 1991), pp.1-23, тут: p.5.

33. Somekawa and Smith. *Theorizing*, p.153.

34. Carr. *What is History?*, p.52.

35. Цитовано в: Kenyon. *The History Men*, pp.8-9. Див. також: Marwick. *The Nature of History*, pp.198-200, включаючи розгляд непевного статусу автобіографії, яка є наочним свідченням, але не одночасним із подіями, про які вона розповідає.

36. Див. корисний підсумковий огляд у: David Lehman. *Signs of the Times. Deconstruction and the Fall of Paul de Man* (London, 1991), pp.28-37, 106-9. Серед великих за обсягом праць див.: Roland Barthes. *Image, Music, Text* (New York, 1977), та Jacques Derrida. *Of Grammatology* (Baltimore, 1976), *Writing and Difference* (Chicago, 1978), *Positions* (Chicago, 1981), *Dissemination* (Chicago, 1983).

37. Stone. *History and Post-Modernism II.* Див. також того ж автора: *Dry Heat, Cool Reason: Historians under Siege in England and France. // Times Literary Supplement*, 31 January 1992.

38. Spiegel. *History and Post-Modernism*, і її ж: *History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages. // Speculum*, Vol.65 (1990), pp.59-96.

39. Joyce. *History and Post-Modernism*, p.208.

40. Hans Kellner. *Introduction: Describing Redescriptions.* // Frank Ankersmit and Hans Kellner (eds.). *A New Philosophy of History*, pp.2-30, тут: p.10.

41. Jenkins. *Re-thinking*, pp.47-8.

42. Ibid., p.47.

43. Ankersmit. *History and Post-Modernism*, pp.152, 144.

44. Jenkins. *Re-thinking*, p.34.

45. Diane Purkiss. *The Witch in History*, pp.2-4, 59-63.

46. White. *Metahistory*, pp. xi-xii, 5-7.

47. Somekawa and Smith. *Theorizing*, p.50.

48. White. *The Content of the Form*, pp.44-7.

4. Джерела і дискурси

1. Harlan. *Intellectual History*, p.585.

2. Paul Ricoeur. *Hermeneutics and the Human Sciences* (Cambridge, 1981), p.146, цитовано в: Harlan. *Intellectual History*, p.587. Критику Рікером Вайта див. у його: *The Reality of Historical Past* (Milwaukee, 1984), pp.33-4.

3. LaCapra. *Rethinking Intellectual History*, pp.34-6, 40.

4. Цитовано в: Roy Porter. *Gibbon: Making History* (London, 1988), p.163.

5. Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*, pp.245-6.

6. Цитовано в: Porter. *Gibbon*, p.163.

7. Southgate. *History*, p.8.

8. Joyce. *History and Post-Modernism*, p.208.

9. Patrick Joyce. *Visions of the People: Industrial England and the Question of Class, 1848-1914* (Cambridge, 1991), pp.17, 330, 338, цитовано в: Spiegel. *History and Post-Modernism*, p.202.

10. Joyce. *Visions*, p.338, цитовано в: Joyce. *The imaginary discontents of social history*, p.81. Джойс пізніше критикував свою книжку за «ностальгію за колективними соціальними суб'єктами й базовим «досвідом» і прийняв жорсткішу версію дискурсивного детермінізму; див.: Patrick Joyce. *Democratic Subjects. The Self and the Social in Nineteenth-Century England* (Cambridge, 1994), pp.11-12. Див. також: Joan W.Scott. *The evidence of experience.* // *Critical Inquiry*, Vol.17 (1991), pp.773-97; David Mayfield and Susan Thorne. *Reply to «The poverty of protest» and «The imaginary discontents»*, p.221.

11. Jenkins. *Re-thinking*, p.42. Однак в останні роки використання оригінальних документів у розшифрованому вигляді чи в уривках набуло більшого значення при навчанні історії на всіх рівнях, що можна тільки вітати.

12. Hayden White. *New Historicism: A Comment.* // H.A.Veeser (ed.). *The New Historicism* (London, 1989), pp.293-302, тут: p.297. Але коли Вайт нази-

що тут вираз «історія як текст» метафорою, він явно має на увазі історію як письмову репрезентацію минулого, а не минуле як таке; питання про те, може чи не може репрезентація бути правдивою, є цілком окремим.

13. Spiegel. *History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages*, p.76.

14. Spiegel. *History and Post-Modernism*, p.207, n.31.

15. Vincent. *Intelligent Person's Guide*, p.8. Вінсент, однак, і сам критично ставився до «документального фетишизму». Він схвально цитує твердження А.Дж.П.Тейлора, що ніякі таємниці не можуть бути знайдені в неопублікованих архівних джерелах. Сам Вінсент закликає приділяти більшу, ніж звичайно, увагу газетам і заявляє, що газети — це «венеційський архів майбутнього». Але небажання Тейлора використовувати рукописні джерела і його надмірна довіра до друкованого матеріалу були, фактично, однією з найбільших його слабкостей як історика; тоді як небезстороннє ставлення Вінсента до газет як до неупереджених джерел інформації може частково зумовлюватися тим, що він сам вів колонку в газеті *«Sun»* упродовж кількох років, поки студентські демонстрації в його власному університеті не вимусили його покинути цю справу — подія, яка — нехай і сумна сама по собі — навряд чи мала б місце, якби колонка була зразком безсторонності. (Vincent. *Intelligent Person's Guide*, pp.9-10.)

16. Mark Monmonier. *How to Lie with Maps* (Chicago, 1991).

17. Jenkins. *On «What is History?»*, p.30.

18. Hayden White. *The Problem of Change in Literary History. // New Literary History*, Vol.7 (1975), p.109.

19. Zagorin. *Reconsiderations*, p.171.

20. Генріх VIII до Анни Болейн, Лист № 2, в: C.H.Williams (ed.). *English Historical Documents 1785-1558* (London, 1971), p.700.

21. Spiegel. *History and Post-Modernism*, p.195.

22. Jenkins. *Re-thinking*, p.19.

23. Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*, pp.254-6. Таку ж точку зору див. у: Somekawa and Smith. *Theorizing*, pp.156-7.

24. Henry Abelove et al. (eds.). *Visions of History* (New York, 1978), p.14.

25. Richard J.Evans. *From Hitler to Bismarck: Third Reich and «Kaiserreich» in Recent Historiography. // Historical Journal*, Vol.26 (1983), pp.485-97 and 999-1020, передрукована в його ж: *Rethinking German History: Nineteenth-Century Germany and the Origins of the Third Reich* (London, 1987), pp.55-92, тут: pp.77-9.

26. Henry Ashby Turner, рецензія на Абрагама в: *Political Science Quarterly*, Vol.97 (1982–30), pp.739-41, і лист в: *American Historical Review*, Vol.88 (1983), pp.1143-9, з відповіддю Абрагама.

27. Весь цей матеріал з'явився врешті-решт друком у суперечці між Фелдманом і Абрагамом у *«Central European History»*, Vol.17 (1984), pp.159-293, де Абрагам зокрема оприлюднив багато закулісних маневрів двох попередніх років, дещо збентеживши цим редактора часопису.

28. White. *Metahistory*, p.284.

29. Tim Mason, лист у «*American Historical Review*», Vol.88 (1983), p.1146.

30. Gerald D.Feldman. *A Collapse in Weimar Scholarship. // Central European History*, Vol.17 (1984), pp.159-77, тут: p.176. Див. також: Ulrich Nocken. *Weimarer Geschichte(n). // Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Vol.71 (1984), pp.505-27; ця праця перераховує, однак, багато тривіальних помилок і не може задовільно відрізнити їх від тих головних, які викликали дискусію.

31. David Abraham. *The Collapse of the Weimar Republic* (2nd edn., New York, 1986). Проте це видання теж містить численні помилки, бо Абрагам не мав змоги повернутися в архіви в комуністичній Східній Німеччині, де він зібрав значну частину документів, і тому повторює помилки, зроблені ним у первинних розшифровках і нотатках.

32. Feldman. *A Collapse*, p.165.

33. David Abraham. *A Reply to Gerald Feldman. // Central European History*, Vol.17 (1984), pp.178-245, тут: p.184.

34. Feldman. *A Collapse*, p.169.

35. Abraham. *A Reply*, p.186.

36. Hexter. *On Historians*, pp.243, 250-1, цитує: Christopher Hill. *Intellectual Origins of the English Revolution* (Oxford, 1965), p. vii. Можна, однак, показати, що Гекстер робить те саме, вибираючи з праці Гілла докази на підтвердження власної критики цієї праці. Гекстер критикує Гілла за «поєднання» різних історичних груп у невелику кількість надто спрощених категорій, але потім поєднує всіх істориків у дві ще більш спрощені категорії «поєднувачів», яким нібито був Гілл, і «розділювачів», як він сам, який начебто мав більш диференційовані, а отже точніші погляди на історію. З цих питань див.: William G.Palmer. *The Burden of Proof: J.H.Hexter and Christopher Hill. // Journal of British Studies*, Vol.19 (1979), pp.121-9.

37. Novick. *That Noble Dream*, pp.612-21; Новік достатньо чесно визнає, що Абрагам «був моїм студентом і є моїм добрим приятелем», і тому, як можна припустити, його оцінка цієї справи неминуче була упередженою.

38. Цитовано в: Novick. *That Noble Dream*, p.620.

39. Lawrence Stone. *The Anatomy of the Elizabethan Aristocracy. // Economic History Review*, Vol.18 (1948), pp.1-53; Hugh Trevor-Roper. *The Elizabethan Aristocracy: An Anatomy Anatomized. // Economic History Review*, 2nd series, Vol.3 (1951), pp.279-98; Lawrence Stone. *The Elizabethan Aristocracy — A Restatement. // Economic History Review*, 2nd series, Vol.4 (1952), pp.302-21; J.P.Cooper. *The Counting of Manors. // Economic History Review*, 2nd series, Vol.8 (1956), pp.377-89; J.H.Hexter. *Reappraisals in History* (London, 1961), pp.117-62 (*«Storm over the Gentry»*), esp. p.138; Kenyon. *The History Men*, p.258.

40. Hayden White. *Historical Emplotment and the Problem of Truth.* // Saul Friedländer (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the «Final Solution»* (Cambridge, Mass., 1992), pp.37-53. Цитування Вайтом книжки-коміксу про Освенцім (Art Spiegelman. *Maus: A Survivor's Tale* (2 vols., London, 1989-91)), де персонажами виступають різні тварини, не зводиться до твердження, що Освенцім може стати сюжетом комедії: комікс Шпігельмана, безумовно, зроблений у трагічних тонах.

41. White. *Response*, p.241.

42. Jacoby. *A New Intellectual History?*, p.418.

43. Stone. *History and Post-Modernism*, p.190.

44. Jenkins. *Re-thinking*, p.15.

45. Ibid., p.32.

46. Somekawa and Smith. *Theorizing*, p.153.

5. Причинність в історії

1. Carr. *What is History?*, p.87.

2. Ibid., pp.86-104.

3. Ibid., pp.104-5.

4. Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*, p.304.

5. A.J.P.Taylor. *War by Timetable* (London, 1976).

6. A.J.P.Taylor. *A Personal History* (London, 1985).

7. У нашій книжці використовується написання «антисемітизм», а не загальноприйняте «анти-семітизм». Останнє є саме по собі антисемітським формулюванням; не було і немає такої речі, як «семітизм», окрім як у головах антисемітів.

8. Carr. *What is History?*, p.108.

9. Ibid., p.120.

10.Martin. *Objectivity and Meaning*, pp.48-9.

11. Megill. *Recounting the Past*, p.627.

12. Geoffrey Barraclough. *History and the Common Man* (London, 1967), pp.3-15.

13. Vincent. *Intelligent Person's Guide*, pp.45-9.

14. Zeldin. *Social History and Total History*, p.243. Як це не дивно, слово «зв'язки», безсумнівно, через просту неуважність неправильно цитується як «лінії» в: Gertrude Himmelfarb. *On Looking into the Abyss: Untimely Thoughts on Culture and Society* (New York, 1995), p.138.

15. Zeldin. *Social History and Total History*, p.243.

16.Theodore Zeldin. *France 1848-1945*, Vol.I: *Ambition, Love and Politics* (Oxford, 1973), Vol.2: *Intellect, Taste and Anxiety* (Oxford, 1977).

17. Christopher Lloyd. *For Realism and Against the Inadequacies of Common Sense: A Response to Arthur Marwick.* // *Journal of Contemporary History*, Vol.31(1996), pp.191-207, тут: p.192.

18. Hayden White. *The Burden of History.* // Hayden White. *Tropics of Discourse* (Baltimore, 1978), pp.27-50; див. також: Hans Kellner. *White's Linguistic Humanism.* // *History and Theory*, Supplement 19 (1980), pp.1-29. Варто зазначити, що праці Вайта, передовсім *«Metahistory»*, є явно структуралістськими, а не постструктуралістськими, іншими словами — модерністськими, а не постмодерністськими. Однак, багато його ідей були з ентузіазмом сприйняті постмодерністами, тому, хоча структуралістські аспекти його підходу виявилися глухим кутом, цього не можна сказати про їхні релятивістські наслідки для історії.

19. White. *The Politics of Historical Interpretation: Discipline and Sublimation.* // White. *The Content of the Form*, pp.58-82.

20.Hayden White. *Metahistory*, pp. xi-xii.

21. Jenkins. *Re-thinking*, pp.32-3.

22. Frank Ankersmit. *History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor* (Berkeley, 1994), pp.33-4.

23.Rosenau. *Post-Modernism*, pp.67-8.

24. Elizabeth Deeds Ermarth. *Sequel to History: Postmodernism and the Crisis of Historical Time* (Princeton, 1992), pp.22, 212; Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*, pp.205, 211, 235; див. також: Robert Young. *White Mythologies: Writing History and the West* (London, 1990), де історія *tout court** розглядається як «колоніалістська».

25. David Carr, рецензія на: Ermarth. *Sequel to History.* // *History and Theory*, Vol.32 (1993), pp.179-87, тут: pp. xi, 14, 29, 25.

26. Ibid., p.184, тут: p.191.

27. White. *The Content of the Form*, p.27.

28. LaCapra. *History and Criticism*, p.119.

29. Можливо, Лякапра користувався англійським скороченим виданням книжки, з якого було вилучено більшу частину антропологічного аналізу оригінального французького видання.

30. Richard J.Evans. *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910* (Oxford, 1987).

31. Hayden White. *Tropics of Discourse* (Baltimore, 1978), p.50.

32. Richard Hofstadter. *The Progressive Historians: Turner, Beard, Parrington* (New York, 1968), pp.463-6.

33. Sande Cohen. *Historical Culture. On Recoding of an Academic Discipline* (Berkeley, 1986), pp.19-21, 171, 174, 228, 326.

34.Див.: Geoff Bennington. *Lyotard: Writing the Event* (Manchester, 1988); Jean-François Lyotard. *Dérive à partir de Marx et Freud* (Paris, 1973), *Instructions païennes* (Paris, 1977).

35. Jean-François Lyotard. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (Minneapolis, 1984), pp. xxiii-xxiv.

---

* Всього лиш; просто-напросто (*фр.*).

36. Elton. *Return*, p.44.

37. Ibid., p.45.

38. Zeldin. *Social History and Total History*, p.245.

39. Namier. *Structure*; Eugene D.Genovese. *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made* (New York, 1974); Hans-Ulrich Wehler. *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen, 1973).

40. F.W.Maitland. *Domesday Book and Beyond. Three Essays in the Early History of England* (Cambridge, 1897); Hellmut Diwald. *Geschichte der Deutschen* (Frankfurt am Main, 1978).

41. Цитовано в: Peter Burke. *Preface. //* Marc Bloch. *The Historian's Craft* (Manchester, 1992), p. xvi.

42. Приклад такого ігнорування див. у: Somekawa and Smith. *Theorizing*, pp.155-6.

43. Southgate. *History*, p.114.

44. Цитовано в: Peter Burke. *The French Historical Revolution. The Annales School 1929-1989* (Oxford, 1990), p.39.

45. Ibid., p.35.

46. Fernand Braudel. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (2 vols., London, 1972-73). Скептично налаштовані постмодерністські критики, однак, назвали *«Середземномор'я»* Броделя «наративною історією», бо точка зору, що вона не є такою, залежить від спрощеного розуміння оповіді як опису послідовних у часі подій, тоді як досвідчений погляд бачить її як поєднання дії, подій, характерів та оточення, а цього дійсно багато у великій праці Броделя. Але хоча можна тільки вітати, що хтось принаймні завдав собі труду визначити наратив, а не просто припустити, що нам усе про нього відомо, це визначення насправді є дуже широким, аби бути дійсно корисним, і не рахується не тільки зі звичним серед істориків використанням, але і з концептом, використаним самим Броделем: *«histoire évenementielle»*, історія, основана на подіях.

47. Jean Delumeau. *La peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles), une cité assiegée* (Paris, 1978); *La péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe-XVIIIe siècles)* (Paris, 1983).

48. Можливо, помилково Ермарт датує початки постмодернізму початком XX століття, вилучаючи таким чином модерністське мистецтво, музику й архітектуру з модерну.

49. Kenyon. *The History Men*, pp.195-6.

50. Zagorin. *Reconsiderations*, pp.269-70.

51. Kirk. *History, language, ideas. // Social History*, p.227.

52. Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*, pp.223-5.

6. Суспільство та індивід

1. Джоан В.Скотт нападає на неназваних американських колег, що ті приписують цей вислів Герберту Бакстеру Адамсу, і тут же сама неправильно приписує його Едварду Фрімену (Joan Wallach Scott. *History in Crisis? The Other Side of the Story. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp. 680-92, тут: p.680). Цей вираз вжитий у: Seeley. *The Growth of British Policy* (London, 1895), див: *Oxford Dictionary of Quotations* (3rd edn., Oxford, 1979), p.419.

2. Gertrude Himmelfarb. *Some Reflections on the New History. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.661-70, тут: p.663.

3. Цитовано в: Richard Cobb. *The Police and the People* (Oxford, 1970), p.81.

4. Mehta. *Fly and the Fly-Bottle*, pp.187-9.

5. Cannadine. *G.M.Trevelyan.*

6. Див.: Lawrence W.Levine. *The Unpredictable Past: Reflections on Recent American Historiography. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.671-9, тут: p.674.

7. Пізніше він видав її в іншому видавництві, демонстративно назвавши «*An Intelligent Person's Guide to History*» (London, 1995).

8. Carr. *What is History?*, p.149.

9. Vincent. *Intelligent Person's Guide*, pp.1-8.

10. E.P.Thompson. *The Making of the English Working Class*, p.12.

11. G.M.Trevelyan. *English Social History* (revised edn., London, 1978).

12. Цитовано в: Kenyon. *The History Men*, p.167.

13. Eric Hobsbawm. *From Social History to the History of Society. // Daedalus*, No. 100 (1971), pp.20-45.

14. Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*, pp.202, 216.

15. Peter N.Stearns. *Coming of Age. // Journal of Social History*, Vol.10 (1976), pp.246-55. Ця стаття примітна також неумисними веселими наслідками того, що автор переплутав історика лорда Ектона з д-ром Вільямом Ектоном, вікторіанським експертом з проституції та жіночої сексуальності (ст.249).

16. John Breuilly. *What is Social History? //* Juliet Gardiner (ed.). *What is History Today?* (London, 1988), pp.49-51, тут: p.51.

17. Geoff Eley. *Some Recent Tendencies in Social History. //* Georg G.Iggers and Harold T.Parker (eds.), *International Handbook of Historical Studies* (London, 1980), pp.55-70.

18. Ankersmit. *History and Tropology*, p.175.

19. Zeldin. *Social History and Total History*, pp.240, 242.

20. Jon Lawrence and Miles Taylor. *The poverty of protest: Gareth Stedman Jones and the politics of language — a reply. // Social History*, Vol.18 (1993), pp.1-15, тут: p.12.

21. Gardiner (ed.). *What is History Today?*, pp.1-2.

22. Carr. *What is History?*, p.15.

23. Zagorin. *Reconsiderations*, p.273.

24. Laurence Veysey, цитовано в: Novick. *That Noble Dream*, p.592.

25. Див.: Jim Sharpe. *History from Below.* // Peter Burke (ed.). *New Perspectives on Historical Writing* (Oxford, 1991), pp.24-41, тут: p.37.

26. Thomas Nipperdey. *Deutsche Geschichte 1800-1866: Bürgerwelt und starker Staat* (Munich, 1983); *Deutsche Geschichte 1866-1918*, I: *Arbeitswelt und Bürgergeist* (Munich, 1990); II: *Machtstaat vor der Demokratie* (Munich, 1992); Hans-Ulrich Wehler. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, I: *Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700-1815* (Munich, 1987); II: *Von der Reformära bis zur industriellen und politischen «Deutschen Doppelrevolution» 1815-1845/49* (Munich, 1987); III: *Von der «Deutschen Doppelrevolution» bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914* (Munich, 1995). Philippe Ariès and Georges Duby (eds.). *A History of Private Life* (5 vols., Cambridge, Mass., 1989-92); Georges Duby and Michelle Perrot (eds.). *A History of Women in the West* (5 vols., Cambridge, Mass., 1993-5).

27. Mark Kishlansky. *A Monarchy Transformed: Britain 1603-1714* (London, 1996); Peter Clarke. *Hope and Glory: Britain 1900-1990* (London, 1996), обидва томи вийшли в серії *Penguin History of Britain* під редакцією Девіда Кеннедайна; заява видавця взята з суперобкладинки.

28. Norman Davies. *Europe: A History* (Oxford, 1996); книжка, вражаючий розмах якої компрометується фактичними неточностями.

29. Novick. *That Noble Dream*, p.628.

30. Vincent. *Intelligent Person's Guide*, p.103.

31. Ibid., p.107.

32. Hugh Trevor-Roper. *The Rise of Christian Europe* (London, 1965), p.9.

33. Ibid., p.104. «Ми», очевидно, означає британських істориків і студентів, що вивчають історію, яким Вінсент адресує свою книжку.

34. Kenyon. *The History Men*, pp.297, viii.

35. Carr. *What is History?*, pp.150-2.

36. Elton. *Return*, pp.101-26.

37. Juliet Gardiner (ed.). *The History Debate* (London, 1990).

38. Elie Halévy. *A History of the English People in the Nineteenth Century* (5 vols., London, 1924-32); François Bédarida. *A Social History of England, 1851-1975* (London, 1979).

39. Див., наприклад, примітку 26 вище; або: Philippe Ariès. *The Hour of Our Death* (London, 1971).

40. Jonathan D.Spence. *The Search for the Modern China* (New York, 1990).

41. Див.: Lawrence W.Levine. *The Unpredictable Past: Reflections on Recent American Historiography.* // *American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.671-9, тут: p.674.

42. David Mayfield and Susan Thorne. *Social history and its discontents: Gareth Stedman Jones and the politics of language.* // *Social History*, Vol.17 (1992), pp.165-88, тут: pp.165-7.

43. Mayfield and Thorne. *Social History*, p.179.

44. Eley and Nield. *Starting over: the present, the post-modern and the moment of social history*, pp.355-64.

45. David Carr, рецензія на: Ermarth. *Sequel to History*, p.185, тут: pp.56, 60, 62, 147, 177.

46. Wendy Lesser. *Pictures at an Execution. An Enquiry into the Subject of Murder* (Cambridge, Mass., 1994).

47. Щоб це не прозвучало несправедливо, можна зазначити, що Joyce, *Democratic Subjects*, pp.12-15, явно стоїть на позиціях лінгвістичного детермінізму, в якому суспільство, бідність тощо визначаються мовою, культурою та уявою, а не досвідом; або, іншими словами, люди насправді не є бідними, вони це собі лише уявляють.

48. Carr. *What is History?*, p.34.

49. J.Arch Getty. *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938* (Cambridge, 1985).

50. E.H.Carr. *Socialism in One Country*, Vol.I (London, 1958), p.151.

51. Carr. *What is History?*, pp.169-70.

52. Carlo Ginzburg. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (Baltimore, 1980). У більш загальному вигляді див.: Edward Muir and Guido Ruggiero (eds.). *Microhistory and the Lost Peoples of Europe* (Baltimore, 1991).

53. Особливо показовий приклад такого підходу див. у: Robert Conquest. *Stalin: Breaker of Nations* (London, 1991).

7. Знання і влада

1. Brenda Marshall. *Teaching the Postmodern* (London, 1992), p.4.

2. Carr. *What is History?*, p.26.

3. Elton. *Return to Essentials*, p.8.

4. Braudel. *The Mediterranean*, Vol.I, pp.19-21; Vol.II, pp.32, 67, 71; Fernand Braudel. *The Identity of France*, Vol.I (London, 1988), pp.15, 19-21.

5. Pierre Chaunu. *Le fils de la morte.* // Pierre Nora (ed.). *Essais d'egohistoire* (Paris, 1987), pp.61-107, тут: p.93.

6. Цитовано в: Kenyon. *The History Men*, p.223.

7. Lawrence Stone. *The Past and the Present* (London, 1981), pp.109-11.

8. Sheila Rowbotham. *Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It* (London, 1973); Renate Bridenthal and Claudia Koonz (eds.). *Becoming Visible: Women in European History* (Boston, 1977).

9. З цього загального питання див.: Vernon. *Who's afraid of the «linguistic turn»?*, p.83, n.8.

10. Цей аргумент див. у: Mayfield and Thorne. *Social History*, p.173.

11. Michel Foucault. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, trans. Donald F.Bouchard and Sherry Simon (Ithaca, New York, 1977), p.153.

12. Purkiss. *The Witch in History*, pp.1-4, 59.

13. Rudy Koshar. *Playing the Cerebral Savage: Notes on Writing German History before the Linguistic Turn. // Central European History*, Vol.22 (1989), pp.343-59.

14. Newton to Robert Hooke, 5 February 1675/6 (*Oxford Dictionary of Quotations* (3rd edn., Oxford, 1979)), p.362.

15. Див. примітку про «копіювання постмодернізмом вічних претензій на абсолютно оригінальний характер інтелектуальних дискусій, що тривають від часів Просвітництва», у: William Reddy. *Postmodernism and the public sphere: implications for the historical ethnography. // Cultural Anthropology*, Vol.7 (1992), pp.135-68.

16. Peter N.Stearns. *Some Comments on Social History. // Journal of Social History*, Vol.1 (1967), pp.3-6.

17. Stearns. *Coming of Age*, pp.246-55. Те, що може статися з новоствореною субдисципліною протягом тривалого періоду часу, показано на прикладі економічної історії, яка з'явилася в 1880-і роки. Перша університетська кафедра була відкрита в Гарварді в 1892 році. В Британії Економіко-історичне товариство було засноване в 1926 році, і до 1975 року кількість його членів досягла 2500 осіб. Але в середині 1980-х років історик економічної галузі Мартін Даунтон заявив, що хоча окремі кафедри економічної історії з'явилися спершу для того, щоб уникнути вузької сконцентрованості на високій політичній та дипломатичній історії, яка характеризувала провідні кафедри історії в першій половині сторіччя, але «окрема ідентичність вже більше не потрібна для захисту нехтуваних сфер дослідження, навпаки, тепер саме кафедри економічної історії стали інтроспективними й вузькими». На 1993 рік кількість членів Британського економіко-історичного товариства скоротилася до 1750 осіб. Наступного року секція економічної історії Британської академії була ліквідована, а її члени перейшли або в секцію економіки, або в ті чи інші секції історії. У своїй постанові 1996 року про атестацію досліджень Рада фондів вищої освіти звела історію та економічну історію в один атестаційний підрозділ на противагу тому, як було раніше. Усе це були ознаки смерті економічної історії як окремої дисципліни всього лиш через сто років після її появи. Див.: M.J.Daunton. *What is Economic History? //* Gardiner (ed.). *What is History Today?*, pp.37-8; Vincent. *Intelligent Person's Guide*, p.97.

18. George Melly. *Revolt into Style: The Pop Arts in Britain* (London, 1970).

19. Jenkins. *Re-thinking*, p.19.

20. Ibid., pp.20-1.

21. Southgate. *History*, p.24.
22. Ibid., p.8.
23. Somekawa and Smith. *Theorizing*, p.157.
24. Tony Bennet. *Outside Literature* (London, 1991), pp.16-30.
25. Wulf Kansteiner. *Searching for an Audience: The Historical Profession in the Media Age — A Comment on Arthur Marwick and Hayden White.* // *Journal of Contemporary History*, Vol.31 (1996), pp.215-19.
26. Jenkins. *On «What is History?»*, p.22.
27. E.P.Thompson. *Warwick University Limited. Industry, Management and the Universities* (Harmondsworth, 1970); його ж: *The Making of the English Working Class*. Томпсон лише під кінець життя був обраний членом Британської академії — звання, яке присуджувалося історикам, котрі значно поступалися йому віком і репутацією.
28. Penry Williams and G.L.Harriss. *A Revolution in Tudor History?* // *Past and Present* 25 (1963), pp.3-58.
29. G.R.Elton. *The Tudor Revolution in Government: Administrative Changes in the Reign of Henry VII* (Cambridge, 1953); Stone. *The Past and the Present*, p.107. Учні й прихильники Елтона часом мають іншу точку зору: див. значною мірою некритичний відгук Кеніона в: Kenyon. *The History Men*, pp.219-24.
30. Vincent. *Intelligent Person's Guide*, p.53.
31. Ibid., pp.52, 54.
32. John Vincent. *The Formation of the Victorian Liberal Party 1857-1868* (London, 1966).
33. Laura Lee Downs. *If «Woman» is Just an Empty Category, Then Why Am I Afraid to Walk Alone at Night? Identity Politics Meets the Postmodern Subject.* // *Comparative Studies in Society and History*, Vol.35 (1993), pp.414-37, тут: p.416.
34. Vincent. *Intelligent Person's Guide*, pp.12, 15.
35. Ibid., pp.40-2.
36. Southgate. *History*, p.116.
37. Carl Bridenbaugh. *The Great Mutation.* // *American Historical Review*, Vol.68 (1963), pp.322-3.
38. Fernand Braudel. *The identity of France*, Vol.I, pp.15, 19-21.
39. J.F.C.Fuller. *The Decisive Battles of the Western World, and their Influence upon History* (3 vols., London, 1954-6); його ж: *The Conduct of War, 1789-1961. A Study of the Impact of the French, Industrial and Russian Revolutions on War and its Conduct* (London, 1961).
40. Paul Boghossian. *What the Sokal hoax ought to teach us: the pernicious consequences and internal contradictions of «postmodernist» relativism.* // *Times Literary Supplement*, 13 December 1996, pp.14-15.
41. Joanna Bourke. *Dismembering the Male. Men's Bodies, Britain and the Great War* (London, 1996); Ute Frevert. *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft* (Munich, 1991).

42. Andreas Hillgruber. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums* (Berlin, 1986).

43. Ibid., pp.414-15.

44. Ibid., pp.423-4.

45. Joan Scott. *The Tip of the Volcano. // Comparative Studies in Society and History*, Vol.35, (1993), pp.444-51.

46. Ragnhild Hatton. *George I, Elector and King* (London, 1978); Olive Anderson. *Suicide in Victorian and Edwardian England* (Oxford, 1987); Annie Kriegel. *Aux Origines du Communisme Français 1914-1920* (2vols., Paris, 1964). Це лише три більш чи менш довільно вибраних приклади зі списку, який може бути розширений майже до нескінченності.

47. Purkiss. *The Witch in History*, pp.66-8.

48. Southgate. *History*, p.9.

49. Ann Wordsworth. *Derrida and Foucault: Writing the History of Historicity. //* D.Attridge et al. (eds.). *Post-structuralism and the Question of History* (Cambridge, 1987), p.116.

50. Somekawa and Smith. *Theorizing*, p.154.

51. Ibid., p.153.

52. Boghossian. *What the Sokal hoax ought to teach us*, p.15.

53. Martin Bernal. *Black Athena* (2 vols., London, 1987 and 1991); Mary R.Lefkowitz and Guy Mclean Rogers (eds.). *Black Athena Revisited* (Chapel Hill, 1996); та Mary R.Lefkowitz. *Not Out of Africa* (New York, 1996).

54. John Boswell. *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality. Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the 19th Century* (Chicago, 1980); його ж: *The Marriage of Likeness. Same-Sex Unions in Pre-Modern Europe* (New York, 1994); Jeffrey Weeks. *Sex, Politics and Society. The Regulations of Sexuality since 1800* (London, 1981), особливо розд. 6; Richard Davenport-Hines. *Sex, Death and Punishment. Attitudes to Sex and Sexuality in Britain since the Renaissance* (London, 1990).

8. Об'єктивність та її межі

1. Carr. *What is History?*, p.30.

2. Ibid., ch.5.

3. Carr. *What is History?*, p.6.

4. E.H.Carr. *The Bolshevik Revolution*, Vol.I (London, 1950), pp.5-6.

5. Цитовано в: Mehta. *Fly and the Fly-Bottle*, p.117.

6. H.R.Trevor-Roper, рецензія на «*What is History?*» в «*Encounter*», цитована в: Mehta. *Fly and the Fly-Bottle*, p.117.

7. E.H.Carr. *Michael Bakunin* (London, 1937); його ж: *The Romantic Exiles. A Nineteenth-Century Portrait Gallery* (London, 1933).

8. Francis Fukuyama. *The End of History and the Last Man* (London, 1992).

9. Саме на такій основі можна обґрунтовано критикувати праці Карра з радянської історії, а не виходячи з уявних особистих невдач, перелічених у злобному нападі Нормана Стоуна на Карра в 1983 році («*Grim Eminence*», p.982).

10. Elton. *Practice*, pp.4-7.

11. Наприклад: Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*; Jenkins. *Rethinking*; Southgate. *History*; і багато інших.

12. Читабельний і розумний опис кар'єри де Мана див. у: Lehman. *Signs of the Times*. Практично всі важливі матеріали по де Ману і самого де Мана корисним чином зібрані у: Werner Hamacher, Neil Hertz and Thomas Keenan (eds.). *Responses: On Paul de Man's Wartime Journalism* (Lincoln, Nebraska, 1989), та тих же упорядників: *Wartime Journalism 1939-1943, by Paul de Man* (Lincoln, Nebraska, 1988).

13. Цитовано в: Lehman. *Signs of the Times*, p.209.

14. Richard Rorty. *Taking Philosophy Seriously. // The New Republic*, 11 April 1988, цитовано в: Lehman. *Signs of the Times*, p.229.

15. J.Hillis Miller. *An open Letter to Professor Jon Wiener. //* Hamacher et al. (eds.). *Responses*, p.342.

16. Як зазначено в: Alan B.Spitzer. *Historical Truth and Lies about the Past* (Chapel Hill, 1996), pp.68-71, де цитується Гілліс Міллер, який ще десь заявив, що будь-яка інтерпретація будь-чого завжди неодмінно є хибною (див.: Rosenau. *Post-Modernism*, p.119).

17. Усе цитовано в: Lehman. *Signs of the Times*, pp.214, 216, 323-9.

18. Spitzer. *Historical Truth*, p.11.

19. James T.Kloppenberg. *Objectivity and Historicism: A Century of American Historical Writing. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), p.1030.

20. Paul Morrison. *Paul de Man: Resistance and Collaboration. // Representations*, Vol.32 (1990), p.71, цитовано в: Spitzer. *Historical Truth*, p.94.

21. Dominick LaCapra. *The Personal, the Political and the Textual: Paul de Man as Object of Transference. // History and Memory*, Vol.4 (1992), p.30, у статті, присвяченій головно надзвичайно непереконливому психоаналітичному з'ясуванню поведінки Дериди та інших захисників де Мана.

22. Spitzer. *Historical Truth*, pp.95-6.

23. Christopher Norris. *Deconstruction and the Interests of Theory* (Norman, Oklahoma, 1989), p.16.

24. White. *The Content of the Form*, pp.78-80.

25. Deborah E.Lipstadt. *Denying the Holocaust. The Growing Assault on Truth and Memory* (New York, 1993), p.1.

26. *The Duke Chronicle*, виправдовуючи рішення опублікувати оголошення, складене тими, хто заперечує голокост; цитовано в: Lipstadt. *Denying the Holocaust*, p.198.

27. Цитовано в: Lipstadt. *Denying the Holocaust*, p.198.

28. Ibid., pp.3, 137-56, 183-208.

29. Ibid., pp.19-20.

30. Jane Caplan. *Postmodernism, Poststructuralism, and Deconstruction: Notes for Historians. // Central European History*, Vol.22 (1989), pp.274, 278. Цитуючи ці абзаци, Гертруда Гіммельфарб (Gertrude Himmelfarb. *On Looking Into the Abyss*, p.143) звинувачує Каплан в неспроможності вирішити ці проблеми. Але питання є чисто риторичними.

31. Appleby, Hunt and Jacob. *Telling the Truth*, p.236.

32. Див. корисні відмінності в: Pauline Marie Rosenau. *Post-Modernism and the Social Science.*

33. Simon Schama. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (New York, 1989).

34. Orland Figes. *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891-1921* (London, 1996).

35. Natalie Zemon Davis. *The Return of Martin Guerre* (Cambridge, Mass., 1983).

36. Robert Darnton. *The Great Cat Massacre* (London, 1983).

37. Robert Finlay. *The Refashioning of Martin Guerre. // American Historical Review*, Vol.93 (1988), pp.553-71; див. також: Natalie Zemon Davis. *On the Lame*, ibid., pp.572-603.

38. Harold Mah. *Suppressing the Text: The Metaphysics of Ethnografphic History in Darnton's «Great Cat Massacre». // History Workshop Journal*, 31 (1991), pp.1-20.

39. Elton. *Return*, p.43.

40. R.W.Davies. *Soviet History in the Gorbachev Revolution* (London, 1989); Gerd Meyer (ed.). *Wir brauchen die Wahrheit. Geschichtsdiskussion in der Sowjetunion* (2nd edn., Cologne, 1989).

41. Цитовано в: Cannadine. *G.M.Trevelyan*, pp.75, 196.

42. Novick. *That Noble Dream*, p.6.

43. Thomas L.Haskell. *Objectivity is not Neutrality: Rhetoric and Practice in Peter Novick's «That Noble Dream». // History and Theory*, Vol.29 (1990), pp.129-57; цитати на ст.132.

44. Novick. *That Noble Dream*, pp.1-2.

45. Haskell. *Objectivity*, p.141.

Післямова

1. У «Післямові» враховані наступні рецензії та коментарі: Michael Burleigh. *Making History or Making-Up History? // Sunday Telegraph*, 14 September 1997, review section, p.13; Roy Porter. *Defending History. //* BBC Radio 3 *Book of the Week*, 15 September 1997; Bernard Crick. *The Truth, the Whole Truth — and Nothing But. // Independent* Saturday Magazine, 20 September 1997, p.14; Niall Ferguson. *History is Dead. Long Live History! // Sunday Times*, 21 September

1997; Ronald Hutton. *What Is History Really About? // Times Educational Supplement*, 26 September 1997; Samuel Brittan. *The Many Failings of Post-modernism. // Spectator*, 27 December 1997; John Charmley. *Time to Move Past Postmodernism. // Daily Telegraph*, 27 September 1997, p. A4; Steven Kassem. *In Defence of History. // Epigram*, 16 October 1997; Keith Thomas. *A Good Kicking. // New Statesman and Society*, 17 October 1997, p.46; A.C.Grayling. *Historical Truth Put on the Line. // Financial Times*, Weekend Supplement, 25/26 October 1997, p. vi; Joyce Appleby. *Does It Really Need Defending? // Times Literary Supplement*, 31 October 1997, p.10; Steve Smith. *Truth in an Age of Challenge. // Times Higher Educational Supplement*, 28 November 1997, p.26; Stefan Collini. *The Truth-vandals. // Guardian*, 18 December 1997, p.15; Daniel Johnson. *The History Man. // Prospect*, November 1997, pp.64-5; Matthew Trinca. *History's Impossible Dream. // Australian*, 3 December 1997; Chris Harman. *Subjects and Objects. // Socialist Review* 215 (January 1998), p. 27; Peter Ghosh. *Laid Down by Ranke*, in *London Review of Books*, 19 October 1998 (і подальших листах до *LRB*); Lynn Hunt. *Does History Need Defending? // History Workshop Journal*, Issue 46, December 1998; Anthony Easthope, у *Textual Practice*, Winter 1998, pp. 563-6; Steve Weinberg. *Not All Ways of Recalling the Past are Equal. // Christian Science Monitor*, Boston, 21 January 1999; David Gress. *The «End» of History? // Orbis: A Journal of World Affairs*, Spring 1999, pp. 314-36; Doug Munro, in *Journal of Social History*, Vol.32, Summer 1999, pp. 941-2; Diane Purkiss. *Response to Professor Richard Evans*, Internet <reviews-list@ihr.sas.ac.uk>; Keith Jenkins. *Why History? Ethics and Postmodernity* (London, 1999), Chapter 4, «On Richard Evans», та в інших місцях цієї ж книжки; Diane Purkiss. *Richard Evans, Yet Once More*, Internet <reviews-list@ihr. sas.ac.uk>.

Окрім того, ця відповідь враховує також деякі моменти, зачеплені в листах, опублікованих у «*Times Higher Educational Supplement*» 19 і 26 вересня 1997 року у відповідь на мою статтю «Істина, загублена в марних точках зору», опубліковану в тому ж періодичному виданні 12 вересня 1997 року (ст.18). Об'ємніша й більш рання версія цієї післямови опублікована на *web*-сторінці Інституту історичних досліджень Лондонського університету. Вона містить відгуки на німецьке видання, випущені тут.

Що читати далі

Класичний вихідний пункт для роздумів над такими проблемами, як об'єктивність, причинність і роль особистості в історії, книжка Е.Г.Карра *«Що таке історія?»* (E.H.Carr. *What is History?* (London, 1961)), була перевидана посмертно у 1987 році з новим розділом, доданим його співпрацівником, фахівцем з радянської історії Р.В.Дейвісом, де подані деякі нові міркування Карра, що ґрунтуються на його нотатках для другого, переглянутого видання. Карр завершив передмову до цього планованого другого видання перед своєю смертю в 1982 році, і вона також надрукована професором Дейвісом разом із коментарем Дейвіса до нотаток Карра. Цей новий матеріал цікаво читати. Карр, очевидно, мав намір розглянути, наприклад, виклик історії з боку структуралістської лінгвістики; дуже жаль, що смерть перешкодила йому зайнятися цією проблемою. Із власною історичною працею Карра *«A History of the Soviet Russia»* (в 14-ти томах, London, 1950-78) варто познайомитися, щоб побачити, як він втілює свої погляди на практиці; його книжка *«The Russian Revolution from Lenin to Stalin, 1917-1929»* (London, 1929) – це зручний однотомний короткий виклад. Стаття Нормана Стоуна (Norman Stone. *Grim Eminence. // London Review of Books*, 20 January 1983, p.982) – це сумнозвісний розгром Карра як людини і як історика.

Головний консервативний критик Карра, Дж.Р.Елтон (G.R.Elton), найбільш переконливо викладає свої погляди в *«The Practice of History»* (Sydney, 1967). Вона містить не тільки різкий захист неоранкеанського погляду на історію як таку, що основується передовсім на джерелах, а не на теоріях та уявленнях історика, але й подає багато порад щодо методики дослідження, написання праць та викладання. Кращим зразком якостей самого Елтона як історика все ще є його перша книжка *«The Tudor Revolution in Government: Administrative Changes in the Reign of Henry VIII»* (Cambridge, 1953). Його погляди переконливо критикуються в: Lawrence Stone. *The Past and the Present* (London, 1981, згодом перевидана з доповненнями під назвою *«The Past and the Present Revisited»*; окрім того містить надзвичайно

цікаву підбірку рецензій переважно на головні праці з соціальної історії), та в: Penry Williams and G.L.Harriss. *A Revolution in Tudor History? // Past and Present* 25 (1963), pp.3-58.

Для тих, хто хоче більше знати про історію історії як дисципліну, яка оглянута (головним чином побіжно) у працях Карра та Елтона, найкращим вступом буде збірка уривків з маніфестів істориків різних часів: Fritz Stern. *The Varieties of History: From Voltaire to the Present* (Cleveland, Ohio, 1956). Для тих, хто шукає загальний виклад предмета історія історії, корисним, хоча, безумовно, коротким і вибірковим вступом буде: Ernst Breisach. *Historiography: Ancient, Medieval and Modern* (2nd edn., Chicago, 1994). Особливо корисний огляд німецької соціальної історії знаходимо в: Georg G.Iggers. *New Directions in European Historiography* (London, 1985). Критичний огляд німецької історіографії останнього часу див. у: Richard J.Evans. *Rereading German History* (London, 1997). З італійськими «мікроісториками» найкраще знайомитися по: Edward Muir and Guido Ruggiero (eds.). *Microhistory and the Lost Peoples of Europe* (Baltimore, 1991).

Мінливі прагнення та долю соціальної історії в Америці можна простежити у трьох редакційних статтях Пітера Стірнса (Peter N.Stearns): *Some Comments on Social History. // Journal of Social History*, Vol.1 (1966-67), pp.3-6; *Coming of Age. // Journal of Social History*, Vol.10 (1976/7), pp.246-55; *Social History Update: Encountering Postmodernism. // Journal of Social History*, Vol.23 (1988/9), pp.176-87.

Harvey J.Kaye. *The British Marxist Historians* (Cambridge, 1984) — це корисний і доброзичливий вступ до творчості групи видатних істориків, включаючи Е.П.Томпсона, Еріка Гобсбаума та Кристофера Гілла. Існує також повчальна збірка інтерв'ю з цими та іншими істориками лівого крила, видана Генрі Ейблавом (Henry Abelove) та іншими: *«Visions of History»* (New York, 1978); інтерв'ю були проведені хитромудро названою Середньоатлантичною організацією радикальних істориків та насамперед опубліковані в її часописі *«Radical History»*. Прихід сучасної, головним чином не-марксистської соціальної історії в Британію був заявлений спеціальним випуском *«Times Literary Supplement»*, 7 April 1966, де найбільш примітною є, мабуть, стаття Кіта Томаса (Keith Thomas). Eric Hobsbawm. *From Social History to the History of Society. // Daedalus*, No.100 (1971), pp.20-45, — це класичне ствердження оптимізму, який у той час відчували історики соціальної сфери. Theodore Zeldin. *Social History and Total History. // Journal of Social History*, Vol.10 (1976), pp.237-45, була раннім вираженням скептицизму історика, який перебував, можливо, під більшим впливом школи *«Annales»*.

Щодо самої школи *«Annales»*, то Peter Burke. *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-89* (Oxford, 1990) є, на жаль, спрощеною, описовою і майже ніяк не враховує ширшу інтелектуальну історію Франції вказаного періоду. Peter Burke (ed.). *New Perspectives on Historical Writings* (Oxford, 1991) також розчаровує своїм випадковим складом, стиг

тими різної якості, частина з яких написані дуже туманно. Найглибшим є, мабуть, розділ Джима Шарпа (Jim Sharpe) «*History from Below*», pp.24-41. Найкращим підходом до школи «*Annales*» все ще залишається прекрасний парис Дж.Г.Гекстера (J.H.Hexter) у його книжці «*On Historians*» (London, 1979), написаний як пародія на стиль Фернана Броделя. Власні роздуми Броделя знаходимо в його «*On History*» (Chicago, 1980); роздуми провідної постаті у третьому поколінні школи «*Annales*» знаходимо в: Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Territory of the Historian* (Brighton, 1979).

John Kenyon. *The History Men: The Historical Profession in England since the Rennaisance* (2nd edn., London, 1993) — це цікавий і ерудований огляд обраної теми, повний чудових фактів; з іншого боку, це також і пам'ятник закоренілій вузькості й консерватизму дуже багатьох вітчизняних спеціалістів з англійської історії. Ще більшою мірою це стосується монографії John Vincent. *An Intelligent Person's Guide to History* (London, 1995) — корисного і часом провокаційного вступу до дисципліни, який спершу був замовлений видавництвом Оксфордського університету, а потім відхилений через явний (і, правду кажучи, абсолютно передбачуваний) брак політичної коректності. Невеличкий томик Вінсента багато в чому збігається з точкою зору Кеніона, але ще більше звужує її та містить деякі напрочуд зашорені й упереджені абзаци, які демонструють помітний брак знань щодо світової історичної науки за вузькими межами історії вікторіанської високої політики. Антидотом до Кеніона є видання: Christopher Parker. *The English Historical Traditions since 1850* (Edinburgh, 1990), яке весь час нападає на традиційний емпіризм істориків.

Ved Mehta. *Fly and the Fly-Bottle. Encounters with British Intellectuals* (London, 1963) передруковує чотири досить довгих статті, раніше опублікованих у часописі «*New Yorker*». Перші дві присвячені філософам, третя і четверта — історикам. Вони містять цілий ряд відвертих і часто веселих інтерв'ю з видатними тогочасними вченими, такими як Г'ю Тревор-Роупер, А.Дж.П.Тейлор та ексцентричний прихильник Неймірa Джон Брук, і становлять цікавий, розумний і надзвичайно приємний вступ до деяких головних історичних дискусій 1950-х — початку 1960-х років, включаючи скандал, зумовлений книжкою Е.Г.Карра «*Що таке історія?*». Роздрібленння дисципліни чверть століття згодом можна спостерігати в: Juliet Gardiner (ed.). *What is History Today?*» (London, 1988), де зібрана велика кількість дуже коротких нарисів щодо природи політичної історії, релігійної історії, воєнної історії тощо, написаних англійськими істориками, які працюють у цих жанрах; для деяких з них — це особисте хоббі, інші часом говорять щось, що викликає ширший інтерес.

З давніших книжок все ще варто читати: Pieter Geyl. *Debates with Historians* (London, 1955), за розгляд у ній постатей істориків, починаючи від Маколея та Мішле, а передовсім — за розгром праці Арнолда Тойнбі «*Вивчення історії*» у розділах від 5 по 8. Праця Ґейла «*Napoleon: For and*

Against» (London, 1954) — це класичне дослідження того, як судження істориків змінюються і суперечать одне одному з ходом часу, відповідно до контексту, в якому історики писали: книжка завершується знаменитим твердженням Гейла, що історія — це «дискусія, яка не має кінця».

Консервативний американський історик Гертруда Гіммельфарб (Gertrude Himmelfarb), фахівець з історії вікторіанської Англії — це одна з найрізкіших і найпослідовніших критиків усіх видів історичної науки, які не ставлять у центр розгляду політику та події. Особливо важливими є дві збірки її нарисів — «*The New History and the Old: Critical Essays and Reappraisals*» (Cambridge, Mass., 1987) та «*On Looking into the Abyss*» (New York, 1994), — надзвичайно цікаві й провокативні, але зіпсовані технікою полеміки, коли утверджується її власна позиція без будь-якого обґрунтування і відкидаються альтернативи головно через інсинуації щодо мотивів тих, хто їх захищає. З різних видів історичної науки Гіммельфарб створює щось, що називається «нова історія», а потім обрушується на неї за її нездатність досягти єдності або синтезу, так як це нібито робила (така сама уявна) «стара історія». І однак, хоча загальна її аргументація насправді не переконує, їй по ходу вдається зробити чимало надзвичайно важливих зауважень.

Peter Novick. *That Noble Dream: The «Objectivity Question» and the American Historical Profession* (Cambridge, 1988) — це серйозний історичний огляд американської сцени, значно ширший за охопленням, ніж обіцяє заголовок. Блискуче написана й глибока за змістом, книжка переповнена цікавим матеріалом і гострим проникливим аналізом; її не лише необхідно, але й цікаво читати. Відверто релятивістська позиція Новіка зумовила передбачуваний хор критики. Найдовша і найбільш переконлива, можливо, критична праця — це: Thomas L.Haskell. *Objectivity is not Neutrality: Rhetoric vs. Practice in Peter Novick's «That Noble Dream»*. // *History and Theory*, Vol.29 (1990), pp.129-59; інша уважна критична праця — це: James T.Kloppenberg. *Objectivity and Historicism: A Century of American Historical Writing*. // *American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.1011-30. Theodore Hamerov. *Reflections on History and Historians* (Madison, Wisconsin, 1987), пропонує альтернативний, часто досить похмурий погляд на американських істориків з консервативної точки зору.

Хоча єйльський історик Дж.Г.Гекстер (J.H.Hexter) написав мало самостійних історичних праць, зате опублікував значну кількість глибоких, проникливих і часто цікавих аналітичних праць, присвячених діяльності інших істориків. Деякі з них були зібрані в книжці «*Reappraisals in History*» (London, 1961). Див. також його книжку «*Doing History*» (London, 1971) з хорошим розділом про Е.Г.Карра. Праця Гекстера «*On Historians*» (London, 1979) містить знамениту атаку на Кристофера Гілла, варту уваги як основа для дискусії про небезпеки деяких історичних методів, керованих ідеологією, і для питання про те, чи можна сказати щось подібне про всі методи. William G.Palmer. *The Burden of Proof: J.H.Hexter and Christopher Hill*. //

Journal of British Studies, Vol.19 (1979), pp.121-9 — це радше піяково літературний звіт про дискусію, який, однак, містить декілька хороших критичних зауважень. Напад Гекстера вперше вийшов друком під назвою «*The Burden of Proof*» у часописі «*Times Literary Supplement*», 24 October 1975; відповідь Гілла «*Reply to Hexter*» див. у випуску за 7 листопада 1975 року; Гекстер опублікував «*Reply to Hill*» у випуску за 28 листопада 1975 року.

Праці філософів щодо природи історії переважно присвячені вузькому колу питань, які розглядаються на високому рівні абстракції, значно вищому від рівня реальних праць з історії. Одна з найвище оцінених подібних праць — W.H.Walsh. *An Introduction to the Philosophy of History* (3rd edn., London, 1967) — невтішно вимучена і сьогодні вже виглядає надто застарілою. Michael Stanford. *The Nature of Historical Knowledge* (Oxford, 1986) — не більш вимучена і намагається головним чином подати систематичний опис того, що роблять історики, за допомогою термінології, звичної для читача, який займається філософією. Книжка Стенфорда «*Companion to the Study of History*» (Oxford, 1994) — це нудний огляд деяких основних теоретичних проблем, безжально дидактичний за тоном. R.G.Collingwood. *The Idea of History* (Oxford, 1946) — важка, але корисна класична праця.

Найкращим початком для знайомства з постмодерністськими теоріями історії є, мабуть, праці голландського філософа Френка Анкерсміта (Frank Ankersmit): «*Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*» (The Hague, 1983); «*Historiography and postmodernism*». // *History and Theory*, Vol.28 (1989), pp.137-53; «*History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor*» (Berkeley, 1994). Анкерсміт і його американський колега Ганс Кельнер (Hans Kellner) видали строкату збірку нарисів «*A New Philosophy of History*» (London, 1995), де найбільш зрозумілою є стаття медієвістки Ненсі Ф.Партнер (Nancy F.Partner). Природа переходу радикальних американських істориків до постмодернізму чітко з'ясована в: Ellen Somekawa and Elizabeth A.Smith. *Theorizing the Writing of History, or «I can't think why it should be so dull, for a great deal of it must be invention»*. // *Journal of Social History*, Vol.22 (1988), pp.149-61. D.Attridge et al. (eds.). *Post-structuralism and the Question of History* (Cambridge, 1987) — це ще одна збірка нарисів, які відстоюють «лінгвістичний напрям».

Найбільш впливовою окремо взятою постаттю в усьому цьому був, очевидно, Гейден Вайт (Hayden White). За його часто обговорюваною, але мало наслідуваною книжкою «*Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*» (Baltimore, 1987) послідувала низка нарисів, зібраних у: «*Tropics of Discourse*» (Baltimore, 1978) та «*The Content of the Form*» (Baltimore, 1987). Ці тексти, якщо когось цікавлять такі речі, були радше структуралістськими, ніж постмодерністськими за характером, але використання в них літературної теорії для вивчення історичних праць і релятивістське визнання в них емпіричного змісту історичних праць другорядним чи неважливим відкриває шлях до радикальніших постмодерніст-

ських нападок на ідеї істини та об'єктивності в історичних дослідженнях у таких текстах, як: Linda Hutcheon. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction* (London, 1988).

Elizabeth Deeds Ermarth. *Sequel to History: Postmodernism and the Crisis of Representational Time* (Princeton, 1992) — це один із найрадикальніших постмодерністських текстів, що стосуються історії, де відстоюється скасування історичних концептів часу. Різку критику на цю працю див. у рецензії Девіда Карра (David Carr) в часописі *«History and Theory»*, Vol.32 (1993), pp.179-87. Sande Cohen. *Historical Culture: On the Recoding of an Academic Discipline* (Berkeley, 1986) є, мабуть, найбільш екстремістською з усіх; з нею варто познайомитися, щоб мати уявлення, як далеко може зайти автор у вигадуванні жаргону, щоб афішувати свій «науковий» підхід до предмета.

Останнім часом були й деякі інші варті уваги спроби популяризувати постмодерністські погляди на історію. Однією з найбільш доступних є: Beverley Southgate. *History: What and Why? Ancient, Modern and Postmodern Perspectives* (London, 1996). Значна увага, приділена розгляду античних істориків, не допомагає відстоюванню в книжці постмодерністського підходу. Alun Munslow. *Deconstructing History* (London, 1997) — це ще один постмодерністський історичний буквар, де розгляд іде, в основному, тим же шляхом. Keith Jenkins. *Re-thinking History* (London, 1991), дратівна суміш поблажливого дидактизму та свідомої неясності, яка дає, однак, корисний підсумок — і часом вульгаризацію — деяких головних постмодерністських положень. Праця того ж автора *«On «What is History?» From Carr and Elton to Rorty and White»* (London, 1995) ще детальніше торкається тих же проблем і розглядає деякі положення, заявлені обома сторонами в триваючій полеміці щодо постмодерністських підходів до історії від початку 1990-х років; майже половина книжки присвячена вимученому з'ясуванню ідей Ричарда Рорті та Гейдена Вайта. Geoff Eley. *Is all the world a text? From social history to the history of society two decades later. //* T.McDonald (ed.). *The Historical Turn in the Human Sciences* (Ann Arbor, 1992) — це значною мірою некритичний розгляд «лінгвістичного напряму», заповідей якого Елі поки що не дуже дотримується у своїх власних історичних працях.

Серед багатьох відповідей і критичних відгуків на постмодерністські нападки на історію та на «лінгвістичний напрям» в історичних дослідженнях найкращі поки що з'явилися у формі статей. Perez Zagorin. *Historiography and Postmodernism: Reconsiderations. // History and Theory*, Vol.29 (1990), pp.263-74, — з неї добре починати, бо це стаття, яка містить детальну, пункт за пунктом, відповідь американського спеціаліста з історії Англії XVII сторіччя на більш ранню статтю Френка Анкерсміта в цьому ж часописі, згадувану вище; відповідь Анкерсміта, *«Reply to Professor Zagorin». // History and Theory*, Vol.29 (1990), pp.275-96, є показово самовпевненою і непереконливою. *«Метаісторія»* Гейдена Вайта стала темою спеціального випуску *«Benefit»* No.19 часопису *«History and Theory»*, виданого в 1980 році під на-

нною «*Metahistory. Six Critiques*». Серед найбільш переконливих критичних відгуків на працю Вайта — парис видатного історика Стародавнього Риму Арнальдо Момільяно (Arnaldo Momigliano): «*The Rhetoric of History and the History of Rhetoric: On Hayden White's Tropes*». // *Comparative Criticism. A Yearbook* (ed. Elinor Shaffer, Cambridge, 1981), pp.259-68. Ідеї Вайта були також розглянуті та піддані інтелігентній критиці американським істориком думки Домініком Лякапра. Його «*History and Criticism*» (Ithaca, New York, 1985) — це невеличка збірка нарисів, перший з яких, «*Rhetoric and History*» особливо важливий. Lloyd S.Kramer. *Literature, Criticism, and Historical Imagination: The Literary Challenge of Hayden White and Dominick LaCapra*. Lynn Hunt (ed.). *The New Cultural History* (Berkeley, 1989), pp.97-128, подає критичний розгляд обох авторів.

Серед недавніх книжок-захистів історії від крайніх виявів постмодерністської критики Joyce Appleby, Lynn Hunt and Margaret Jacob. *Telling the Truth About History* (New York, 1994) присвячена головним чином спеціальній галузі історії науки; проте останні три розділи варті уваги як спроба спростувати особливо згубні інсинуації постмодерністської критики історичної науки. Alan B.Spitzer. *Historical Truth and Lies about the Past* (Chapel Hill, 1996) твердить, що всі політичні дискусії про минуле, зокрема й ті, в яких беруть участь постмодерністи, в кінцевому підсумку апелюють до критеріїв об'єктивної істини та історичної точності. Його розгляд справи де Мана особливо показовий у цьому відношенні.

David Lehman. *Signs of the Times. Deconstruction and the Fall of Paul de Man* (London, 1991) — це зрозуміла, дотепна й переконлива розповідь про фурор, що супроводив відкриття діяльності де Мана воєнного часу, і його наслідки для деяких аспектів постмодерністської теорії. Два томи Werner Hamacher, Neil Hertz and Thomas Keenan (eds.). *Wartime Journalism 1939-1943, by Paul de Man* (Lincoln, Nebraska, 1988) та *Responses: On Paul de Man's Wartime Journalism* (Lincoln, Nebraska, 1989) — у зручній формі подають практично всі важливі матеріали. Відштовхуючись від іншого, менш вагомого скандалу, Paul Boghossian. *What the Sokal hoax ought to teach us.* // *Times Literary Supplement*, 13 December 1996, pp.14-15, становить переконливу й могутню атаку на ключові постмодерністські позиції, за вихідний пункт беручи галас, зумовлений випадком, коли постмодерністський часопис «*Social Text*» прийняв до друку статтю, яку її автор пізніше визнав пародією на постмодернізм, підказавши, що це містифікація, включенням численних свідомих помилок, які не були розпізнані редакцією.

Найбільш виважена й глибока ліва критика постмодерністських поглядів на історію належить Рафаелю Семюелу: це його стаття, що складається з двох частин — «*Reading the Signs*». // *History Workshop Journal* 32 and 33 (1992), pp.220-251. Як і багато праць Семюела, вона залишилася незавершеною, і обіцяна третя частина, що мала містити безпосередню критику постмодерністського гіперрелятивізму, так ніколи й не з'явилася.

Bryan D.Palmer. *Descent into Discourse: The Reification of Language and the Writing of History* (Philadelphia, 1990) — це грубий напад на «лінгвістичний напрям», який демонструє вульгарно-марксистську позицію автора. Ще один марксистський напад, по ширшому фронту, самовдоволений і надто багатослівний трактат — Terry Eagleton. *The Illusions of Postmodernism* (Oxford, 1996) — навіть не починає трактувати виклик, який постмодернізм кидає історії. Так само розчаровує, хоч і підходить до проблеми під зовсім іншим кутом, книжка: G.R.Elton. *Return to Essentials. Some Reflections on the Present Stage of Historical Study* (Cambridge, 1991), яка містить три лекції про постмодернізм та історію, прочитані в Мічіґані в 1990 році. Продукт Елтонового старечого недоумства, вони рівною мірою поєднують упередженість та помпезність і корисні головним чином як копальня тривожних цитат. Дві більш ранніх лекції, які доповнюють цю досить тоненьку книжечку, нічим не кращі.

Pauline Marie Rosenau. *Post-Modernism and the Social Sciences: Insights, Inroads and Intrusions* (Princeton, 1992) — це розсудливий і широкий огляд стану справ на початку 1990-х років. Тут добре показано різницю між ультраскептичними варіантами постмодернізму, глибоко згубними для суспільних наук, у тому числі й історії, та більш конструктивними варіантами, які можуть бути корисними й стимулюючими для самоаналізу та оновлення дисципліни. Ще один корисний огляд дається в: David Harvey. *The Condition of Postmodernism: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (Oxford, 1991).

Joan W.Scott. *Gender and the Politics of History* (New York, 1988), пропонує деякі постмодерністські аргументи на захист «лінгвістичного напряму» з феміністичної точки зору. Catherine Hall. *Politics, Post-structuralism and Feminist History. // Gender and History*, Vol.3 (1991), pp.204-10, висловлює деякі слабкі сумніви. Історико-антропологічний часопис *«Comparative Studies in Society and History»*, який видається в Мічіґані, провів у 1993 році цікавий і важливий обмін думками на феміністичному кінці постмодерністського спектру. Laura Lee Downs. *If «Woman» is Just an Empty Category, Then Why Am I Afraid to Walk Alone at Night? Identity Politics Meets the Postmodern Subject. // Comparative Studies in Society and History*, Vol.35 (1993), pp.414-37, починає з проникливої критики підходу Скотт, але далі йде довгий і не дуже зрозумілий опис якоїсь психоісторичної праці як можливої альтернативи. Гнівна й нищівна відповідь Скотт, яка звинувачує Даунс у «невігластві й введенні в оману», в «пустодзвонному... поверховому... і схематичному» підході й робить висновок, що стаття «не може служити основою для серйозної дискусії з проблем, піднятих для історії постструктуралістськими та психоаналітичними теоріями», з'явилася під назвою *«The Tip of the Volcano». // Comparative Studies in Society and History*, Vol.35 (1993), pp.438-43, і, як на мій погляд, сама складається з перекручень, непорозумінь і частково навіть звичайних вигадок. За нею послідувала: L.L.Downs. *Reply to Joan Scott. //*

Comparative Studies in Society and History, Vol.35 (1993), pp.444-51, яка мало чого додає, головно через цілком зрозумілу відмову платити Скотт тією ж лінгвістичною монетою.

Окрім спеціалізованих сторінок у журналі «*History and Theory*», дискусії щодо історії та постмодернізму в інших часописах довго не починалися. Першим став «*American Historical Review*», надрукувавши статтю: John E.Toews. *Intellectual History After the Linguistic Turn. // American Historical Review*, 92 (1987), pp.879-908, за якою послідував симпозіум з постмодернізму у випускові 1989 року. У вступній статті — David Harlan. *Intellectual History and the Return of Literature. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.581-609 — відстоюється постмодерністська теза, що інтелектуальна історія, яка намагається відновити смисли, котрі малися на увазі такими авторами, як Томас Гоббс чи Джон Лок, пов'язуючи їх з їхнім історичним контекстом, — це просто «трюк»; відповідь на цю статтю — David Hollinger. *The Return of the Prodigal? The Persistence of Historical Knowing. // American Historical Review*, Vol.94 (1989). pp.610-21 — не може дати собі ради з головними теоретичними проблемами. Відповідь Девіда Гарлана, «*Reply to David Hollinger*». *// American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.622-6, відплачує йому тією ж монетою. Наступна стаття, Allan Megill. *Recounting the Past: «Description», Explanation, and Narrative in Historiography. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.627-53, говорить мало цікавого окрім того, що намагається реабілітувати опис і оповідь перед лицем критики з боку «*Annales*» та інших «структуральних» істориків, які відкидали їх як просте перелічування фактів. За нею йшла добірка різношерстих статей в рамках дискусії «Стара та нова історія»: Theodore S.Hamerow. *The Bureaucratization of History. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.654-60; Gertrude Himmelfarb. *Some Reflections on the New History. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.655-70; Lawrence W.Levine. *The Unpredictable Past: Reflections on Recent American Historiography. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.671-9; Joan W.Scott. *History in Crisis? The Other side of the Story. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.680-92; і розсудливий підсумок: John E.Toews. *Perspectives on «The Old History and the New»: A Comment. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.693-8, де автор зумів помістити Гемероу і Скотт в один табір, а Гіммельфарб і Левіна в інший, повністю таким чином змінивши полярності, які малися на увазі іншими чотирма авторами. Дискусія породила подальшу добірку статей, серед них: Joyce Appleby. *One Good Turn Deserves Another: Moving Beyond the Linguistic: A Response to David Harlan. // American Historical Review*, Vol.94 (1989), pp.1326-32. Це мало продовження в «*American Historical Review*», Vol.97 (April 1992) у вигляді цікавої критичної статті: Russel Jacoby. *A New Intellectual History?*, pp.405-24, і досить високопарної і беззмістовної відповіді Домініка Лякапра: Dominick LaCapra. *Intellectual History and Its Ways*, pp.425-39.

Дискусія в часописі «*Central European History*», хоча й зосереджена на наслідках постмодернізму та «лінгвістичного напряму» особливо для німецьких істориків, теж була широкою. Ряд статей був опублікований у спеціальному подвійному випуску Vol.22 (1989), Nos.53-54 по темі «Німецькі історії: виклики в теорії, практиці, методиці», який став наслідком конференції, проведеної в жовтні 1989 року з постмодерністських викликів німецькій історії. Уявна швидкість публікації була оманною: у той час журнал, який видавався в Атланті, штат Джорджія, на цілі роки відставав від графіка; звідси нелогічне нібито зауваження видавців спеціального випуску 1989 року, що конференція відбулася «давним-давно» (ст.229), тоді як непосвяченим насправді могло видатися, що випуск опубліковано до початку конференції. Серед найважливіших статей знаходимо: Michael Geyer and Konrad H.Jarausch. *The Future of the German Past: Transatlantic Reflections for the 1990s*, pp.229-59; Isabel V.Hull. *Feminist and Gender History Through the Literary Looking-Glass: German Historiography in Postmodern Times*, pp.279-300; Rudy Koshar. *Playing the Cerebral Savage: Notes on Writing German History Before the Linguistic Turn*, pp.343-59; Konrad H.Jarausch. *Toward a Social History of Experience: Postmodern Predicaments in Theory and Interdisciplinarity*, pp.427-43. Усі вони написані з відверто постмодерністських позицій. Jane Caplan. *Postmodernism, Poststructuralism, and Deconstruction: Notes for Historians*, pp.260-78, пропонує інтелігентно викладені корективи. Варто зазначити, що хоча історичні праці одного з двох редакторів, Майкла Гейєра, які важко було зрозуміти навіть у кращі часи, тепер стали абсолютно незрозумілими, історичні праці другого, Конрада Г.Яраушa, залишаються незмінно емпіричними і не зазнали, схоже, жодного впливу з боку постмодерністських принципів, які він начебто прийняв у 1989 році (див., наприклад: Konrad H.Jarausch. *The Rush to German Unity* (New York, 1994)).

Дискусії в британських часописах були в цілому менш показовими. Полеміка в часописі «*Social History*» зосередилася навколо книжки (переважно опублікованих раніше) нарисів кембриджського історика Гарета Стедмена Джонса (Gareth Stedman Jones. *Languages of Class: Studies in English Working Class History 1832-1982* (New York, 1983)), яка засвідчила раннє захоплення автора «лінгвістичним напрямом». Відображаючи позицію Стедмена Джонса як впливової особистості у досить вузькій галузі — лівій, головно марксистській історіографії британського робітничого руху XIX століття, дискусія носила відверто обмежений характер, який ставав відчутнішим у міру її розвитку. Вона почалася статтею: David Mayfield. *Language and social history. // Social History*, Vol.16 (1991), pp.353-8; за нею послідувала: David Mayfield and Susan Thorne. *Social history and its discontents: Gareth Stedman Jones and the politics of language. // Social History*, Vol.17 (1992), pp.165-88. За цим послідувала гнівна і досить туманна відповідь двох кембриджських учнів Стедмена Джонса: Jon Lawrence and Miles Taylor. *The poverty of protest: Gareth Stedman Jones and the politics of*

language — a reply. // Social History, Vol.18 (1993), pp.1-15; і ще одна, навіть більш роздратована відповідь від всюдисущого Патрика Джойса: Patrick Joyce. *The imaginary discontents of social history: a note of response to Mayfield and Thorne and Lawrence and Taylor. // Social History*, Vol.18 (1993), pp.81-5. Суперечка гримотіла далі зі зростаючою тенденцією витворювати більше жару, ніж світла, і з усіх боків летіли звинувачення в «редукціонізмі», як у: David Mayfield and Susan Thorne. *Reply to «The poverty of protest» and «The imaginary discontents». // Social History*, Vol.18 (1993), pp.219-33; James Vernon. *Who is afraid of the «linguistic turn»? The politics of social history and its discontents. // Social History*, Vol.19 (1994), pp.81-97; Neville Kirk. *History, language, ideas and postmodernism: a materialist view. // Social History*, Vol.19 (1994), pp.221-40; Patrick Joyce. *The end of social history? // Social History*, Vol.20 (1995), pp.73-91; Geoff Eley and Keith Nield. *Starting over: the present, the postmodern and the moment of social history. // Social History*, Vol.20 (1995), pp.355-64; остання стаття зводилася головно до спроби врятувати поняття «клас» у марксистському смислі, неправильно зрозумівши Патрика Джойса і значною мірою уникаючи суттєвих проблем, як зазначав сам Джойс у своїй відповіді: Patrick Joyce. *The end of social history? A brief reply to Eley and Nield. // Social History*, Vol.21 (1996), pp.96-8. Уся дискусія основувалася на вузькому розумінні соціальної історії як передовсім марксистського проекту; вона, звичайно ж, значно ширша й різноманітніша.

Не має безпосереднього відношення до цієї дискусії, але дуже заслуговує на прочитання: Anthony Easthope. *Romancing the Stone: history writing and rhetoric. // Social History*, Vol.18 (1993), pp.235-49, яка поєднує короткий виклад деяких постмодерністських ідей щодо історії з цікавим аналізом досить заяложених метафор, використаних Лоренсом Стоуном у статті 1958 року; теоретичні наслідки не цілком нового відкриття, що Стоун схильний використовувати пересипану штампами мову, є не цілком зрозумілими. Істхоуп встановлює, що в аналізованій статті твердиться, ніби люди купували титули з матеріальних, а не культурних причин — але ж це, врешті-решт, всього лиш стаття, а знайомство з працею *«The Crisis of the Aristocracy»* показало б Істхоупу, що Стоун прекрасно усвідомлював ще й інші аспекти прагнень вищих класів в Англії XVI-XVII сторіч. І однак, це один з відносно небагатьох текстів, які основані на лінгвістичному аналізі друкованих праць живого історика, і важливий хоча б з цієї причини.

Аналіз Істхоупа був предметом дискусії, коли в часописі *«Journal of Contemporary History»* вибухнула полеміка внаслідок появи статті одного з членів редколегії: Arthur Marwick. *Two Approaches to Historical Study: The Metaphysical (Including «Postmodernism») and the Historical. // Journal of Contemporary History*, Vol.30 (1995), pp.5-35 — різка і часом не цілком компетентна атака одразу на декілька цілей, прочитана спершу як інавгураційна лекція професора Марвіка (після кількох десятиріч перебування на посаді завідувача кафедри історії у відкритому університеті) під на-

звою «Метаісторія — це нісенітниці, головне — це історія». Її слід читати разом із виваженою і на диво читабельною відповіддю Гейдена Вайта у тому ж журналі: Hayden White. *Response to Arthur Marwick. // Journal of Contemporary History*, Vol.30 (1995), pp.233-46. Цей обмін ініціював низку статей у «*Journal of Contemporary History*», Vol.31 (1996), де часом важко не помітити скреготу бойових сокир. Серед них: Christopher Lloyd. *For Realism and Against the Inadequacies of Common Sense: A Response to Arthur Marwick*, pp.192-207; Beverley Southgate. *History and Metahistory: Marwick versus White*, pp.209-14; Wulf Kansteiner. *Searching for an Audience: The Historical Profession in the Media Age — A Comment on Arthur Marwick and Hayden White*, pp.215-19; Geoffrey Roberts. *Narrative History as a Way of Life*, pp.221-8.

Коротшим, але суттєвішим від більшості вищезазначеного був обмін думками в часописі «*Past and Present*», ініційований попереджувальним пострілом Лоренса Стоуна: Lawrence Stone. *History and Post-Modernism. // Past and Present* 131 (1991), pp.217-18. Далі були: Patrick Joyce. *History and Post-Modernism. // Past and Present* 133 (1991), pp.204-9; Gabrielle Spiegel. *History and Post-Modernism. // Past and Present* 135 (1992), pp.194-208; Catriona Kelly. *History and Post-Modernism. // Past and Present* 133 (1991), pp.209-13, і новий обмін думками між Стоуном і Джойсом під тією ж назвою у випуску 133, ст.ст.204-11, та 135, ст.ст.189-94. Сюди ж належить: Gabrielle Spiegel. *History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages. // Speculum*, Vol.65 (1990), pp.59-96.

Зразком того, як може виглядати постмодерністська історія, можуть бути: Patrick Joyce. *Democratic Subjects: The Self and the Social in Nineteenth-Century England* (London, 1994); Diane Purkiss. *The Witch in History: Early Modern and Twentieth-Century Representations* (London, 1996); Natalie Zemon Davis. *The Return of Martin Guerre* (Cambridge, Mass., 1983) та Robert Darnton. *The Great Cat Massacre* (London, 1983). Два важливих критичних розгляди останніх двох книжок, які ставлять багато ширших питань, це: Robert Finlay. *The Refashioning of Martin Guerre. // American Historical Review*, Vol.93 (1988), pp.553-71, з відповіддю від Дейвіс («*On the Lame*») там само, ст.572-603; та: Harold Mah. *Suppressing the Text: The Metaphysics of Ethnographic History in Darnton's Great Cat Massacre. // History Workshop Journal*, 31 (1991), pp.1-20. Simon Schama. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (New York, 1989), та Orlando Figes. *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891-1921* (London, 1996) — це приклади кращих проявів впливу постмодернізму на традиційну історію; Simon Schama. *Dead Certainties* (London, 1991) — найгірших.

Деякі з найпроблематичніших аспектів впливу гіперрелятивізму дуже добре видно в: Deborah E.Lipstadt. *Denying the Holocaust. The Growing Assault on Truth and Memory* (New York, 1993) — це тверезий і компетентний звіт про історію спроб, які вже ефективно організовані в рух, заперечити реальність гітлерівських таборів смерті й політики, яка до них привела. Saul

Friedländer (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the «Final Solution»* (Cambridge, Mass., 1992) — це дуже важливий збірник матеріалів конференції, який містить перегляд Гейденом Вайтом своїх більш ранніх поглядів (*«Historical Emplotment and the Problem of Truth»*, pp.37-53). З «полемікою стосовно Абрагама», в ході якої були поставлені головні для дискусії проблеми щодо об'єктивності та сліпої відданості, найкраще знайомитися за присвяченим їй спеціальним випуском часопису *«Central European History»*, Vol.17 (1984), починаючи з об'ємного критичного розгляду праці Абрагама Gerald D.Feldman. *A Collapse in Weimar Scholarship*, pp.159-77.

Вже після публікації першого видання цієї книжки Кіт Дженкінс (Keith Jenkins) видав корисну антологію текстів *«The Postmodern History Reader»* (London, 1997) і наступну порцію власних поглядів у книжці *«Why History? Ethics and Postmodernity»* (London, 1999). Joyce Appleby *et al.* (eds). *Knowledge and Postmodernism in Historical Perspective* (London, 1996) — це ще одна антологія текстів. David Harlan. *The Degradation of American History* (Chicago, 1997) містить докладний огляд ідей Вайта, Рорті й Фуко. John Arnold. *History: A Very Short Introduction* (Oxford, 2000) у привабливий спосіб намагається висвітлити деякі постмодерністські ідеї шляхом розгляду деяких специфічних історичних прикладів. Без сумніву, кращим і найбільш вдумливим з написаних досі захистів постмодерністських підходів до історичної епістемології є: Robert E.Berkhofer, Jr. *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse* (Cambridge, Mass., 1995).

Серед недавніх критичних розглядів постмодерністських теорій історії найбільш повним є: C.Behan McCullagh. *The Truth of History* (London, 1998). МакКулаф пропонує обґрунтований захист слабких, але сповнених смислу концептів істини й об'єктивності. Панічна книжка Кіта Віндшатла (Keith Windschuttle. *The Killing of History: How a Discipline is Being Murdered by Literary Critics and Social Theorists* (Paddington, New South Wales, 1994)) — це збірка полемічних критичних висловлювань постмодерністських істориків, потішна, але перенасичена.

Серед корисних антологій теоретичних текстів останнього часу — Robert M.Burns and Hugh Rayment-Pickard (eds). *Philosophies of History from Enlightment to Postmodernity* (Oxford, 2000); Anna Green and Kathleen Troup (eds). *The Houses of History: A Critical Reader in Twentieth Century History and Theory* (Manchester, 1999). Michael Bentley. *Modern Historiography: An Introduction* (London, 1999) містить те, що обіцяє заголовок — у стислому й приємному для читання вигляді. Eric Hobsbawm. *On History* (London, 1997) — це збірка магістрантських есе.

Іменний покажчик

Абрагам, Девід 95, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 206, 212, 260, 261, 286
Адамс, Герберт Бакстер 22
Алеві, Елі 143
Андерсон, Олів 171
Андрес, Девід 233, 234, 235
Анкерсміт, Френк 12, 80, 92, 114, 126, 136, 144, 158, 182, 198, 201, 216, 222, 278, 279
Антоній, Марк 106
Арнольд, Джон 232, 233, 235
Арчер, Джефрі 61

Бакунін, Михайло 179
Бальзак, Оноре де 82
Банн, Стівен 61
Бараклаф, Джефрі 110
Барт, Ролан 78, 182, 198, 201
Баттерфілд, сер Герберт 252
Бедаріда, Франсуа 143
Беккер, Марджорі 59
Бенедикт, св. 45
Беннет, Тоні 222
Бері, Дж. Б. 24, 25, 62, 106, 252
Берк, Едмунд 19
Берлі, Майкл 202, 204, 205, 206, 246, 254
Берлін, сер Ісайя 62, 105, 178, 180
Бернал, Мартін 174, 175
Бірд, Чарлз 72
Блок, Марк 63
Богосян, Пол 169
Бокль, Генрі Томас 48, 49, 53
Болейн, Анна 93, 260
Бонапарт, Наполеон 52
Босвелл, Джон 175
Брандт, Віллі 156
Бриденбаф, Карл 168
Бриттан, Семюел 202
Бродель, Фернан 15, 124, 125, 152, 168, 264, 276
Брук, Джон 130, 276
Брюїллі, Джон 135
Брюнінґ, Генріх 108
Буркгардт, Якоб 82
Бухарін, Микола 148
Буш, Джордж 157
Б'ют, лорд 32

Вайлд, Оскар 158

Вайнберг, Стів 202
Вайт, Гейден 15, 57, 58, 59, 61, 66, 67, 82, 83, 92, 96, 101, 102, 103, 112, 113, 115, 119, 120, 144, 182, 187, 200, 201, 209, 212, 215, 216, 222, 223, 224, 256, 259, 262, 263, 278, 279, 285, 286
Вальдгайм, Курт 183
Вебер, Макс 216
Велер, Ганс-Ульріх 122, 138
Вернон, Джеймс 10
Вільгельм Завойовник 122
Вільсон, Гарольд 156
Віндельбанд, Вільгельм 51, 255
Віндшатл, Кіт 237, 286
Вінсент, Джон 51, 91, 110, 131, 140, 142, 165, 167, 168, 204, 205, 207, 239, 252, 260, 266, 276
Волпол, сер Роберт 132
Вольтер, Франсуа Марі Аруе 20, 27

Гаак, С'юзен 222, 245
Гайдеґґер, Мартін 184
Гайне, Генріх 76
Гант, Лінн 94, 106, 107, 209, 211, 226, 227, 228, 237
Гарлан, Девід 9, 238, 282
Гарман, Крис 208
Гарріс, Роберт 206
Гаскелл, Томас 197
Гаттон, Рональд 208, 236
Гекстер, Дж. Г. 98, 219, 261, 276, 277, 278
Генріх VIII, король 93, 153, 234, 260
Геттон, Рангільда 171
Гілл, Кристофер 98, 253, 261, 275, 277
Гіммельфарб, Гертруда 129, 130, 131, 144, 171, 219, 238, 272, 277, 282
Гітлер, Адольф 21, 44, 52, 96, 107, 108, 149, 184, 206
Гоббс, Томас 72, 216, 282
Гобсбаум, Ерік 134, 275
Горбачов, Михайло 196
Гофстедтер, Ричард 119, 120
Г'юз, Г. Стюарт 71

Ґейл, Пітер 48, 49, 255, 276
Ґеорґ I, король 171
Ґеорґ III, король 32
Ґіббон, Едвард 18, 20, 27, 60, 87, 92, 168
Ґінзбург, Карло 150
Ґірц, Кліфорд 194
Ґоль, Шарль де 156
Ґош, Пітер 214, 215, 216, 227
Ґресс, Девід 210
Ґрін, Дж. Р. 133
Ґрішем, Джон 114
Ґуерре, Мартін 192, 193

Давидович, Люсі 101
Дакр, лорд, див. Тревор-Роупер, Г'ю 21, 205
Дарнтон, Роберт 192, 194
Даунс, Лаура Лі 166, 170, 281
Девіс, Наталі Земон 192, 193
Девіс, Норман 140
Делюмо, Жан 124
Дерида, Жак 78, 79, 128, 182, 185, 186, 200, 201, 228, 229, 230, 231, 271
Дефо, Деніел 133

Джейкобі, Рассел 59, 102
Джейкоб, Маргарет 9, 94, 106, 211, 237
Джекс, Л. П. 252
Дженкінс, Кіт 12, 16, 43, 80, 90, 92, 93, 94, 103, 113, 158, 161, 162, 163, 198, 201, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 231, 233, 236, 238, 286
Дженовезе, Юджин 122
Джозеф, сер Кіт 254
Джойс, Патрик 10, 12, 16, 79, 89, 90, 198, 200, 201, 231, 259, 284, 285
Джонс, Ґарет Стедмен 216, 283
Джонсон, Деніел 202, 203, 205, 207
Джонсон, Ліндон Б. 156
Дівальд, Гельмут 122
Дільтей, Вільгельм 29
Дройзен, Густав 27, 252

Ейнштейн, Альберт 29, 42, 114
Ектон, лорд 139, 265
Елворд, Кларенс 28
Елі, Джеф 12, 135, 279
Елтон, сер Джеффрі 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 37, 42, 47, 54, 55, 57, 64, 71, 119, 120, 121, 130, 142, 144, 151, 152, 153, 154, 164, 180, 181, 195, 209, 210, 219, 233, 234, 238, 248, 269, 274, 275
Енґельс, Фрідріх 53, 134, 162
Енґерман, Стенлі Л. 38
Еплбі, Джойс 9, 94, 106, 202, 203, 208, 209, 211, 214, 237
Ермарт, Елізабет Дідз 146, 147, 198, 264

Загорін, Перес 16, 126
Зельдін, Теодор 14, 56, 110, 111, 121, 135
Зінов'єв, Григорій Єсеєвич 148

Ігґерс, Георґ Г. 37
Іден, сер Ентоні 52
Істхоуп, Ентоні 200, 201, 212, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 284

Їтмен, Р. Дж. 44

Каменєв, Лев Борисович 148
Кант, Іммануель 76
Канштайнер, Вульф 163
Каплан, Джейн 190, 272
Карлайл, Томас 60
Карл II, король 49
Карр, Девід 279
Карр, Едвард Геллет 7, 8, 12, 13, 30, 32, 35, 37, 39, 41, 43, 44, 46, 50, 51, 52, 64, 65, 66, 69, 76, 77, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 128, 130, 131, 135, 136, 137, 142, 148, 149, 151, 156, 167, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 209, 210, 211, 227, 248, 253, 271, 274, 275, 276, 277
Келлі, Катріона 68
Кельнер, Ганс 80, 198, 278
Кеніон, Джон 142, 206, 238, 269, 276
Кеннедайн, Девід 130, 266
Кеннеді, Джон 156
Кеннеді, Пол 53, 54
Кінан, Вільям 235

Кшиланскі, Марк 139
Кларк, Джордж Кітсон 65, 66
Кларк, Пітер 139
Кларк, Стюарт 241
Клеопатра, цариця 106
Коен, Сенді 59, 120
Коллінгвуд, Р. Дж. 14, 29, 76
Коллініні, Стефан 200, 201, 206
Коуссер, Дж. Морган 144, 253
Кох, Роберт 22
Кошар, Руді 158
Кріґель, Анні 171
Кромвель, Олівер 52
Кромвель, Томас 153, 154, 164, 181, 234
Кроче, Бенедетто 29
Куланж, Фюстель де 22, 62
Кун, Томас 39, 224
Купер, Дж. П. 99

Ленін, Володимир Ілліч 52, 105, 149, 178, 179
Ліотар, Жан-Франсуа 121, 229, 230
Ліпстедт, Дебора Е. 187, 188, 189, 244
Лойд, Кристофер 112, 144
Лок, Джон 216, 282
Лоренс, Джон 135
Лядюрі, Еммануель Леруа 36, 70, 116
Лякапра, Домінік 58, 59, 68, 73, 87, 102, 116, 186, 248, 255, 263, 280, 282
Лянглуа, Клод 22

МакКулаф, С. Б. 219, 286
МакНіл, Вільям Г. 71
Маколей, Томас Бебінґтон 25, 27, 125, 132, 133, 276
Макферлейн, Алан 239, 240, 241
Ман, Поль де 183, 184, 185, 186, 187, 271, 280
Марвік, Артур 12, 15, 61, 62, 120, 144, 204, 205, 284
Маркс, Карл 53, 72, 134, 145, 150, 162
Мартін, Реймонд 15
Меджіл, Аллан 10, 51, 110
Мейджор, Джон 204
Мейсон, Тім 97
Мейтленд, Ф.В. 122
Мейфілд, Девід 145
Меллі, Джордж 160
Меттінґлі, Ґарет 116
Міллер, Дж. Гілліс 271
Мішле, Жюль 27, 60, 82, 256, 276
Момільяно, Арнальдо 77, 80, 280
Моммзен, Теодор 24, 55, 56, 90
Монмоньє, Марк 91
Мор, Вільям 45
Мунро, Ґреґ 210
Мюррей, Маргарет 239

Насер, Ґамаль Абдель 52
Неймір, сер Льюїс 31, 32, 33, 34, 122, 130, 131, 179, 252, 253, 276
Нілд, Кіт 12
Ніппердей, Томас 138
Новік, Пітер 99, 140, 141, 196, 197, 206, 261, 277
Ноккен, Ульріх 96
Норріс, Кристофер 187
Норт, лорд 32
Ноулз, Девід 44, 45, 169

Ньютон, сер Ісаак 42, 159

Октавіан, цезар 106
Орвелл, Джордж 179
Орр, Лінда 61
Остін, Джейн 81

Пайпс, Ричард 213, 214
Пальмерстон, лорд 86, 87
Папен, Франц фон 107
Партнер, Ненсі Ф. 10, 68, 278
Паскаль, Блез 106
Пембл, Джон 24
Перкіс, Дайана 81, 82, 158, 171, 189, 190, 198, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247
Пламб, сер Джон 132, 133
Планк, Макс 22
Поллард, А.Ф. 23
Поппер, сер Карл 34, 38
Портер, Рой 87, 88, 203, 208
Постер, Марк 256
Поуланцас, Нікос 97

Ранке, Леопольд фон 13, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 31, 65, 82, 90, 103, 138, 177, 194, 215, 217
Резерфорд, лорд 42
Рейґан, Рональд 53, 157
Рікер, Поль 86, 259
Робб-Ґріє, Алан 114
Робертс, Джефрі 111, 112
Робертс, Ендрю 166, 204
Рорті, Ричард 184, 279, 286

Санґер, «лорд» Джордж 257
Саутґейт, Беверлі 89, 201
Селлар, В.С. 44
Семюел, Рафаель 12, 69, 202, 280
Сеньобос, Шарль 22
Сілі, сер Джон 129
Сіміан, Франсуа 123
Скерісбрік, Дж.Дж. 93
Скіннер, Квентін 216
Скотт, Джоан 170, 265, 281, 282
Скотт, сер Вальтер 18, 19
Сміт, Елізабет А. 172
Сміт, Стів 200, 213, 214
Сомекава, Елен 172
Сосюр, Фердинан де 78, 170, 201, 228, 230
Спенс, Джонатан Д. 144
Спіцер, Алан Б. 186
Сталін, Йосиф Віссаріонович 44, 148, 149, 150, 179, 196, 197
Стірнс, Пітер Н. 134, 135, 144, 160, 275
Стоун, Лоренс 9, 11, 13, 35, 58, 69, 79, 89, 99, 100, 102, 153, 154, 164, 219, 250, 284, 285
Стоун, Норман 14, 271, 274
Стрейчі, Літтон 23

Таут, Т.Ф. 55
Тейлор, А. Дж. П. 89, 107, 205, 260, 276
Тейлор, Майлз 135
Тернер, Генрі Ешбі 95, 96
Тетчер, Маргарет 157, 165, 204, 254
Тойнбі, Арнолд 48, 49, 53, 255, 276
Токвіль, Алексис де 60, 61, 82, 256

Томас, Кіт 70, 82, 171, 239, 240, 241, 242, 275
Томпсон, Е.П. 70, 95, 120, 132, 141, 164, 233, 234, 253, 269, 275
Тоні, Р.Г. 100
Торн, С'юзен 145
Тош, Джон 219, 248
Трайчке, Генріх фон 20, 27
Тревельян, Дж. М. 25, 26, 27, 28, 30, 130, 132, 133, 196, 198
Тревор-Роупер, Г'ю 21, 99, 100, 141, 179, 204, 205, 207, 276
Трінка, Метью 202, 210
Троцький, Лев 52, 148, 179
Тьєр, Адольф 27

Фарадей, Майкл 42
Фелдман, Джеральд Д. 95, 96, 97, 98, 99, 100, 260
Ферґюсон, Ніл 202, 206, 207
Фіджес, Орландо 192, 228
Фінлей, Роберт 193, 194
Фішер, Г.А.Л. 29, 33, 252
Флетт, Кіт 208
Флобер, Ґюстав 24
Фоґель, Роберт В. 15, 36, 37, 38, 39, 144
Франко, Франсіско 123
Фрейзер, Антонія 202, 203
Фрідлендер, Сол 101
Фройд, Зиґмунд 31
Фруд, Дж.Е. 48
Фукідід 69, 203
Фуко, Мішель 69, 128, 154, 200, 201, 250, 286
Фукуяма, Френсис 180
Фуллер, Дж.Ф.К. 169

Чармлі, Джон 204, 236
Чемберлен, Невіл 52
Чосер, Джефрі 132

Шама, Сімон 192
Шекспір, Вільям 20, 81, 82, 133
Шоню, П'єр 152
Шпіґель, Ґабріела 79, 90, 93, 94

Наукове видання

Ричард Дж. Еванс
НА ЗАХИСТ ІСТОРІЇ
З англійської переклав *Віктор Дмитрук*

Відповідальна за випуск *Наталя Чорпіта*
Макет та художнє оформлення *Сашка Шевцова*

Видавець: «Кальварія»
ДК №676 від 16.11.01р.
www.calvaria.org

Для листування:
а/с 108, Київ, 01054, Україна

Права:
copyright@calvaria.org

Збут Львів:
zbut@calvaria.org

Збут Київ:
ksena@msbrand.net

Ричард Дж. Еванс
:13 На захист історії/Переклад з англійської Віктора Дмитрука. — Львів: Кальварія, 2008. — 296 с.
ISBN 978-966-663-264-0

Ця книжка призначена, передовсім, для істориків-науковців. «На захист історії» зосереджується на питанні про те, як ми визначаємо такі речі, як істина й об'єктивність, і як досягаємо їх, яким би різновидом історії ми не займалися. Ці проблеми залишаються однаковими незалежно від того, чи йдеться про науково-популярні роботи для широкої публіки поза академічними колами, чи про академічні дослідження професійних істориків.

ББК 63.2

Ричард Дж. ЕВАНС — відомий британський історик, член Королівського Літературного та Королівського Історичного Товариств, професор сучасної історії Кембриджського Університету. Відомий, передовсім, своїми дослідженнями з історії Німеччини, він також займається історіографією та методологією історії. За свої праці Еванс отримав більше десяти наукових і літературних відзнак.

Ця книжка про те, як ми вивчаємо історію, як ми її досліджуємо й пишемо про неї і як ми її читаємо. У постмодерну епоху історики змушені знову звертатися до цих питань. Звичайно, їх багато разів пробували вирішити в минулому. Але яким би не був інтелектуальний клімат, кожне нове покоління істориків повинно ставити перед собою ці проблеми.

Ричард Дж. ЕВАНС «На захист історії»

Кальварія

ISBN 978-966-663-264-0

9 789666 632640 >